

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

XIX Всесоюзна конференція КПРС і проблеми вдосконалення міжнародних відносин (Міркування учасників «круглого столу» напередодні Пленуму ЦК партії)

Історія КПЗУ: нове бачення проблем наукових досліджень

Перебудова і проблеми молоді

Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна
Я. Б. Гзмарник на Україні

М. К. Владимиров
Костомаров. Мазепа

6'89

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **В. Ю. Мельниченко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугайов**, **І. М. Хворостяний**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**, **П. Г. Яковенко**, **Н. А. Ярмо**

Наукові редактори

доктор іст. наук **М. В. Коваль**,
канд. іст. наук **О. Ю. Гаврилюк**,
канд. іст. наук **В. М. Ричка**

Художній редактор **В. П. Литвиненко**

Технічний редактор **Н. Є. Любич**

Коректор **Л. П. Захарченко**

Здано до набору 12.04.89. Підп. до друку 25.05.89.
БФ 37662. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис.
друк. ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл. вид.
арк. 16,24. Тираж 5170 пр. Зам. 09-50. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги.
252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 6 (339),
июнь, 1989. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии
Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при
ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит
ежемесячно (на украинском языке). Главный редактор
М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка»

Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Кирова, 4.

Киевская типография научной книги.
252030 Киев 30, ул. Ленина, 19

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 6 (339)

ЧЕРВЕНЬ 1989

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

- XIX Всесоюзна конференція КПРС і проблеми вдосконалення міжнаціональних відносин (Міркування учасників «круглого столу» напередодні Пленуму ЦК партії) (закінчення) 3
Сиволоб Ю. В. Робітничу ініціативу — перебудові 23

До 50-річчя возз'єднання Західної України з УРСР

- Рудич Ф. М. Історія КПЗУ: нове бачення проблем наукових досліджень 35

70-річчя ЛКСМУ

- Цибух В. І. Перебудова і проблеми молоді 44

* * *

- Мерцалов А. М. (Москва). Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна (закінчення) 52

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

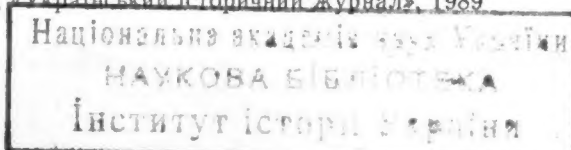
- Солдатенко В. Ф. До оцінки організацій «українських більшовиків» 62
Ватуля Ю. О. (Херсон). До питання про діяльність польських комісаріатів на Україні в роки громадянської війни 69

* * *

- Ричка В. М. Духовенство в класово-становій структурі давньоруського суспільства 76

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Калакура Я. С. Основні підсумки та уроки історичного шляху і досвіду КПРС (Заключна лекція) 88
Стовбун Р. І. (Полтава). Про вдосконалення методики вивчення і використання творів В. І. Леніна в курсі історії СРСР періоду імперіалізму на істафаках педінститутів 100

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Горлов В. М. Я. Б. Гамарник на Україні 110

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

*Матеріали до біографій визначних діячів
Жовтневої революції й громадянської війни на Україні*

М. К. Владимиров 118

НАШ КАЛЕНДАР

Пивовар С. Ф. 70-річчя ленінського декрету «Про винаходи» 122

Смолій В. А. 200-річчя повстання селян у с. Турбаях 124

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров М. І. Мазепа (*продовження*) 130

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Білоцерківський В. Я. (*Харків*). Г. С. Брега, Н. Н. Варварцев, Н. В. Комаренко, Ю. А. Курносов, Л. И. Ткачева, В. Н. Шейко. Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методология исследования 139

Клапчук С. М., Терес Н. В. КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса (1940—1987 гг.) 140

* * *

Перебудова та історична наука. Бібліографічний покажчик 142

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В Археологічній комісії АН УРСР

Боряк Г. В., Годійчук О. В. Республіканська нарада «Українська археологія: сучасний стан і перспективи розвитку» 146

Красівський О. Я. (*Львів*), Пилипів І. В. (*Івано-Франківськ*). Конференція, присвячена 70-річчю КПЗУ 150

Румянцева В. В. Перша всесоюзна конференція з генеалогії 152

Вронська Т. В. Чергове засідання міського дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР на тему «Маловідомі сторінки історії Великої Вітчизняної війни» 153

Грицак Я. Й. (*Львів*). Молодіжний науковий семінар, присвячений Товариству ім. Шевченка у Львові 155

Жовтобрюх Г. В. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з кореспондентом західнонімецького журналу «Штерн» 156

Колодезева С. П. Захист докторської дисертації Л. І. Євселевським 156

Курсом оновлення соціалізму

XIX Всесоюзна конференція КПРС і проблеми вдосконалення міжнаціональних відносин (Міркування учасників «круглого столу» напередодні Пленуму ЦК партії)

(закінчення)

Академія суспільних наук при ЦК КПРС, Київська вища партійна школа, Інститут історії партії при ЦК Компартії України разом з редакцією «Українського історичного журналу» провели 14 лютого 1989 р. засідання «круглого столу» на тему: «XIX Всесоюзна конференція КПРС і проблеми вдосконалення міжнаціональних відносин».

Окрім згаданих науковців (матеріали їх виступів надруковані у 5-му номері журналу), в обговоренні проблеми також взяли участь Є. Г. Панченко (зав. кафедрою економіки СРСР Київської вищої партійної школи, д-р економ. наук, проф.), С. В. Кульчицький (зав. відділом історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук, проф.), Ю. І. Римаренко (заст. начальника Київської школи МВС, д-р філософ. наук, проф.), П. І. Скрипка (секретар парткому Київської вищої партійної школи, канд. істор. наук, доц.), Л. Ю. Беренштейн (зав. кафедрою історії КПРС Київської сільськогосподарської академії, д-р істор. наук, проф.), В. М. Статі (керівник проблемної групи по вивченню національних відносин АН МРСР, канд. філософ. наук), Л. М. Новохатько (зав. ідеологічним відділом Київського міськкому Компартії України, канд. істор. наук), О. Т. Роман (зав. сектором міжнаціональних відносин ЦК Компартії Молдавії).

Є. Г. Панченко. Економічні основи гармонізації міжнаціональних відносин. Коріння багатьох міжнаціональних проблем пов'язані з розвитком економіки конкретних регіонів. Незбалансованість галузевих і територіальних аспектів соціально-економічного розвитку, непродумані рішення щодо розміщення продуктивних сил, необґрунтовані відмінності в рівнях реальних доходів різних верств населення й інші проблеми викликають цілком зрозуміле незадоволення людей. Воно нерідко набуває форми міжнаціональних суперечностей і навіть конфліктів.

Інколи виникають відцентрові підходи до розв'язання проблем комплексного соціально-економічного розвитку союзних республік, що ігнорують загальносоюзний розподіл праці і значний додатковий ефект від функціонування єдиного народногосподарського комплексу як цілого. Вони, зокрема, знайшли своє відображення в проекті «Програми Народного Руху України за Перебудову», в економічному розділі якого говориться (п. 4): «Від економіки, в якій непомірно велику частку посідають добувні та енергомісткі галузі й підприємства, треба перейти до економіки, в якій переважатимуть точне та складне машинобудування, екологічно безпечні й чисті виробництва, галузі, що забезпечують зростання добробуту»¹. Тим самим, на думку його авторів, буде

¹ Літ. Україна.— 1989.— 16 лют.

модернізована структура економіки республіки, яка звільниться від домінування галузей та підприємств, народжених ранніми стадіями індустріалізації, і вийде на рівень вимог сучасної науково-технічної революції.

Звичайно, ніхто не заперечує проти модернізації і прогресивних зрушень, які відбуватимуться в ній. Але їх здійсненню повинна передувати теоретична розробка питання про те, яка саме структура є оптимальною, а питома вага добувних і енергомістких галузей і підприємств відповідає завданням ефективного розвитку економіки республіки як органічної складової частини єдиного народногосподарського комплексу. При цьому важливо зважати і на зарубіжний досвід. Наприклад, в Угорщині уповільнення темпів розвитку чорної металургії, котра стала низькорентабельною, призвело до ускладнень на шляху перебудови машинобудування. Таким чином, сьогодні необхідне комплексне дослідження економічних питань гармонізації міжнаціональних відносин, унаслідок чого має бути створений механізм регулювання взаємин не лише між союзними республіками, а й усіма регіонами.

Загальні настанови щодо цього, а також оптимального поєднання національних і інтернаціональних інтересів в умовах радикальної економічної реформи визначені в документах XIX Всесоюдної конференції КПРС, зокрема в резолюції «Про міжнаціональні відносини». В ній поставлене завдання: створювати умови, необхідні для більшої самостійності регіонів, здійснювати такі форми співробітництва, за яких кожна республіка була б зацікавлена у поліпшенні кінцевих результатів своєї господарської діяльності як основи власного добробуту і примноження могутності всієї країни. «Треба поставити справу так, — відзначається в цьому документі, — щоб трудящі добре знали, скільки республіка чи область виробляє, яким є її внесок в економіку країни і скільки вона одержує»².

Дальший розвиток міжнаціональних відносин в економічній сфері потребує визначення основних передумов. Можна виділити дві з них: урахування створеної бази соціально-економічного розвитку кожної республіки і визначення якісно нового рівня життя її населення на перспективу в контексті вдосконалення всього народногосподарського комплексу.

Сьогодні підхід «від бази» критикується досить гостро, оскільки він сприяє перенесенню в майбутнє існуючих нині тенденцій. І все ж таки зважати на рівень соціально-економічного розвитку кожної союзної республіки, а також адміністративно-територіальної одиниці вкрай важливо. Адже розбіжності тут досить істотні.

Візьмемо, наприклад, виробництво товарів народного споживання за рік у розрахунку на душу населення. Торік в Естонії цей показник становив 2510, Латвії — 2442, Литві — 2021, Білорусії — 1654, на Україні — 1200 крб.³. На перший погляд, ці відмінності необхідно швидко подолати і в цьому полягає шлях розв'язання проблеми. Але досвід показує, що, незважаючи на розширення їх виробництва на всіх підприємствах, разом з важкою і оборонною промисловістю, вирівняти такий показник навряд чи можна. Адже в УРСР, наприклад, в інтересах прискореного розвитку всього народногосподарського комплексу, а, отже, й економік інших союзних республік першочергового значення набуває успішне функціонування вугільної промисловості, чорної металургії, важкого та електротехнічного машинобудування. Тут зосереджено до 40 % трудових ресурсів, що значно обмежує можливість різкого нарощування випуску товарів широкого вжитку. Значить, в УРСР потрібно додатково ввозити ці товари. Крім того, недо-

² Матеріали XIX Всесоюдної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1988. — С. 135.

³ Рад. Україна. — 1988. — 8 груд.

цільно прагнути до повного самозабезпечення населення Української РСР цією продукцією, оскільки ефективність її виробництва у різних республіках неоднакова. Тому найдоцільніше розвивати міжреспубліканський обмін товарами. Крім того, не має підстав самофінансування території пов'язувати з рівнем виробництва таких товарів і послуг. По-перше, він, як вже відзначалося вище, неоднаковий. По-друге, значно відрізняється і рівень цін на товари споживання і засоби виробництва, а, отже, і надходження податку з обігу до бюджету. Звичайно, треба враховувати не лише товарне забезпечення населення, а й інші фактори соціально-економічного розвитку: грошові доходи, матеріально-технічну базу галузей та соціальної сфери. Важливо звернути увагу і на необхідність поліпшення структури капітальних вкладень у союзних республіках. Як відомо, закономірним є підвищення частки капіталовкладень, що спрямовуються на розвиток соціальної сфери, у їх загальному обсязі. Прискорений розвиток останньої є основою збільшення коефіцієнта, що відбиває співвідношення капіталовкладень виробничого і невиробничого призначення з розрахунку на душу населення. За 1980—1988 роки він зріс в цілому по країні з 0,36 до 0,41. За цей період він змінювався таким чином: у РРФСР — 0,35—0,39, УРСР — 0,32—0,40, Литва — 0,46—0,48, Естонія — 0,45—0,47⁴. Хоч тенденція до вирівнювання структури капіталовкладень і простежується, але відмінності в ній між союзними республіками все ж таки значні. Аналіз цих відмінностей дозволяє точніше визначити напрями використання коштів.

Друга передумова економічного регулювання міжнаціональних відносин пов'язана з визначенням **нової якості економіки регіону**. Здавалося б, завдання це не таке вже й складне, оскільки перебудова повинна забезпечити вихід переважної більшості підприємств кожної республіки на світовий ринок. Регіональна економіка ж повинна стати конкурентноспроможною. Проте самостійно розв'язати його, окремо від народногосподарського комплексу, кожна з них навряд чи здатна. Для прикладу візьмемо Естонію. Вона могла б вийти на цей ринок з екологічно чистими (м'якими) сільськогосподарськими продуктами, послугами у справі проектування та архітектурними роботами, науковими розробками у сфері біохімії і кібернетики, побутовою електронікою тощо. Але їй потрібно докорінно реконструювати народне господарство, піднести до світового техніко-економічний рівень виробництва. А для цього необхідно 8 мільярдів карбованців капіталовкладень, що вдвічі перевищує річний обсяг всього національного доходу Естонської РСР та у вісім разів — ту його частину, котра використовується для нагромадження⁵. Звичайно, це зовсім нереально. Значить, нову якість економіки республіки й регіону необхідно визначати, виходячи з рубежів розвитку єдиного народногосподарського комплексу, які визначені в рішеннях XXVII з'їзду КПРС, враховуючи регіональні і національні особливості структури народного господарства республіки, її місце в загальносоюзному поділі праці, специфіку потреб людей, умови і способи їх життєдіяльності.

Гармонізація міжнаціональних відносин потребує привести в рух такі важелі, як ініціатива й економічна заінтересованість населення союзних республік і регіонів у виявленні та використанні територіальних резервів інтенсифікації виробництва. У зв'язку з цим у резолюції XIX Всесоюдної конференції КПРС «Про міжнаціональні відносини» було підтримано ідею «переходу республік і регіонів на принципи госпрозрахунку з чітким визначенням їх внеску у розв'язання загальносоюзних програм»⁶.

⁴ Економ. газета.— 1989.— № 2.— С. 17.

⁵ Там же.— С. 16.

⁶ Матеріали XIX Всесоюдної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 135.

Звичайно, необхідно буде відпрацювати якісно новий механізм формування республіканських і місцевих бюджетів, значно підвищити їх роль у вирішенні питань соціально-економічного розвитку регіонів. Потрібно забезпечити ефективну взаємодію територіальних і галузевих органів управління. Однак при цьому треба запобігти прагненню до національної замкнутості, що може привести тільки до економічного і духовного застою. Мабуть, економічний футуризм живить ідею такого республіканського госпрозрахунку, що включає в себе передачу всіх засобів виробництва у власність республіки, скасування союзного підпорядкування промисловості та транспорту, випуск республіканської валюти й ін. Адже переважну частину промислових і транспортних комплексів, систему енерго-, нафто-, газопостачання технічно неможливо, економічно недоцільно і політично шкідливо розподіляти на якісь республіканські чи регіональні ланки.

Звичайно, до остаточного розв'язання проблем регіонального госпрозрахунку ще далеко. Але деякі висновки можна зробити вже зараз. По-перше, розвиток госпрозрахункових відносин між союзними республіками і регіонами повинен сприяти зміцненню зв'язків між ними, розширенню співробітництва, а не їх роз'єднанню. Тому неприпустимо, наприклад, поліпшувати постачання населення, що проживає на даній території, за рахунок скорочення поставок, котрі надходять до союзного чи республіканського фондів. По-друге, республіканський госпрозрахунок не можна ототожнювати з тим, що діє на підприємствах. Республіка не має того рівня й глибини економічного уособлення, які характерні для підприємств і цілих галузей. Більшість засобів виробництва у важкій промисловості є результатом праці трудящих усіх союзних республік. Тому передача їх у власність однієї з них буде економічно і соціально несправедливим актом. По-третє, розвиток госпрозрахункових принципів господарювання на рівні республік необхідно пов'язувати з тими ланками економіки, які орієнтуються на обслуговування населення та задоволення його потреб.

По-четверте, використання регіонального госпрозрахунку органічно пов'язане з реформою політичної системи, перебудовою відносин між підприємствами і місцевими Радами. Мова йде про формування економічної основи самоврядування у вигляді частини суспільної власності, що виділяється місцевим органам. Їхня зацікавленість у підвищенні ефективності регіональної економіки реалізовуватиметься через збільшення бюджетних доходів, що підкріплюється відповідними правовими нормами і економічними нормативами. Ці аспекти враховуються при підготовці закону про місцеве самоврядування.

С. В. Кульчицький. Місце національних економік у рамках народногосподарського комплексу СРСР. Насамперед, слід критично ставитися до терміну «національна економіка». В нашій країні більш як 100 різних націй, десятки мільйонів громадян проживають у національно-територіальних утвореннях з іншою корінною національністю. Де в такому разі починається і закінчується «національна економіка»? Інша справа — економіка союзної чи автономної республіки або окремого регіону. Регіональна економіка — об'єктивна реальність.

Невідповідність в обсязі влади між центром і регіоном, що історично склалася, дуже негативно впливає на стан регіональних економік. Адміністративно-командна система управління народним господарством характеризується найвищим ступенем централізації. Чи можна вважати, що міністерства та відомства, які користуються величезною владою в межах своєї галузі, є носіями державних інтересів? Звичайно, ні. Об'єктивна природа цих інтересів інша — відомча. Вузковідомчий підхід при монопольному становищі в даній галузі здатний накоїти багато лиха. Йдеться про нарощення випуску неякісної продукції, нераціональне витрачання величезної кількості невідновлю-

ваних ресурсів, негативний вплив на екологію, незбалансованість розвитку окремих територій тощо. Зворотний бік гіпертрофованої ролі міністерств і взагалі центральних органів в народному господарстві — безвладдя радянських і господарських органів управління на місцях, їх незаінтересованість у підвищенні ефективності виробництва і раціональному використанні ресурсів. Така система управління неспроможна розв'язувати регіональні проблеми.

В умовах багатонаціональної країни нерозв'язані регіональні проблеми соціально-економічного характеру обов'язково набувають національного забарвлення, що викликає відповідні напруження. Цим пояснюється гострота питань національно-економічної політики, господарських зв'язків між республіками на нинішньому етапі. Прагнення стати повноправними господарями на своїй землі, а не покірними виконавцями волі центральних відомств аж ніяк не суперечить інтересам Союзу РСР. Навпаки, підвищення ступеня самостійності й відповідальності населення за стан господарства в регіоні або республіці є неодмінною умовою зміцнення єдиного народногосподарського комплексу.

В резолюції «Про міжнаціональні відносини», прийнятій на XIX конференції КПРС, є такі знаменні рядки: «Одне з центральних завдань — створювати умови для більшої самостійності регіонів, здійснювати такі форми співробітництва, при яких кожна республіка була б заінтересована в поліпшенні кінцевих результатів своєї господарської діяльності як основи власного благополуччя, примноження загального багатства і могутності Радянської держави. Радикальна економічна реформа, процес демократизації відкривають широкий простір для оптимального поєднання інтересів як національно-державних утворень, так і країни в цілому. Треба поставити справу так, щоб трудящі добре знали, скільки республіка чи область виробляє, яким є її внесок в економіку країни і скільки вона одержує. Заслуговує на увагу ідея переходу республік і регіонів на принципи госпрозрахунку з чітким визначенням їх внеску у розв'язання загальносоюзних програм»⁷.

Виходячи з цього, естонські економісти першими розробили пропозиції щодо переведення своєї республіки на госпрозрахунок, тобто узгодження рівня життя населення Естонії з обсягом ресурсів, створюваних його працею. Неefективність безповоротних дотацій в економіку регіонів цілком доведена життям. Наприклад, вкладення багатомільярдних ресурсів у розвиток Нечорноземного Центру або республік Середньої Азії слабо позначилося на забезпеченні населення житлом, закладами культури і охорони здоров'я, підприємствами торгівлі й побутового обслуговування. Лише допомога на кредитній основі при наданні цілковитої самостійності регіонам щодо вибору темпів, напрямів і форм розвитку здатна піднести економічну активність населення. Однак для цього треба зламати командно-адміністративну систему управління.

Створення економічного механізму, який забезпечує заінтересованість республік і регіонів в господарській діяльності на їх території, є одним з важливих напрямів перебудови виробничих відносин. Цей механізм має встановити залежність між кінцевим результатом господарської діяльності, тобто ефективністю виробництва, і рівнем матеріального та культурного рівня життя трудящих. Однак формування такого механізму не пов'язане з ліквідацією єдиного народногосподарського комплексу і створенням на його уламках замкнутих регіональних економік. В економічній відрубності, у перетворенні федерації радянських республік на конфедерацію розв'язання назрілих проблем не знайти. Якщо розділити загальносоюзний комплекс на п'ятнадцять республіканських, то кожний з них буде економічно ослабленою, але

⁷ Матеріали XIX Всесоюзної конференції КПРС.— К., 1988.— С. 134—135.

точною його копією, аналогічним комплексом нерозв'язаних проблем.

Проте саме до цього схиляються деякі економісти й соціологи, особливо у прибалтійських республіках. Деякі з них не можуть собі уявити регіонального госпрозрахунку без цілковитого відділення республіки від союзної економіки. Так, В. Терляцкас і В. Бальдініс у статті «Кому небезпечні республіканські гроші?», опублікованій вільнюською газетою «Вечерние новости» 16 грудня 1988 р., стверджують, що без запровадження республіканських грошей неможлива самостійна економіка, грошова і кредитна політика, не можна уникнути вивезення виділених республіці товарів та інших матеріальних цінностей, перерозподілу національного доходу на користь регіонів з низькою продуктивністю праці. Все це справедливо, якщо розглядати республіку як цілком самостійну державу. Очевидно, автори з такої саме позиції підійшли до проблеми республіканських грошей. Хоча чому — республіканських? Звичайних державних грошей. Ця стаття нічого нового не додає до проблеми економічних реформ в межах єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу. Авторі впритул не бачать його. Чи можна з ними полемізувати з приводу такої хоча б проблеми, як «вивезення виділених республіці товарів?» Адже безповоротні вилучення або дотації, як і вся система «виділення», «розподілу», «фондування» матеріальних цінностей, однаково негативно діють на економіку. Вся справа в тому, що командно-адміністративна система увібрала у себе багато елементів відкинutoї В. І. Леніним воєнно-комуністичної економіки і тому інакше діяти не може.

Давно помічено, що виступати з критикою легше, ніж з позитивною програмою перебудови. В. Терляцкас і В. Бальдініс праві у тому, що зв'язки між республіками заплутані, а плутанина, створювана адміністративною системою, призводить до колосальних нераціональних перевезень вантажів і непродуктивних витрат. І ось цим, відзначають, вони, ми пишаємося, це ми називаємо єдиним всесоюзним народногосподарським комплексом! Ні, ми вже давно не пишаємося цим, вже давно називаємо речі своїми іменами. Ми вже відмовилися від дзвінких, але пустопорожніх фраз, коли торкаємося сфери міжнародних відносин, визнаємо, що ніхто не знає, скільки віддають республіки в загальносоюзний фонд, і скільки з нього одержують. Детальні міжреспубліканські баланси виробництва і розподілу продукції складаються не кожного року, а коли й складаються, все одно нездатні відобразити дійсну картину міжреспубліканських зв'язків в умовах невпорядкованого ціноутворення. Оцінити обсяг коштів, що переходять з однієї республіки в іншу, практично неможливо.

Розв'язання проблем, пов'язаних з функціонуванням загальносоюзного народного господарства, слід шукати не у відособленні республік, а на шляхах накресленої партією концепції перебудови. В галузі політичної це означає відмову від сталінської «автономізації», до якої призвела командно-адміністративна система управління, і повернення до ленінської концепції побудови Радянського Союзу на засадах федералізму. В галузі економічній це означає радикальну перебудову виробничих відносин. Лише за допомогою централізованого державного керівництва ми зможемо здійснити масштабну технічну реконструкцію, добитися прогресивних структурних зрушень в народному господарстві, розвинути інфраструктуру, зміцнити фінансово-кредитну систему і грошовий обіг, вдосконалити міжреспубліканську і міжрегіональну інтеграцію виробництва. Посилення централізованого керівництва необхідне для проведення єдиної технічної політики, раціонального розміщення продуктивних сил, зміцнення обороноздатності країни, розвитку загальносоюзних транспортних та інформаційних систем, освоєння слабозаселених територій.

Проте централізовані начала повинні мати під собою об'єктивну основу, а не перетворюватися в диктат міністерств і відомств. Врешті-

решт цей диктат призводить до своєї протилежності — втрати контролю над становищем в регіонах внаслідок неспроможності навіть за допомогою найдосконаліших ЕОМ здійснювати пряме управління з єдиного центру мільярдами господарських зв'язків. У розвитку соціалістичної економіки треба відмовитися від деформацій, пов'язаних з воєнно-комуністичною практикою та ідеологією, спиратися на товарно-грошові відносини і регулюючу роль ринку. Директивне планування в натуральних показниках повинне поступитися місцем методам управління, що базуються на контрольних цифрах — орієнтирах в розвитку галузей, регіонів, підприємств, а також — обмеженою мірою — на державних замовленнях на поставки промислової і сільськогосподарської продукції в загальносоюзний фонд. Основні важелі такого управління — економічні нормативи, ціноутворення, податкова політика, рентні платежі.

Зрозуміло, конкретні шляхи переходу до нових методів управління визначаються не відразу і не легко. Заступник голови комісії по вдосконаленню управління, планування і господарського механізму С. А. Ситарян в інтерв'ю кореспонденту газети «Правда» нещодавно заявив, що не з усіх напрямів існують достатньо надійні наукові уявлення, і ми змушені йти методом проб і помилок. Зокрема, гостро відчувається надзвичайно слабка теоретична і методологічна база в розробленні такої складної багатопланової проблеми, як територіальний госпрозрахунок («Правда», 1989, 5 січня). Проте іншого шляху в нас нема.

Ю. І. Римаренко. Про національне та інтернаціональне. Останнім часом в умовах поглиблення демократії і гласності, пошуків найбільш оптимального поєднання національного та інтернаціонального спостерігається поширення ідей своєрідного націоцентризму, певного нігілізму щодо інтернаціональних завоювань, щодо радянського народу як соціально-політичного явища. Часом має місце відмова від класової характеристики інтернаціоналізму. Відбувається підміна тези про класову солідарність трудящих різних націй положенням про «національну терпимість» як ледве не головну ознаку інтернаціоналізму. Виникла напруженість у міжнародних відносинах в ряді регіонів країни.

У декого з'являється спокуса звинуватити в тому, що відбувається, демократію, перебудову, власне соціалізм, хоча йдеться саме про необхідність повернення до соціалізму, подолання деформацій, штучних нашарувань минулого. Є, одним словом, нагальна потреба оцінити з наукової точки зору нові, у тому числі й негативні явища, з'ясувати передусім причини націоналістичних проявів в СРСР, які стали елементом механізму гальмування самої перебудови.

Серед цих причин слід насамперед назвати нерозуміння або й заперечення суперечливості процесу соціалістичного розвитку націй та народностей, національного розвитку в країні у цілому.

Існує суперечність між політичними й соціально-економічними факторами розвитку та його етнокультурними факторами, між політичною системою і господарським механізмом, з одного боку, та потребами національного розвитку народів нашої країни, з іншого. Досить сказати, що саме адміністративно-командна система, перебуваючи на позиціях відомчого егоїзму, стала стимулятором соціального незадоволення, яке подекуди виступає в національній оболонці.

Існує також об'єктивна суперечність між національним та інтернаціональним, між інтересами певної нації та всієї країни. Вона відбивається у вимогах економічного, а то й політичного відокремлення національних республік, місництві, відомчості тощо. Існують суперечності між демократією й централізмом, творчою ініціативою національно-державних утворень та централізованим управлінням народного господарства. Ми інколи забуваємо, що повної єдності націй у нас

немає. Існує інтернаціональна єдність, процес розквіту та зближення соціалістичних націй відбувається на новій, по-справжньому інтернаціоналістській основі.

Існує ще одна група суперечностей, що породжуються розбіжністю інтересів між окремими соціалістичними націями й народностями. Вони відображаються в різних рівнях розвитку політичної, економічної, соціальної й демографічної структур окремих союзних республік та національно-державних автономій.

Суперечності існують і в самому національному. Йдеться про взаємодію минулого та сучасного, старого та нового всередині тієї чи іншої нації. Важливо у зв'язку з цим простежити всю суперечливу цілісність історичного розвитку, не намагаючись витягти з тканини минулого окремі «нитки» дружби чи ворожнечі. Існують суперечності й у самих етнічних процесах. Адже розквіт і зближення націй самі по собі ще не ведуть до автоматичної міжетнічної інтеграції, посилення почуття спільності. У самих етнічних процесах існує дві взаємопов'язані тенденції, одна з яких має інтегруючий, інша — диференціюючий характер.

Є також суперечності між загальносоюзною культурою радянського народу та національними культурами націй і народностей. Виникають суперечності й у процесі інтернаціоналізації соціалістичного способу життя. Проблеми й труднощі, що нагромадилися в національній сфері, не треба ні приховувати, ні розпалювати. Їх слід виявляти і своєчасно розв'язувати в інтересах дальшого розвитку суспільства. Суперечності можуть стати носієм «зла» тоді, коли вони постійно загострюються, й у суспільства вже немає можливостей своєчасно їх розв'язувати.

Ще одна причина націоналістичних проявів криється в порушенні принципів соціальної справедливості та національної рівності, що призводить до нерівномірного соціального розвитку союзних та автономних республік, до утриманських настроїв, з одного боку, та загострення почуттів національного егоїзму в окремих республіках, з другого.

На становище в національній сфері не могли не вплинути деформації національних відносин, і насамперед, репресивно-волюнтаристські порушення революційної законності та нехтування національних інтересів у період культу особи та в застійні часи. Відхід від ленінських принципів національної політики, серйозні помилки в національному будівництві (йдеться, зокрема, про перекручення принципів федералізму в міжнаціональних відносинах, про поступове звуження прав союзних республік та автономії в галузі економіки, екології, соціального розвитку, культури та науки) негативно позначилися на всіх народах країни.

Суб'єктивізм і волюнтаризм, відсталість та одноваріантність підходів, бюрократичний централізм призвели до відчуження багатьох комуністів від реальних політичних процесів, до соціальної апатії та психології байдужості. Так закладалися, по суті, на довгі десятиріччя вперед майбутні «ускладнення» в національних справах, з якими ми зіткнулися сьогодні. До цього додалася спадщина періоду застою, коли національні проблеми були виключені із зони суспільно-політичної критики, а в реальній практиці акцент робився на тенденцію до зближення націй, а то й просто — на штучне форсування асиміляції.

Теоретичні помилки й прорахунки проявилися і в спрямуванні на уніфікацію національних особливостей, ототожнення в ряді випадків національного та націоналістичного, на безпроблемність у галузі національних відносин у країні в цілому. Рівень наукових розробок з цієї проблематики значно знизився, припинилися широкі наукові дискусії. У зв'язку з відсутністю «соціального замовлення» виявилися невивченими такі наукові категорії, як «національна самосвідомість», «національна психологія», шовіністичний та націоналістичний види сві-

домості. Не було створено продуманої методики подолання їх руйнівного впливу на процеси, що відбуваються в СРСР.

Ще однією з причин націоналістичних проявів є відхід від ленінських принципів у кадровій політиці, прорахунки в господарсько-організаторській та ідейно-виховній роботі. Національні образи та підозрливості мають місце там, де пріоритет віддається не ідейно-політичним, діловим та моральним якостям особи, а національній належності, особистій відданості, земляцтву.

Значні прорахунки та упущення було допущено в справі підготовки кадрів з питань марксистсько-ленінської теорії націй та національних відносин, коли ряд «вихователів» не може розрізнити, де закінчується національне й починається націоналістичне.

Порушення національної справедливості в галузі духовної культури також викликає вірус націоналізму, настрої національної винятковості, з одного боку, й скривджене почуття справедливості, з іншого.

До націоналістичних проявів призводили недостатня увага до розвитку національних мов та культур, тенденційне висвітлення історії того чи іншого народу, недооцінка значення інтернаціональних зв'язків, спроби обмежити духовне життя націй вузьконаціоналістичними рамками, недостатня розвинутість культури міжнародного спілкування.

Серйозні хиби мали місце в інтернаціональному вихованні трудящих, де переважав схематизм без врахування конкретно-історичних умов життя різних народів. Поняття «інтернаціоналізм», «патріотизм», «дружба народів» перетворювалися в абстрактні декларації. Ряд регіонів країни було безпідставно оголошено «лабораторіями дружби народів» (Казахстан, Азербайджан, Вірменія та ін.).

Словом, існують об'єктивні й суб'єктивні фактори, що служать живильним ґрунтом для націоналістичних проявів, хай то буде вузьколобий націоналізм чи агресивний шовінізм, антисемітизм чи сїонізм, національна зверхність чи обмеженість, національний егоїзм чи «побутовий націоналізм».

Прояви націоналізму кореняться не в соціалізмі як такому (інтернаціональному за своєю сутністю), а в його нерозвинутості чи деформаціях, в несоціалістичному способі життя певних соціальних груп і прошарків, примиренності до проявів націоналістичного характеру. Свідомо чи несвідомо сприяють підживленню націоналізму й ті, хто силкується підмінити соціалістичний патріотизм «місцевим», або ж «національним» патріотизмом, який насправді є виявом етноцентризму, дрібнобуржуазного, вузьконаціонального патріотизму. Звідси — класифікація причин проявів націоналізму на загальні та специфічні (регіональні), зокрема в таких регіонах, як Казахстан та Середня Азія, Азербайджан та Вірменія, де негативну роль відігравали певні клани, представники «тіньової економіки», які силкувалися розбурхати національні почуття та спрямувати їх у руйнівне націоналістичне русло, відволікти увагу трудящих від розв'язання актуальних проблем перебудови та втягнути їх у міжнародні конфлікти.

Є свої особливості й у республіках Прибалтики, де проглядається тенденція до самоізоляції, відриву економіки республік від єдиного народногосподарського комплексу, приймаються непродумані, поспішні рішення щодо мови, громадянства та ін.

Загальні й регіональні особливості, зрештою, можна назвати внутрішніми причинами міазмів національного гатунку. Є й зовнішні причини — зловорожа діяльність західної пропаганди, підбурювання з боку спецслужб, органів ідеологічних диверсій, тобто зарубіжних противників перебудови.

Є достатньо підстав для висновку про те, що світова реакція

задалегідь готувала ексцеси на національному ґрунті в СРСР, силкується й зараз підживлювати «антиперебудовний націоналізм».

Подолання деформаційних нашарувань, повернення до принципів ленінської національної політики, уважне ставлення до всього національного, піклування про розвиток національної культури, консолідація всіх суспільних сил на платформі нового політичного мислення й інтернаціоналізму, рішуча, безкомпромісна боротьба з націоналістичними проявами — важливі умови нашого руху вперед по шляху оновлення.

П. І. Скрипка. До питання про формування національної самосвідомості. Особистісно не орієнтована філософія, її теорія особистості практично уникала раніше питань формування самосвідомості людини. Свідченням цього є відсутність значних праць з даного питання, соціологічних досліджень і навіть дисертацій. Лише етнографи в рамках своєї науки давали своє бачення з цієї проблеми. Звідси — нерозробленість понятійного апарату. Хоча загальноживаними є такі поняття, як «національна самосвідомість», «національна психологія». Боязко, «без права громадянства» проникає у літературу поняття «національна свідомість». Але ж воно включає в себе і «самосвідомість»! Ми маємо історичні та сьогодишні приклади згуртування людей на основі національної свідомості — своєрідний «етнічний ренесанс» (Прибалтика, Закавказзя та ін.).

Що ж являє собою такий духовний феномен, як національна самосвідомість? Це усвідомлення людиною своєї належності до певної національної спільності, ототожнення свого «Я» з «Ми» і часто-густо своєрідне розрізнення «Ми» — «Вони» (не обов'язково протиставлення, бо у такому випадку формується націоналістична свідомість).

Своєрідний «спалах» національної самосвідомості як у нас в країні, так й у всьому світі сьогодні очевидний. Як впливати на його формування — не ясно і теоретикам, і практикам. Зробимо спробу спинитися (тезисно) на факторах (і об'єктивних, і суб'єктивних) формування національної самосвідомості людини, проблемах їх урахування та впливу на них у період перебудови.

Історичне минуле нації чи народності, справжня або видумана її історія. Усунення у ній «білих плям» і «чорних дірок», формування історичної свідомості як форми (виду) суспільної свідомості — разом з тим є й формуванням національної самосвідомості (згадаймо хоча б відомі висловлювання М. Г. Чернишевського щодо цього). При цьому свідоме спотворення історії в бік доведення переваги, винятковості своєї нації неминуче призводить до шовінізму, націоналізму, месіанських ідей тощо.

Культура національної спільності, її вклад у світову культуру. Загальновідомо, що людина — творець культури, але й культура формує людину. Проте можливі такі крайності: або національна гордість, або національне чванство, зарозумілість.

Викликає тривогу прагнення «реанімації» архаїчного в культурі (у тому числі й на Україні), відмова від довженківської тези — «для всього є свій час». Ця обсолютизація національно-особливого, яка виникає, на нашу думку, як реакція на національний нігілізм. Дві метафізичні крайності як наслідок сформованої протягом десятиріч антидіалектичної культури мислення і практики за принципом «або — або».

Мова як засіб формування і висловлювання національної самосвідомості, як «історія у звуках і знаках». Білінгвізм (двомовність) не «калічить» людину, як це намагаються стверджувати іноді у Прибалтиці (та й не тільки там), а урізноманітнює, розширює бачення нею світу (мовна картина світу). Звідси — необхідність науково обґрунтованої політики КПРС і Радянської держави у сфері мовного життя країни.

Традиції, звичаї народу з їх відносною «самостійністю», відірваністю від буття, стійкістю та впливом (прогресивним чи регресивним, іноді — реакційним) на формування людини. Звідси проблема становлення нових соціалістичних традицій і відбору із спадщини — «брати з минулого не попід, а полум'я» (Ж. Жорес); роль соціальної політики партії і держави.

Екологічні проблеми середовища проживання нації, народності, що набувають політичного характеру. Нині склалася ситуація, коли засилля союзних міністерств і відомств на території тієї чи іншої республіки нерідко оцінюється як прояв російського шовінізму, що, за Леніним, породжує місцевий націоналізм. Отже, розв'язання екологічних проблем — необхідний елемент національної політики КПРС у період перебудови.

Багатонаціональний склад населення республік, трудових колективів, безпосереднє спілкування людей різних національностей у сфері праці, побуту, суспільно-політичного та культурного життя. У ньому закладено дві можливості: від дружби, міжнародних шлюбів тощо до негативних психологічних установок, стереотипів. Звідси впливає необхідність проведення соціологічних досліджень для ефективного інтернаціоналістського виховання.

Чисельність національної спільності, її соціальна структура, статус тощо. Практика свідчить про те, що чим меншою за кількістю є нація чи народність, тим гострішим є її національна свідомість та самосвідомість людей, які належать до них. Це стосується й питання про державний статус національної спільності.

Наукове управління процесами формування національної самосвідомості, очевидно, вимагає:

— розробки теорії, що адекватно відбивала б реальну практику міжнародних відносин у період перебудови та була орієнтована на особистісний рівень;

— підготовки (через різні види та форми навчання) спеціалістів з проблеми національної політики і міжнародних відносин;

— дослідження національної самосвідомості, її рівней та станів, особливо установок та стереотипів людей;

— нових форм і методів ідеологічної роботи з урахуванням специфіки соціальних груп, національних спільностей та колективів, спрямованої на формування загальної культури та культури міжнародних відносин (спілкування).

Проблеми підготовки кадрів у вузах партії мають охоплювати такі аспекти: особистісна спрямованість, людинознавство (курси психології, соціальної психології, педагогіки, ораторського мистецтва); спецкурси (міждисциплінарні) з актуальних проблем національних відносин тощо.

Л. Ю. Беренштейн. До питання про форми самоуправління та задоволення культурно-побутових запитів національних та етнічних груп, що проживають в Українській РСР. Революційне оновлення радянського суспільства неможливе без утвердження і творчого розвитку ленінських норм і принципів національної політики, рішучого очищення їх від штучних нашарувань і деформацій. Принципово важливе значення має здійснення конкретних ефективних заходів, спрямованих на створення в рамках соціалістичної федерації більш сприятливих умов для політичного, економічного і культурного розвитку національностей, що не мають державно-територіальних утворень. У зв'язку з цим виникла необхідність розкрити суть національно-територіальної автономії і форм задоволення культурно-побутових запитів національних і етнічних груп, які не мають державних формувань. Вони можуть розвиватися в рамках Конституції СРСР і відповідно до принципів соціалістичної федерації.

Національно-територіальна автономія передбачає компактне проживання етнонаціональних груп, створення відповідної форми державної влади (автономна республіка, автономна область, автономний округ).

Життя диктує необхідність створення органами Радянської влади умов для задоволення культурно-етнічних запитів і потреб представників національностей, які не проживають компактно і не мають державних формувань.

Не лише населення СРСР в цілому, але й кожної республіки зокрема є багатонаціональним. В Українській РСР, наприклад, проживає близько 52 млн. чол. З них українці (корінна національність) становлять 38,5 млн. (73,6% жителів республіки). В УРСР мешкають також представники майже 120 національностей (загалом понад 13,5 млн. чол.). Безумовно, українці живуть компактно в усіх регіонах республіки. Росіяни (понад 10,5 млн., 21% населення УРСР) живуть в основному у Ворошиловградській, Донецькій, Запорізькій, Кримській, Харківській областях⁸.

Характерно, що представники багатьох національностей проживають компактними групами (чехи, словаки, угорці — в Закарпатській області; молдавани і румуни — в Чернівецькій та Одеській; поляки — в Житомирській, Львівській і Тернопільській; болгари — в Одеській і Запорізькій; греки — у Донецькій; кримські татари, караїми — в Кримській області). Ряд національностей (євреї, білоруси, цигани) живуть у різних регіонах республіки некомпактно. Багатонаціональним є населення великих міст. В них питома вага представників певних національностей значно вища, ніж у середньому в складі населення республіки. Ці істотні обставини важливо враховувати при розв'язанні питання про створення сприятливих умов для забезпечення конституційних прав і задоволення національно-культурних запитів усіх національностей, що мешкають в Українській РСР.

Досвід свідчить, що для повнішого врахування специфічних інтересів національних та етнічних груп, що живуть компактно, доцільно створити національні райони і сільські (селищні) Ради (як було в ряді регіонів Української РСР та інших республік до війни), а для окремих національностей — можливо й національні округи. Це дасть можливість більш повно і цілеспрямовано здійснювати адміністративно-господарське самоуправління і задовольняти культурно-етнічні запити (відкриття шкіл з викладанням рідною мовою, етнокультурних об'єднань, діяльність засобів масової інформації рідною мовою).

Специфічним шляхом можна розв'язати проблеми гарантування політичних прав і задоволення культурно-побутових запитів представників тих національностей, які проживають некомпактно і тому не мають (й не можуть мати) своїх національно-державних утворень. У великих містах в складі Рад народних депутатів доцільно створити національні секції з правом розробки і подання на затвердження сесій, виконкомів рекомендацій, конкретних заходів, спрямованих на забезпечення політичних прав і свобод і задоволення національно-культурних запитів.

Питання про відкриття і діяльність шкіл, етнокультурних об'єднань повинні вирішуватися відділами народної освіти і культури відповідних виконкомів.

В українських школах доцільно відкривати спеціальні класи для учнів певної некорінної національності, які виявили бажання навчатися рідною мовою. Ради народних депутатів, органи народної освіти покликані створювати для цього відповідні умови (комплектування учительських кадрів, забезпечення навчально-методичними посібника-

⁸ Інтернаціональне виростає з національного // Рад. Україна.— 1988.— 19 листоп.; Украинская советская энциклопедия.— К., 1985.— Т. 11.— Кн. 2.— С. 23 (підрунки автора).

ми тощо). За таких умов обов'язковим є вивчення трьох мов — української, російської та рідної мови школяра.

Досвід підтверджує правомірність надання мові корінної національності статусу державної. На Україні це, безумовно, українська мова, якою повинні володіти всі громадяни республіки, незалежно від їх національної належності.

Радянські люди — це не просто співгромадяни, представники різних національностей. Вони мають спільні риси, включаючи мовно-культурні характеристики, спільну історичну долю, спільні інтереси і прагнення шляхом перебудови забезпечити докорінне оновлення соціалістичного суспільства. В зв'язку з цим представники всіх народностей добровільно вивчають російську мову — мову міжнаціонального спілкування.

У більшості регіонів України об'єктивно існує не лише двомовність (білінгвізм), але й багатомовність (полілінгвізм). До речі, багатомовність значною мірою знаходить вияв у змішаних сім'ях, де культивується мова кожного з батьків, а також українська і російська. До того ж діти в навчальних закладах (загальноосвітній школі, технікумі, вузі) вивчають одну іноземну мову (англійську, французьку, німецьку, іспанську).

Значна кількість українців проживає в інших союзних республіках: у Російській Федерації — 3658 тис., Казахстані — 898 тис., Молдавії — 561 тис., Білорусії — 231 тис., Латвії — 67 тис., Грузії — 45 тис. тощо⁹. У ряді регіонів вони проживають компактно, що створює умови для створення певного державного утворення (національного району, сільської (селищної) Ради). Разом з тим в усіх республіках для українців, як і для інших некорінних національностей, важливо створювати умови для навчання дітей рідною мовою, діяльності відповідних етнокультурних об'єднань.

В. М. Статі. Сучасність і стереотипи. В процесі інтенсивного вивчення міжнаціональних відносин, що розгорнувся нині, вимальовуються, на наш погляд, контури двох напрямів. Перший з них — теоретичний, представники якого прагнуть на основі дослідження сучасних реалій, відмови від постулатів, що не знайшли підтвердження, визначити й методологічно обґрунтувати концепцію дальшого розвитку взаємовідносин між націями. Другий напрям ми б назвали прагматичним. Складні, інколи несподівані явища, які відбуваються у всеохоплюючій сфері міжнаціональних відносин, змушують офіційні установи та дослідні інститути приймати оперативні рішення, що не терплять зволікань. У таких ситуаціях не виключений прояв стереотипів: з одного боку, рішення приймаються на основі врахування явищ, що лежать на поверхні, а з другого, — принаймні у нас, у Молдавії, вся увага концентрується на гармонізації відносин між народом, що дав назву республіці та російською нацією, на поясненні об'єктивності взаємодії їх мов. І мимоволі випадають з поля зору відносини між найбільш численним населенням республіки та представниками інших націй, що здавна живуть на її території — гагаузами, болгарами, українцями. Це не може не позначатися на всьому кліматі міжнаціональних відносин. Причому тут можуть даватися знаки й інші стереотипи. Суть їх — у тому, що, коли стосунки між тими чи іншими націями, наприклад, між українцями та молдаванами, стійко сприятливі, то, мовляв, їх і вивчати не потрібно. На наш погляд, це — помилка.

Аксіоматично: відносини між націями ґрунтуються на взаємних стосунках між їх конкретними представниками у виробничих і творчих колективах, між сусідніми різнонаціональними селами, кварталами,

⁹ Брук С. И. Население мира: Этнодемографический очерк.— М., 1986.— С. 784, 785.

квартирами. Як вони встановилися, як розвиваються, які тут існують тенденції, ми, як правило, можемо лише здогадуватися. Це, на наш погляд, стосується українців, що проживають на території Молдавської РСР, та молдаванів — на території Української РСР.

Останнім часом відроджується інтерес, насамперед серед українських дослідників, до вивчення динаміки українсько-молдавських етнокультурних та етномовних зв'язків. У цьому плані потрібно відзначити працю П. Захарової, колективну монографію (керівники авт. кол. В. С. Зеленчук та А. В. Орлов) «Українсько-молдавські етнокультурні взаємозв'язки в період соціалізму». Очевидно, такого роду спільні дослідження повинні стати традиційними, постійними і здійснюватися не тільки на міжреспубліканському рівні, а й на рівні міжрайонних взаємозв'язків і навіть зв'язків між різними за етнічним складом населеними пунктами. Це дасть можливість повніше врахувати й задовольнити культурні і мовні запити, гармонізувати економічні відносини.

Дослідження етнонаціональної проблематики — чи то на рівні регіон — центр, чи на внутрішньореспубліканському рівні — повинно здійснюватися на основі методологічного положення: національна політика в СРСР має регіональний характер. Аналіз і синтез, пояснення й опис міжнаціональних явищ повинні йти від конкретних фактів, від реальних процесів, що розвиваються на місцях, — знизу вгору, а не згори до низу від апріорі встановлених теоретичних постулатів, що нерідко не враховують історичних особливостей регіонів, сучасного стану міжетнічної обстановки та можливу її еволюцію. Консолідаційні процеси, наприклад, у Молдавській РСР безпосередньо пов'язані з розвитком і зміцненням міжнаціональних зв'язків у межах республіки, з урахуванням її поліетнічності.

Помилки і деформації, допущені в республіці у повоєнний період в розвитку національних відносин, молдавської культури й мови, її взаємодії з російською як мовою міжнаціонального спілкування, позначилися й на процесах навчання, наприклад, дітей болгарської, гагаузької та української національностей їх рідною мовою. Відомо, що в 50-ті роки в Молдавській РСР діяло понад 30 шкіл з українською мовою викладання. Згодом внаслідок спотвореного уявлення про процеси інтернаціоналізації, вольових рішень викладання в цих школах здійснювалося російською мовою. І лише в 1988/89 навчальному році в українських селах Дубоссарського, Каменського, Рибницького районів Молдавії діти почали вчитися рідною мовою. Це, звичайно, тільки початок всебічного врахування духовних запитів представників інших націй, які живуть у Молдавській РСР. Слід відзначити допомогу, що її подають органи Міністерства народної освіти УРСР у комплектуванні українських шкіл Молдавії необхідною навчальною літературою. Аналогічну роботу проводить Міністерство народної освіти МРСР щодо молдавських шкіл на Україні. Ця взаємодопомога повинна розширюватися і поглиблюватися. Вона є конкретним виявом інтернаціоналістських прагнень наших народів.

Із задоволенням зустріла громадськість республіки заходи щодо поліпшення вивчення болгарської і гагаузької мов. З 1989/90 навч. р. планується розпочинати їх вивчення з першого класу і до закінчення школи. Враховуючи те, що компактні групи болгар і гагаузів проживають на території як Молдавської РСР, так і Української РСР, відповідним установам обох республік було б доцільно скоординувати свої зусилля у цій благородній справі.

Широкий рух за надання мовам статусу державних як необхідної гарантії їх збереження, вдосконалення і реального розширення соціальних функцій, як символу суверенітету й ознаки національної ідентичності народів, ім'ям яких названо республіки, має включити в себе й піклування про мови націй і народностей, що не мають адміністративно-територіальних утворень. Методологічною основою розв'язання

національно-мовних питань є положення резолюції XIX Всесоюзної партконференції «Про міжнаціональні відносини»: «...Вільний розвиток і рівноправне використання всіма громадянами СРСР рідних мов, оволодіння російською мовою, добровільно прийнятою радянськими людьми як засіб міжнаціонального спілкування... Виявляти більше турботи про активне функціонування національних мов у різних сферах державного, громадського і культурного життя»¹⁰.

За багатьма переконливими параметрами російську мову обрано мовою міжнаціонального спілкування. Знати її вигідно більшості. Тому, виявляючи турботу про національні мови, партія піклується й про те, щоб представники всіх націй і народностей країни засвоїли й використовували поряд із своїми рідними мовами мову міжнаціонального спілкування.

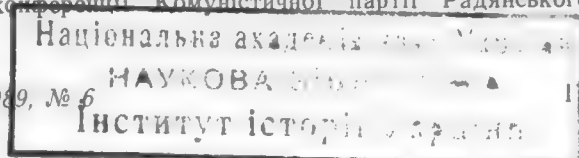
На жаль, у цьому питанні були допущені перегини. У Молдавській РСР, як уже зазначалося, в 60—70-ті роки при надто широкому розумінні інтернаціоналізму розгорнулася правильна за своєю суттю, але неправильна за формою нестримна пропаганда ролі російської мови в житті неросійських націй. Це відбувалося на фоні звуження сфер функціонування національних мов, наприклад, молдавської. В ті роки скоротилася кількість не лише українських, а й молдавських шкіл, насамперед у містах. Нагадаємо, що журнал «Русский язык в молдавской школе» — необхідне й корисне видання — виходить з 1979 р., а перший номер журналу «Лимба молдовеняскэ ын шкоалэ» («Молдавська мова в школі») — з першого кварталу 1989 р. В останнє десятиріччя було прийнято ряд важливих документів щодо вивчення й використання російської мови в країні, проведено всесоюзні та регіональні конференції з цих питань. Подібні заходи заслуговують на всіляку підтримку. А відносно розвитку національних мов? «Слід створювати всі умови, — відзначається в резолюції «Про міжнаціональні відносини», — щоб національно-російська двомовність розвивалася гармонійно і природно, з урахуванням особливостей кожного регіону, була вільною від формалізму»¹¹. Тому, на наш погляд, було б доцільним, по-перше, провести Всесоюзну науково-практичну конференцію на тему: «Перебудова і теорія та практика розвитку національних мов як показник національної ідентичності, республіканського суверенітету»; по-друге, організувати і провести Всесоюзну науково-практичну або регіональні конференції з актуальних питань розвитку гармонійної двомовності.

В інтересах поглиблення процесів інтернаціоналізації, дальшої гармонізації міжнаціональних відносин у республіці російсько-молдавська двомовність, на наш погляд, і теоретично й практично має бути піднята на якісно новий ступінь: бажано, щоб білінгвізм «з поваги» став усвідомлено необхідним як білінгвізм молдавсько-російський. Та обставина, що багато представників інших націй і народностей, які живуть тривалий час у союзних республіках, наприклад, у Молдавії, не володіють мовами основних для відповідних республік народів СРСР, викликає дедалі більші ускладнення. Це повною мірою стосується й молдаванів, що живуть в інонаціональному середовищі, наприклад, серед гагаузів і болгар, і представників цих національностей, які мешкають на території Молдавії. Те, що представники націй і народностей, які традиційно живуть на даній території, не знають мови народу, що дав назву республіці, зачіпає його національні почуття, може несприятливо позначитися на міжнаціональній атмосфері.

Навряд чи відповідають нашим інтернаціоналістським принципам ситуації, коли представника нації, по імені якої названа республіка, не розуміють, при його звертанні рідною мовою, у закладах сфери

¹⁰ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1988. — С. 136.

¹¹ Там же.

обслуговування, торгівлі, на пошті, в міліції тощо; коли він не завжди може влаштувати свою дитину в дошкільну установу чи школу, де виховання здійснюється рідною мовою. Це повною мірою стосується й представників націй і народностей, що компактно проживають на території тієї чи іншої республіки. Наприклад, гагаузи, болгары в Молдавській РСР повинні — це очевидно — мати можливість там, де вони живуть, використовувати свою мову в усіх сферах життєдіяльності.

Для того, щоб більш повно задовольняти національно-культурні й мовні запити людей, етнічним групам, які компактно проживають у Молдавській РСР і не мають адміністративно-територіальних утворень, наприклад, гагаузам і болгарам, мають бути створені реальні умови для фактичного вивчення і розширення соціальних функцій своїх мов. Відрадно, що в цьому напрямі вже дещо робиться, зокрема прийняті важливі конкретні документи, положення яких енергійно втілюються у життя. Для досягнення реального мовного рівноправ'я вважаємо за доцільне поряд з наданням статусу державної для мов народів, які дали назву тій чи іншій республіці, утвердженням національних програм їх поглибленого вивчення, всебічного розквіту, вдосконалення і розширення суспільних функцій, розробити й затвердити конституційно (окремим законодавчим актом чи статтею) принципи розвитку мов націй і народностей, що не мають адміністративно-територіальних утворень. При цьому слід ретельно враховувати об'єктивну необхідність для їх носіїв знання мови міжнаціонального спілкування — російської; мови внутрішньореспубліканського спілкування, наприклад, молдавської для гагаузів, болгар, українців, росіян, що проживають у Молдавській РСР, так само як і для молдаванів, гагаузів, болгар, що мешкають на території Української РСР, — української мови. У згадуваній вже резолюції XIX Всесоюзної партконференції підкреслюється необхідність «заохочувати вивчення мови народу, ім'ям якого названа республіка, громадянами інших національностей, які проживають на її території, насамперед дітьми і молоддю. Все це не повинно протиставитися демократичним принципам вільного вибору мови навчання»¹². Знання мови внутрішньореспубліканського спілкування, безсумнівно, сприятиме поліпшенню міжнаціонального клімату, зміцненню взаємоповаги, взаємодовір'я. Це має реалізовуватися на суто демократичній основі, тільки при вільному волевиявленні, без будь-якого примушування чи натяку на привілеї однієї з мов, ущемлення іншої. За сучасної ситуації в розвитку національних процесів у Молдавській РСР важливим і актуальним, на наш погляд, є таке:

— подолання наявного відставання дослідницької діяльності і практичної роботи від процесів, що відбуваються у сфері міжнаціональних відносин;

— оптимізація взаємодії ідеологічних інститутів з дослідними центрами, що займаються проблемами міжнаціональних відносин; науково обгрунтовані, систематизовані узагальнення і рекомендації повинні одержати своєчасний вихід «у практику». Доцільно, зокрема, практикувати там, де це потрібно, видання районних газет трьома — чотирма мовами (наприклад, молдавською, гагаузькою, болгарською, українською), цими ж мовами вести місцеві радіопередачі, частину республіканських теле- і радіопрограм; певні програми телебачення, кінопродукцію випускати із субтитрами (молдавською, болгарською, гагаузькою мовами), як це робиться в більшості багатомовних країн;

— утворення при столичному міськвиконкомі, а також виконкомах інших міст республіки постійних комісій у справах національностей, які б спрямовували діяльність по організації національних культурних центрів (національних кафе) для задоволення духовних запи-

¹² Там же.

тів гагаузів, болгар, українців, євреїв та представників інших націй, що проживають у даному місті або приїжджають сюди; сприяли відкриттю при окремих школах курсів, де представники інших націй і народностей могли б вивчати рідну мову чи вдосконалювати свої знання з неї; організовували клуби друзів молдавської мови, враховуючи інтерес до неї, що дедалі зростає, тощо.

Л. М. Новохатько. Міжнаціональні відносини і неформальні об'єднання. Поява досить значної кількості самодіяльних об'єднань (так званих «неформалів») ще й досі активно обговорюється в пресі, аналізується в науковій літературі, зацікавлено обмірковується різними верствами трудящих. Причин їх появи багато, але головні можна звести, на наш погляд, до двох: по-перше, це — практичне здійснення Комуністичною партією курсу на демократизацію суспільства, гласність, видиме бажання громадян підтримати перебудову особисто; по-друге, — невирішеність ряду завдань у соціально-економічній та духовній сферах, недоліки у роботі державних і громадських організацій (особливо, казенщина, гонитва за валом), в організаторській та ідеологічній роботі партії.

Оскільки СРСР є багатонаціональною державою, то всі причини появи неформалів, їх нинішня практична діяльність мають цілком реальні міжнаціональні аспекти. При цьому важливо підкреслити, що саме на цих аспектах акцентується увага багатьох неформальних об'єднань. Наприклад, національні моменти систематично й почасти гіпертрофовано підкреслюються київськими екологічними самодіяльними об'єднаннями («Зеленим світом» та ін.). Питання республіканського госпрозрахунку, оптимального поєднання прав і обов'язків центру й союзних республік чи не найбільш жваво обговорюються у дискусійних клубах економічного спрямування. Значна увага цим аспектам економічного, соціально-політичного і духовного життя приділена в проекті програми Народного руху України за перебудову, розробленого ініціативними групами Київської організації Спілки письменників України та Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (хоча не з усіма положеннями проекту та діями ініціативної групи можна погодитися). На наш погляд, міжнаціональні аспекти в роботі неформалів загалом потребують більшої уваги і з боку практичних працівників, і науковців та преси. Нині ж засоби масової інформації трактують це явище, зокрема існування київських об'єднань, лише як вияв соціальної активності.

Які ж головні напрями роботи обрвав міськком партії в означеній сфері? В загальній формі відповідь така: забезпечення виконання планів соціально-економічного й духовного розвитку Києва, поліпшення патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих. Насамперед почали з апарату міського комітету партії. Протягом останнього часу на роботу в його ідеологічний відділ прийшло 4 чол., які вільно володіють двома мовами — українською і російською. Це — конкретна відповідь на відомі постанови ЦК КПРС та ЦК Компартії України щодо поліпшення патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих. Скажемо відверто: ще рік-два тому при переході на роботу в міськком питання про вільне володіння двома мовами так чітко не ставилося.

Значна увага приділяється теоретичному і практичному навчанню штатних працівників міськкому та райкомів партії, ідеологічного активу міста з питань національної політики, педагогіки та психології партійної роботи, форм і методів індивідуальної роботи з людьми. Для цього залучаються найбільш кваліфіковані суспільствознавці вузів та академічних інститутів міста, Київської вищої партійної школи, використовуються можливості міського телебачення та радіо. З допомогою працівників Будинку політосвіти проводяться ділові ігри й по-

літбої, які допомагають ідеологічним працівникам вільно почувати себе в мітингових та дискусійних ситуаціях, обирати правильну позицію в ході обговорення з членами неформальних об'єднань гострих, актуальних питань національної політики КПРС. При цьому дедалі частіше використовуються телематеріали з київських мітингів та зібрань, проведених неформалами.

Враховуючи міжнаціональні аспекти у роботі із самодіяльними об'єднаннями, дуже важливо (хоча на практиці це нелегко) знайти «свій рівень», тобто працювати над вирішенням саме тих питань національної, наприклад, політики, які можна розв'язати в місті, під керівництвом міського комітету партії. Це важливо ще й тому, що неформали нерідко висувають такі вимоги або пропозиції, що знаходяться в компетенції Верховної Ради республіки чи Союзу РСР, Рад Міністрів УРСР та СРСР. Тому ідеологічний відділ міськкому партії, враховуючи пропозиції громадськості, київських письменників, суспільствознавців, а також результати соціологічних досліджень, проведених у цілому ряді трудових колективів міста ще в грудні 1988 р., склав план підготовки до пленуму міськкому партії з міжнаціональних відносин, який буде проведено в другій половині 1989 р. Цей план являє собою, по суті, конкретну програму дій на найближчий період з урахуванням особливостей роботи з любительськими самодіяльними об'єднаннями, їх специфіку, запити.

У роботі з неформалами, в тому числі і в розглядуваному напрямі, є ще чимало недоліків і труднощів. Це, зокрема, недостатнє знання теоретичних основ марксизму-ленінізму з національного питання штатним та позаштатним ідеологічним активом (що, до речі, залежить від рівня викладання суспільних дисциплін у вищій школі); нерідко наші пропагандисти мають слабкі ораторські здібності, їм бракує інформованості з окремих гострих проблем; мають місце екстремістські провокаційні вчинки з боку членів певних об'єднань; низьким є рівень культури дискусій. Дається взнаки і повільність перебудови деяких ділянок соціально-економічної та культурної сфери міста. Усунення цих недоліків у роботі партійних організацій Києва сприятиме дальшому розвитку соціальної ініціативи, поліпшенню патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих, утвердженню атмосфери діловитості та конструктивізму в неформальних об'єднаннях.

О. Т. Роман. Деякі проблеми вдосконалення міжнаціональних відносин у Молдавській РСР. Історичний досвід і вибір радянських народів, уся теоретична і практична діяльність КПРС по гармонізації міжнаціональних відносин зумовлюють необхідність проведення широкомасштабної і багатогранної за змістом і формами роботи по регулюванню, тобто управлінню, національними процесами в СРСР. Вважаємо, що сьогодні потрібні глибокий теоретичний аналіз і вироблення продуманої політики, що відповідає сучасному етапу розвитку в цій сфері.

Напередодні пленуму ЦК КПРС, що розглядатиме шляхи вдосконалення міжнаціональних відносин у СРСР, доцільно було б випустити методологічні розробки з ряду кардинальних, вузлових аспектів даної галузі суспільних відносин. На наш погляд, одним з головних питань є комплексне визначення поняття, концепції соціалістичної нації з урахуванням сьогодишніх реалій, права народів на національне самовизначення в рамках єдиного Союзу РСР і форм його здійснення. Слід глибоко осмислити діалектичні суперечності між зростанням національної самосвідомості і процесами інтернаціоналізації, з'ясувати роль об'єктивних і суб'єктивних факторів, що сприяють інтернаціональному і патріотичному вихованню трудящих, підвищенню культури міжнаціонального спілкування, зміцненню дружби і братерства народів, згуртованості багатонаціонального радянського суспіль-

ства. Потрібно чіткіше визначити поняття «корінне населення», його критерії, зміст тощо.

Розглядаючи економічні аспекти національної політики, важливо розробити механізм практичної реалізації курсу XIX Всесоюдної партконференції на створення умов для надання більшої самостійності регіонам, здійснення таких форм співробітництва, при яких кожна республіка була б зацікавлена в поліпшенні кінцевих результатів своєї господарської діяльності як основи власного благополуччя, примноження загального багатства і могутності Радянської держави. При цьому через ряд історичних обставин у нас немає розмежування загальносоюзної і регіональної (національної) власності на засоби виробництва, відсутній механізм загальносоюзного і регіонального господарського розрахунку, недостатньо розвинуті товарно-грошові відносини, які забезпечували б насамперед еквівалентний вартісний обмін. Як свідчать дані ряду регіонів, у нашій країні не забезпечується тісна взаємодія між результатами трудової діяльності мешканців республік і одержуваними ними благами, що призводить до певних порушень принципу соціальної справедливості.

Важливе місце в удосконаленні міжнаціональних відносин займають політичні і державно-правові аспекти. В зв'язку з цим, на наш погляд, при повному відродженні і суворому дотриманні ленінських принципів національної політики потребують поглибленого вивчення процеси національно-державного будівництва. Як підкреслюється в резолюції XIX Всесоюдної партконференції, соціалістичний ідеал — не мертва уніфікація, а повнокровна і динамічна єдність у національній багатогранності. Нерозв'язаних проблем тут чимало. Не завжди можна пояснити, чому одні народи мають союзні та автономні республіки, інші — лише автономні області та округи, а треті залишилися без національно-державного утворення. Причому останні навіть не мають своїх представників у Раді Національностей Верховної Ради СРСР. Можливо, настав час створити подібну палату також у Верховних Радах союзних республік. Вважаємо, що в місцях компактного проживання національних груп доцільно створити національні райони і сільради, які виправдали себе в 20—30-х роках. Так, на території Молдавської РСР можна створити українські, російські, гагаузькі, болгарські національні райони і сільські Ради.

Загалом слід енергійніше продовжувати національно-державне будівництво. Поряд з дальшим удосконаленням національної державності багатьох народів необхідно переглянути існуючу структуру державних утворень, привести її у відповідність з нинішніми реаліями тих народів, які досі не мають її. Основним принципом, очевидно, залишається національно-територіальний. Але при цьому можна враховувати й інші вагомні критерії.

У південних районах Молдавської РСР досить компактними групами проживають гагаузи і болгари — відповідно, приблизно 170 тис. чол., або 3,5% населення республіки (в суміжних районах сусідньої Одеської області — понад 40 тис.), і майже 90 тис. чол., або 2% населення (близько чверті мільйона їх мешкають у суміжних областях УРСР). Для них характерні найвищий природний приріст населення і найнижча інтенсивність міграції, особлива компактність проживання.

В окремих районах Молдавії (наприклад, Комратському і Чадир-Лунгському) у національній структурі населення вони становлять абсолютну більшість (понад 60% гагаузів і 20—30% болгар).

Раніше вже порушувалося питання про створення автономних областей для гагаузів і болгар і слід, нарешті, переходити до його практичного втілення в життя. Всебічно вивчивши всі компоненти цієї проблеми, доцільно визначити форму відповідних автономних формувань, причому об'єднану чи відокремлену. Адже висувуються пропозиції

об'єднати все гагаузько-болгарське населення двох республік в одній автономії.

Для задоволення національно-культурних запитів населення доцільно в кожній республіці (союзній чи автономній) створити центри національних культур, відповідні товариства і клуби. Для Молдавії, на території якої проживає багато різних націй і народностей, у тому числі 37 національних груп, у кожній з яких налічується від 100 тис. до 2500 тис. чол., ці питання дуже актуальні. В демократичному суспільстві, правовій соціалістичній державі, яка нині створюється, необхідно створити такі умови, щоб кожна людина могла дотримуватися національних звичаїв, розмовляти рідною мовою.

Вважаємо, настав час вжити дієвих заходів щодо активізації тих інститутів політичної системи, які мають виявляти національні інтереси всіх народів — великих і малих, що мешкають у Радянському Союзі. Спеціальним державним органом у справах національностей міг би стати Держкомітет СРСР з міжнаціональних відносин. Такий само орган доцільно створити в кожній союзній республіці. До його складу мають входити спеціалізовані соціологічні відділи і лабораторії для вивчення актуальних проблем міжнаціональних відносин.

Партійні організації Молдавії створили відповідні структурні підрозділи для політичного впливу на розвиток національних відносин. Другий рік в апараті ЦК Компартії Молдавії функціонує сектор міжнаціональних відносин, основне завдання якого полягає в аналізі процесів, що відбуваються у даній сфері, і розробці конкретних рекомендацій для партійних комітетів. До складу Ідеологічної комісії ЦК входить спеціальна робоча група з проблеми вдосконалення міжнаціональних відносин. Аналогічні групи працюють також в ідеологічних комісіях райкомів і міськкомів партії. На сесії Верховної Ради МРСР створена постійна комісія з міжнаціональних відносин та інтернаціонального виховання. Відповідні комісії, сектори працюють у Молдавській раді профспілок і ЦК ЛКСММ.

Робляться конкретні кроки на шляху створення наукової бази. З метою наукового забезпечення роботи по вдосконаленню міжнаціональних відносин в АН МРСР створено відповідний відділ, а в Інституті історії партії при ЦК Компартії Молдавії — сектор. Крім того, в системі Академії наук уже кілька років функціонує відділ гагаузознавства, нині створюється відділ болгаристики.

Велику роль в інтернаціональному згуртуванні радянського народу відіграє національно-мовна політика КПРС. Як відомо, в соціалістичному суспільстві високо ціняться соціальний статус і роль мов різних народів. За допомогою рідної мови людина пізнає світ, реалізується національна самосвідомість. Разом з тим мовою міжнаціонального спілкування (російською) дедалі більше оволодівають народи нашої країни. Згідно з даними попереднього перепису населення, в Молдавії понад 62% населення вільно володіє російською мовою.

Запровадження двомовності впливає з ленінського принципу національної й мовної рівноправності і покликане сприяти зміцненню дружби і співробітництва між народами СРСР. У той же час аналіз негативних явищ, що мали місце останнім часом у сфері національних відносин, показав, що однією з причин їх виникнення є ігнорування мовної проблеми, зокрема байдуже ставлення частини осіб некорінної національності до мови населення республіки, на території якої вони проживають.

У Молдавській РСР, як і в інших союзних республіках, обговорюється питання про надання мові корінного населення статусу державної. Пропонується також визначити рівноправний статус мови переважної більшості населення і мови міжнаціонального спілкування (російської), без будь-якого приниження при цьому інших мов націй і народностей, які мешкають у республіці. За таких умов необхідний

єдиний підхід до мовної проблеми, який був би відображений у Законі СРСР про вільне використання мов народів Радянського Союзу, а згодом — у відповідних республіканських законах.

Для ґрунтовнішого вивчення проблем національних відносин і подання допомоги партійним, державним органам Центр по вивченню громадської думки при ЦК Компартії Молдавії спільно з ученими-соціологами провів ряд соціологічних досліджень, присвячених різним аспектам здійснення ленінської національної політики в республіці, інтернаціональному, патріотичному вихованню трудящих і формуванню високої культури міжнаціонального спілкування.

Однак слід зазначити, що проведена робота не адекватна гостроті проблем, що нагромадилися в сфері міжнаціональних відносин, і актуальності завдань, поставлених ХІХ Всесоюзною партконференцією. Ще не повною мірою розв'язуються питання утвердження реального білінгвізму, підвищення мовної культури. Робота в цьому напрямі, як і в розвитку культури, духовного життя, фактично відстає від динаміки національних процесів. Новий стан міжнаціональних відносин потребує їх глибокої правової проробки, нового рівня розвитку багатонаціональної радянської культури, підвищення ефективності інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих.

Ю. В. Сиволоб (Київ)

Робітничу ініціативу — перебудові

У статті узагальнюється досвід діяльності робітничого класу УРСР щодо підвищення якості продукції в умовах держприймання, з'ясовуються основні тенденції і форми реалізації ним своєї ролі в забезпеченні високої якості й конкурентоспроможності виробів.

На всіх етапах історії радянського суспільства Комуністична партія постійно спрямовувала зусилля трудящих, насамперед робітників, на підвищення якості продукції. Незважаючи на певні успіхи у розв'язанні цієї проблеми, вона не тільки не втратила своєї гостроти нині, на етапі революційної перебудови, а й постала як одне з найактуальніших завдань. Відставання значної частини нашої продукції від якості кращих світових та вітчизняних зразків, яке посилюється в застійний період, негативно позначилося на економічній, соціальній і духовній сферах життєдіяльності суспільства. Не випадково на ХХVII з'їзді КПРС М. С. Горбачов особливо виділив проблему якості продукції, підкресливши, що це наш найближчий і великий резерв¹. Доцільно тому розглянути (зокрема, на матеріалах УРСР) діяльність робітничого класу, який іде в авангарді революційної перебудови², саме під кутом зору реалізації даного резерву в умовах держприймання.

Стратегічний курс КПРС на поліпшення якості продукції в сучасний період дістав відображення у багатьох партійних документах, насамперед з питань удосконалення господарського механізму і особливо тих його ланок, від дії яких максимально залежить якість продукції. У найбільш концентрованому вигляді конкретну, практичну й комплексну програму реалізації цього курсу викладено в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо докорінного поліпшення якості продукції (липень 1986 р.)»³.

¹ Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.—К., 1986.—С. 51.

² Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.—К., 1987.—С. 29.

³ Рад. Україна.—1986.—2 лип.

Першою ланкою у системі передбачених партією заходів стало державне приймання продукції, запровадження якого являє собою рішучий, хоча й переважно адміністративний, крок у напрямі до припинення випуску устаткування й товарів, що не відповідають державним стандартам. На підпорядковані безпосередньо Держстандарту СРСР органи держприймання, що діють на підприємствах, покладено завдання не тільки оцінювати продукцію та карати бракоробів, а й сприяти мобілізації внутрішніх резервів підвищення якості виробів. Масовому запровадженню держприймання передувала ретельна його апробація. «Було,— як підкреслив М. С. Горбачов на нараді з питань держприймання в ЦК КПРС,— проведено експеримент з такою роботою»⁴ на ряді підприємств, у тому числі нашої республіки. Він дав змогу виявити чимало недоліків: недотримання технології, недосконалість технічної документації, устаткування, недостатня кваліфікація частини працівників. Їх усунення, яке проходило складно, а інколи й болісно, підтвердило доцільність держприймання, показало, що робітничий клас сприймає його як необхідний і потрібний захід, навіть незважаючи на те, що він нерідко супроводжувався тимчасовим зниженням заробітної плати. Ось типова оцінка, яку висловив бригадир інструментальників, делегат XXVII з'їзду Компартії України В. Ярош: «Працівники держприймання виявляють жорстоку вимогливість. І це правильно. Ми, робітники, за таку принциповість»⁵.

Крім експериментальної перевірки цього важливого заходу, було проведено велику роботу по добору відповідних кадрів. «До органів держприймання, — підкреслював М. С. Горбачов, — слід добирати людей, з широким політичним і технічним кругозором, грамотних, морально зрілих»⁶. Активно діяли в цьому напрямі й партійні організації республіки, які здійснювали пошук працівників для держприймання з урахуванням громадської думки, радячись з робітниками. Так, у Києві більше половини рекомендованих на цю роботу були комуністами, всі кандидати пройшли співбесіди у міськкомі партії. Посади керівників нових органів контролю було включено в номенклатуру міськкому і райкомів партії⁷. В основному для роботи у держприйманні на тих чи інших конкретних підприємствах рекомендувалися досвідчені інженери, техніки, службовці, які працювали тут і раніше. Такий добір кадрів виправданий, адже ці люди глибоко знають виробництво. Водночас він приховує в собі й можливість поблажливого ставлення «своїх» контролерів до свого підприємства.

Підготовка та масове запровадження державного приймання проходили в обстановці широкої гласності. Всі пов'язані з ним питання активно обговорювалися на робітничих зборах, у засобах масової інформації, завдяки чому громадськість, у тому числі робітники, могла відверто висловити свої погляди на проблему.

З 1 січня 1987 р. держприймання було запроваджене на 1500 підприємствах та в об'єднаннях 28 промислових підприємств країни, в тому числі на 298 — в нашій республіці⁸. Протягом року до цієї групи першопроходців в УРСР приєдналося ще 145 колективів⁹, які давали чверть промислового виробництва республіки. Для того, щоб зрозуміти, яким обережним і поступовим був і є перехід до державного приймання, достатньо зауважити, що в 1986 р. кількість промислових підприємств і об'єднань республіки на самостійному балансі становила 7597¹⁰. Інакше кажучи, в січні 1987 р. лише 3,9% від їх загальної

⁴ Рад. Україна.— 1986.— 16 листоп.

⁵ Там же.— 1988.— 7 січ.

⁶ Там же.— 1986.— 16 листоп.

⁷ Там же.— 22 листоп.

⁸ Труд.— 1987.— 6 фебр.; Народное хозяйство Украинской ССР: юбилейный стат. ежегодник: К 70-летию Великого Октября.— Киев, 1987.— С. 67.

⁹ Рад. Україна.— 1988.— 7 січ.

¹⁰ Народное хозяйство Украинской ССР.— С. 61.

кількості почали мати справу з позавідомчим контролем. Отже, з точки зору масовості, держприймання й на початку 1988 р., коли його дія поширилася вже на 433 підприємства та об'єднання республіки¹¹, все ще перебувало практично на рівні соціально-економічного експерименту. Однак з точки зору досвіду, набутого у справі апробації функцій нового органу технічного контролю, держприймання довело доцільність поширення його на більшість підприємств за умов, коли економічні важелі високоякісної праці ще не почали діяти повною мірою.

Діяльність органів держприймання в республіці, які в 1987 р. заповігли поставці споживачам некондиційної продукції майже на 3 млрд. крб.¹² сприяла підвищенню вимогливості робітничого класу до якості своєї праці, перегляду не тільки технічних, а й моральних критеріїв її оцінки. Чимало колективів республіки, як, наприклад, Львівське виробниче об'єднання «Мікроприлад», звітували свого часу про зростання кількості робітників, які працюють на самоконтролі. Однак, як виявилось після запровадження держприймання, таке право нерідко надавалося без належних на те підстав: кількість робітників, що працювали на самоконтролі, зростала, а якість продукції погіршувалася. До того ж чисельність працівників ВТК також не зменшувалась. Ось і виходило, що формалізм, який допомогло виявити держприймання, зводив нанівець у цілому хорошу ідею. На тому ж «Мікроприладі», скажімо, в січні 1987 р. було реалізовано лише 17% продукції, у лютому — 49%¹³. Звичайно, колектив не залишився байдужим до такого становища, і на підприємстві розпочався пошук невикористаних резервів якості. Отже, держприймання сприяє витісненню із свідомості робітників застарілих уявлень, звичок, підходів, перебудові самої психології людини.

Дедалі активніше виступає держприймання як діловий партнер, помічник трудового колективу в боротьбі за якість. Тим самим воно допомагає робітникам працювати краще за рахунок поліпшення технічного стану та організації виробництва. Наприклад, на київському заводі «Вулкан» за допомогою і при активній участі органів позавідомчого контролю було виявлено і усунуто невідповідність між технологічною оснасткою та вимогами виробництва і завдяки цьому підвищено якість кінцевої продукції. На Донецькому заводі холодильників працівники держприймання поставили питання про припинення випуску неякісної продукції, що її постачав суміжник — одеське виробниче об'єднання «Оріон»¹⁴. Ці та багато інших фактів свідчать: принциповість органів держприймання сприяє удосконаленню виробничих процесів, забезпеченню якості роботи. І, навпаки, — компромісний підхід до справи може забезпечити лише тимчасове показне «благополуччя», яке невдовзі позначається і на ставленні робітників до праці, і на якості самої продукції.

Якщо спробувати підбити попередні підсумки початкового етапу держприймання, то слід, на наш погляд, насамперед підкреслити не так реальні його результати в матеріальній сфері, як вплив на зміну моральної атмосфери у трудових колективах навколо питань, що стосуються якості продукції. Позавідомчий контроль схвально сприйняли висококваліфіковані робітники, інженери, техніки, люди, які сумлінно ставляться до своїх трудових обов'язків, адже він піднімає їхній авторитет і завдає відчутного удару по бракоробах. Проте й останнім держприймання дає імпульс до кращої праці, а значить і шанс для перебудови.

Як відповідь на нові, підвищені вимоги до якості продукції та сприятливіші умови, що створюються для їх реалізації, колективна

¹¹ Рад. Україна.— 1988.— 7 січ.

¹² Там же.

¹³ Там же.— 1987.— 2 квіт.

¹⁴ Правда.— 1986.— 23 дек.; Рад. Україна.— 1987.— 30 січ.

думка і творчість робітничого класу народжує нові й істотно модифікує традиційні форми участі робітників у забезпеченні високоякісної праці.

Кажуть, що нове — це добре забуте старе. Згаданий вислів якнайкраще підходить до такої форми контролю за якістю продукції, як групи (гуртки) якості, що почали поширюватися в нашій країні і в УРСР, зокрема, з 1986 р. Ідея створення таких громадських об'єднань, запозичена за кордоном, де вони дістали значне поширення (наприклад, у Японії, США, ряді країн Європи, Південно-Східної Азії), була підхоплена і творчо розвинута стосовно умов соціалістичного виробництва радянським робітничим класом. За неповні два роки свого існування групи якості стали досить масовою й дійовою формою залучення робітників нашої країни до справи поліпшення якості продукції. У 1987 р. на Україні, наприклад, діяло понад 30 тис. таких громадських об'єднань¹⁵. Мабуть, не останню роль у швидкому їх поширенні відіграли поряд з об'єктивними потребами суспільства у поліпшенні якості продукції традиції радянського робітничого класу початку 30-х років. Як бачимо, пріоритет у цій справі належить не японцям, що, до речі, відзначає й В. Цветов¹⁶, і не американцям, у яких японці запозичили ряд ідей, що стосуються створення таких об'єднань, а радянським робітникам. На жаль, власний досвід був забутий, і ось тепер, більш як через 50 років, він знову почав використовуватися, але тепер уже як запозичений за кордоном.

Групи якості, що на громадських засадах діють нині на багатьох підприємствах країни, являють собою добровільні об'єднання трудящих, головною метою яких є безпосереднє поліпшення якості продукції у конкретному цеху чи бригаді, де створюється дана група. Крім робітників, яких у складі груп більшість, до них входять також інженерно-технічні працівники, організатори виробництва, що працюють у структурному підрозділі, де функціонує дане громадське об'єднання. Першочергову увагу члени групи приділяють удосконаленню організації виробництва, зниженню браку, економії ресурсів, підвищенню професійної майстерності працівників тощо.

Перші кроки груп якості, зокрема на Україні, підтверджують доцільність їх створення. Так, у Сумському виробничому об'єднанні (ВО) «Електрон» в 1986 р. було припинено випуск 8 застарілих виробів, а натомість освоєно дванадцять нових. Наступного року тут зняли з виробництва ще шість старих і налагодили випуск семи нових видів продукції. Таких небачених раніше темпів оновлення номенклатури виробів було досягнуто без введення нових потужностей і залучення додаткової робочої сили, а насамперед завдяки діяльності заводських груп якості. Вони забезпечили головне — комплексний підхід усіх підрозділів підприємства до розв'язання проблеми оновлення номенклатури виробів і підвищення їх якості. Одна з таких груп, яка діє в механо-складальному цеху, запропонувала, наприклад, застосувати спеціальну оснастку і настільки спростити складання нової установки, щоб усі робітники, навіть монтажники-початківці, могли високоякісно виконувати операції. Члени інших груп спільно з працівниками спеціального конструкторсько-технологічного бюро (СКТБ) добилися ліквідації зайвих проміжних ланок між розробниками нової техніки і виробництвом. За їх пропозиціями в об'єднанні відмовилися від макетів та дослідних зразків і перейшли на масове виробництво нової продукції одразу з малих пробних серій¹⁷.

Як свідчить практика, групи якості працюють у дедалі тіснішому контакті з органами держприймання, адже мета у них одна. Чітко взаємодіють вони, зокрема, у Київському об'єднанні «Точелектропри-

¹⁵ Рад. Україна.— 1987.— 18 листоп.

¹⁶ Цветов В. Пятнадцатый камень сада Реандзи.— М., 1986.— С. 133.

¹⁷ Рад. Україна.— 1987.— 18 листоп.

лад». Тільки в 1987 р. це дало можливість у півтора — два рази знизити дефекти товарів народного споживання, скоротити витрати на їх гарантійний ремонт. Починає складатися система інформаційного та організаційного забезпечення груп якості. Так, у Києві, де їх налічується більш як 3 тис., для них створено банк передових технологій та опорні пункти по впровадженню останніх. Між групами на багатьох підприємствах розгортається змагання. Підходи до його організації різні, але мета одна — максимально активізувати діяльність груп у розв'язанні проблем якості. Заслуговує на увагу досвід дніпропетровського виробничого об'єднання «Дніпрошина», де встановлено звання «Краща група якості», виділяється десять щоквартальних і п'ять щорічних премій для них. Групи якості, що діють в об'єднанні, беруть участь в огляді-конкурсі на кращу таку групу серед підприємств хімічної промисловості області¹⁸.

Проте за першими безперечними успіхами не можна не бачити проблем, прорахунків, недоліків у роботі груп. Ці успіхи все ще залишаються окремими і не справляють поки що істотного впливу на загальну об'єктивну картину стану якості промислової продукції в цілому. Причин тому кілька. У нас на відміну від багатьох зарубіжних країн групи ще не набули належного поширення. Для порівняння зазначимо, що в Японії, наприклад, налічується близько мільйона гуртків якості, які охоплюють кожного п'ятого з працюючих за наймом. У США і Франції діє по 150 тис., а в КНР — понад 400 тис. таких гуртків. На Україні ж, де справи з групами якості порівняно з деякими іншими союзними республіками начебто непогані, а кількість промислових робітників не менша, ніж у Франції, функціонує лише 30 тис. груп. Крім того, чимало гуртків існують поки що лише на папері, для звітності¹⁹. Застаріла хвороба застійного періоду — формалізм — ще дається взнаки. І боротьба з нею далека від переможного завершення. Однак і там, де групи існують реально, вони нерідко займаються невластивими їм функціями, дублюючи роботу ВТК та проводячи рейди перевірки якості, тобто підмінюють творчу діяльність контрольною. Дуже повільно налагоджується навчання керівників і членів груп якості. Тим часом навчальна функція груп є однією з провідних, якщо брати за взірці закордонні аналоги. Порівняння з останніми наводить на думку про необхідність структуралізації груп, включення їх у межах одного підприємства або, може, й галузі у певну координовану систему «загального управління якістю». Для того, щоб ця система працювала ефективно, потрібен широкий арсенал підойм і стимулів, який до груп застосовується поки що надто «обережно». Бажано було б, реалізуючи ленінську настанову про те, щоб використовувати у переробленому вигляді створені капіталізмом системи організації праці²⁰, пильніше придивитися до закордонної практики, зокрема японської, де проводяться регулярні цехові, заводські і далі, аж до загальнояпонських, конференції гуртків якості, видається журнал «Майстер та контроль якості», безвідмовно діє чітка й ефективна система моральних (зважте — не матеріальних) стимулів²¹. Творче сприйняття досвіду системного підходу до організації груп якості стосовно умов соціалістичної дійсності було б, здається, тільки на користь справі.

Підвищення якості продукції неможливе без поліпшення якості роботи, однією з важливих умов якої є суворе й свідоме дотримання трудової дисципліни. До багатьох випробуваних форм її зміцнення робітничий клас додав на етапі перебудови ще одну — рух виробничих бригад під девізом «Трудовій і суспільній дисципліні — гарантію ко-

¹⁸ Там же.

¹⁹ Труд.— 1986.— 2 нояб.; 1987, 11 февр.; Лит. газ.— 1985.— 11 дек.

²⁰ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 133.

²¹ Цветов В. Указ. соч.— С. 133.

лективу». ЦК КПРС високо оцінив цю ініціативу²², суть якої полягає в тому, що бригади беруть зобов'язання про колективну моральну й матеріальну відповідальність за стан трудової та суспільної дисципліни. Головна мета руху — в активізації на підприємствах виховної і профілактичної роботи, спрямованої на попередження будь-яких її порушень. В основу руху покладено принцип відповідальності всіх за кожного і кожного за всіх, що створює в колективах, які включаються в нього, обстановку високої відповідальності, непримиренності до фактів негідної поведінки. На переважній більшості підприємств при взятті зобов'язань колективної гарантії дисципліни бригади в разі її порушення хоча б одним із своїх членів добровільно відмовляються від частини (від 10% до 20%) винагороди за підсумками роботи протягом року.

За три роки існування в республіці (1985—1987) рух набрав значного поширення. У 1987 р. в ньому брало участь понад 50 тис. бригад, або близько 16% їх загальної кількості. Найбільшим розмахом він характеризується у Дніпропетровській, Харківській та ряді інших індустріальних областей УРСР. На Дніпропетровщині, зокрема, ним у 1987 р. було охоплено близько 20 тис. бригад, де загалом працює понад 300 тис. робітників. У цих бригадах лише за 1985—1986 рр. кількість прогульників скорочувалась удвічі швидше, ніж у решті колективів. У цілому ж втрати робочого часу через прогули скоротилися в промисловості та будівництві області на 43%²³.

Рух за колективну гарантію дисципліни не тільки опосередковано, а й безпосередньо дедалі більше спрямовується на підвищення якості продукції. Чимало бригад — учасниць руху — беруть на себе зобов'язання ще й про колективне гарантування високої якості вироблюваної продукції і виконуваних робіт. На охтирському заводі «Промзв'язок» та ряді інших підприємств республіки вони відшкодовують збитки, спричинені випуском недоброякісної продукції, з бригадного заробітку, при розподілі якого враховується провина окремих працівників²⁴. Це відповідає вимогам постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо докорінного поліпшення якості продукції», прийнятої у 1986 р.

Названі вище нові форми робітничої ініціативи, спрямовані на поліпшення якості продукції, не відмінюють і не підмінюють виправданих практикою традиційних. Навпаки, вони служать своєрідним імпульсом для їх оновлення відповідно до вимог часу, оскільки дають змогу краще побачити ті вади й недоліки, що з'явилися й наростали в них у застійний період. Йдеться насамперед про різноманітні системи управління якістю продукції, які, з одного боку, є основою для розвитку масової активності трудящих, підпорядкованої виконанню цього завдання, а з другого, — включають у себе трудову активність як один з найважливіших компонентів, що забезпечує функціонування даних систем. Спільною ознакою останніх є їх комплексний характер, взаємозв'язок технічних, організаційних і виховних заходів, спрямованих на поліпшення якісних параметрів продукції, широке залучення безпосередніх виконавців, а не тільки спеціальних служб, до контролю за якістю виробів на всіх етапах виробничого циклу, підвищення відповідальності кожного члена колективу за кінцевий результат. Закономірно, що XXVII з'їзд КПРС поставив завдання в дванадцятій п'ятирічці «завершити в основному впровадження комплексних систем управління якістю»²⁵.

В нашій країні такі системи почали розроблятися в середині 50-х років. Піонерами цієї справи були колективи ряду передових підпри-

²² Рад. Україна.— 1987.— 5 трав.

²³ Під прапором ленінізму.— 1987.— № 21.— С. 45—46.

²⁴ Там же.— С. 47.

²⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 385.

емств м. Саратова, які вперше впровадили систему бездефектного виготовлення продукції і здачі її з першого пред'явлення (СБВ).

Протягом тривалого часу вона неодноразово довела свою високу дієвість, була схвалена ЦК КПРС²⁶ і дістала широке застосування на багатьох підприємствах країни, давши поштовх розвитку творчості в напрямі створення більш досконалих і ефективних систем. Зокрема, в Українській РСР у восьмій і дев'ятій п'ятирічках були розроблені система бездефектної праці (СБП), схвалена Держстандартом СРСР в 1971 р.²⁷, і комплексна система управління якістю продукції (КСУЯП), схвалена ЦК КПРС у 1975 р.²⁸, які здобули широке визнання не тільки в нашій країні, а й за її межами.

Проте на рубежі 70—80-х років внаслідок дії багатьох відомих нині гальмівних факторів, чітку оцінку яким було дано на січевому та червневому (1987 р.) пленумах ЦК КПРС, системи управління якістю почали частково, а то й значною мірою, не спрацьовувати, а їх ініціатори—тупцювати на місці або й здавати попередні позиції. В Саратовській області, де перша така система зародилася ще в 50-ті роки, вона у 1986 р. була впроваджена лише на половині підприємств. Перевірки показали невідповідність державним стандартам якості 16% взуття, 15% швейних виробів, 12% харчової продукції, що випускаються засновниками системи якості²⁹. Не кращими до середини 80-х років були справи і у львів'ян, які збагатили свого часу арсенал засобів боротьби за якість кількома прогресивними варіантами систем. Після того, як славнозвісна КСУЯП була схвалена у високих інстанціях і набула значного поширення, місцеві партійні, радянські, господарські керівники почали забувати про неї. На багатьох львівських підприємствах вона перестала давати очікуваний ефект, а на деяких — від неї просто відмовилися. Не випадково в 1986 р. область провалила планові завдання по виробництву продукції вищої категорії якості³⁰.

Тим часом, коли ініціатори втрачали свої позиції, почиваючи на лаврах минулого успіху, їх послідовники в нашій країні і за її межами продовжували розвивати і вдосконалювати систему управління якістю продукції, спираючись на творчу активність трудящих. Наприклад, у Чехословаччині й досі з успіхом використовується саратовський і львівський досвід управління якістю на багатьох підприємствах, зокрема на заводі «Козак», де 50 бригад добилися права називатися колективами чесько-радянської дружби³¹. Отже, сама ідея комплексного управління якістю ще далеко не вичерпала своїх можливостей. Це може стосуватися лише окремих варіантів тих чи інших конкретних систем на конкретних виробництвах. До речі, саме так і ставиться до цього питання більшість робітників. Ось думка бригадира фрезерувальників Миколаївського об'єднання по випуску мастильного обладнання О. Білого: «Ще років сім — вісім тому ми впровадили комплексну систему управління якістю продукції. Тоді був здійснений своєрідний стрибок — вихід на орбіту високої якості. Але поступово система вичерпала свої можливості. Нині підприємство працює за комплексною системою підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Зверніть увагу: йдеться не тільки про якість продукції, а про якість всієї роботи. У цьому суть»³².

Спираючись на зважений і конструктивний підхід робітників до систем управління якістю, партійні, профспілкові і господарські органи

²⁶ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1968.— Т. 6.— С. 630—631.

²⁷ Передовой опыт комплексного управления качеством.— М., 1977.— С. 14.

²⁸ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— К., 1983.— Т. 12.— С. 36—40.

²⁹ Правда.— 1986.— 31 марта.

³⁰ Рад. Україна.— 1986.— 23, 25 груд.

³¹ Труд.— 1987.— 22 янв.

³² Рад. Україна.— 1986.— 22 січ.

здійснюють нині курс на їх дальше удосконалення та поширення. У Львівській області, наприклад, в 1987 р. КСУЯП діяла на 452 промислових підприємствах; 138 трудових колективів удосконалили її варіанти³³. На багатьох заводах та в регіонах республіки розробляються цільові програми «Якість». У 1986 р. 2500 підприємств України, або три чверті всіх колективів, де передбачається їх складання, розробили і впровадили ці програми³⁴.

Про правильність цього курсу, у здійсненні якого робітничий клас бере найактивнішу участь, свідчить і те, що далеко не всі системи управління якістю зазнали занепаду у так званий застійний період. Там, де до справи ставилися неформально, рахувалися з думкою колективу, спиралися на творчу активність робітників, управління якістю і тоді давало належну віддачу. Більше того, ряд систем немов би спеціально створювався в той час з урахуванням нинішніх умов господарювання, самофінансування, госпрозрахунку, держприймання.

Однією з них є розроблена ще в десятій п'ятирічці на підприємствах Дніпропетровської області комплексна система управління якістю продукції і ефективним використанням ресурсів (КСУЯП і ЕВР). Дніпропетровська система є принципово новим варіантом управління якістю, в якому значна увага приділена проблемі економії ресурсів, і тому вона знаменує собою початок нового, більш високого етапу розвитку комплексних систем.

Показовим тут є приклад колективів — ініціаторів розробки і впровадження цієї системи. В об'єднанні «Дніпрошина» за десятю п'ятирічку економія каучуку досягла 11 тис. т, а питома вага виробів, атестованих державним Знаком якості — 80%, кожного другого робітника (основних професій) було удостоєно звання «Відмінник якості»³⁵. У наступній п'ятирічці колектив 17 разів перемагав у Всесоюзному соціалістичному змаганні і тричі удостоювався перехідного Червоного Прапора ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Питома вага продукції вищої категорії якості досягла в 1986 р. 83%; за п'ятирічку на 16,2% (при плані 12,9%) зросла продуктивність праці, на 6,2% знизилася собівартість продукції. З ініціативи самих робітників було переглянуто 135 норм виробітку. Тільки за 1985 р. шинники зекономили сировини і матеріалів на 2,1 млн. крб., зросла і якість продукції. Якщо в 1985 р. питома вага виробів вищої категорії якості становила 83%, то у 1987 р. — 87,4%³⁶. Природно, що запровадження держприймання пройшло в колективі безболісно і не завадило збільшенню випуску продукції вищої категорії якості. До кінця дванадцятої п'ятирічки колектив зобов'язався забезпечити випуск усієї продукції із Знаком якості. На початок дванадцятої п'ятирічки лише в Дніпропетровській області названа система діяла на 400 підприємствах³⁷, тимчасом як у 1980 р. — на 72³⁸.

На особливу увагу заслуговує досвід використання методів комплексної системи для розв'язання проблем ефективності виробництва в цілому, набутий у Сумському машинобудівному виробничому об'єднанні ім. М. В. Фрунзе. Колектив цього підприємства ще в середині 70-х років запровадив комплексну систему управління ефективністю виробництва (КСУЕВ) і поступово створив на її основі всі необхідні передумови для того, щоб одним з перших в країні (з 1 січня 1985 р.) перейти на повний госпрозрахунок й самофінансування. Схвалений на XXVII з'їзді КПРС, в матеріалах якого підкреслюється потреба «дати

³³ Там же.— 1987.— 17 жовт.

³⁴ Там же.— 1986.— 13 берез.

³⁵ Труд.— 1982.— 29 янв.

³⁶ Там же.— 1986.— 13 февр.; 1987.— 19 марта.

³⁷ Экономика Сов. Украины.— 1986.— № 2.— С. 24.

³⁸ Поточ. арх. УРРПС. Довідка про впровадження КСУЯП і ЕВР по галузях промисловості Дніпропетр. обл. у 1980 р.

можливість підприємствам — за прикладом ВАЗу та Сумського машинобудівного заводу — самим заробляти кошти, необхідні для розширення, технічного оновлення виробництва»³⁹, досвід фрунзенців свідчить: нинішня економічна реформа є не директивною вказівкою «зверху», а виразом об'єктивних процесів, назрілих, усвідомлених і підготовлених у надрах безпосереднього виробництва.

Практика свідчить, що життєздатність будь-якої системи управління залежить від того, наскільки повно враховуються в ній інтереси робітника, забезпечується їх реалізація. Саме дотримання цього принципу стало тією силою, що виштовхнула із застійних років на поверхню сьогодення досвід сумчан, дніпропетровців, а також тернопільців з виробничого об'єднання «Ватра». Останні ще в дев'ятій п'ятирічці впровадили в себе комплексну систему підвищення народногосподарського ефекту від випуску продукції. Критерієм оцінки праці в ній є комплексний коефіцієнт, що враховує внесок кожного робітника не тільки в підвищення якості продукції, а й у подальше зростання ефективності всього виробництва. В об'єднанні були створені комплексні програми по видах продукції, відповідальність за реалізацію яких покладалася на спеціальні програмно-цільові групи. Перед кожною з них ставилося конкретне завдання, визначалася міра заохочення за його виконання. Це створювало атмосферу максимальної особистої заінтересованості та відповідальності робітника за кінцевий результат. Як наслідок, у 1980 р. валова продукція об'єднання збільшилась майже вдвічі. При цьому 80% її маркірувалося вищою категорією якості⁴⁰. А в 1987 р., в умовах держприймання, 95% усієї продукції об'єднання, що підлягала атестації, мали почесний п'ятикутник⁴¹. В одинадцятій п'ятирічці запроваджена на «Ватрі» система органічно трансформувалася в комплексну систему мотивації праці і соціальної активності трудящих (КСМП). Вона включає в себе заходи, що мають на меті підвищення соціально-політичної активності, ідейного та духовного розвитку робітників, їх трудове виховання і формування розумних потреб, зміцнення здоров'я, раціоналізацію виробництва, господарського механізму, вдосконалення розподільчих відносин, розвиток соціалістичного змагання тощо. В результаті залучення трудящих у реалізацію цієї системи не тільки підвищилася якість продукції, а й у 2,6 раза скоротилася плінність кадрів, удвічі зменшилися строки освоєння нової техніки⁴².

Досвід «Ватри», «Дніпрошини», сумських машинобудівників показує ще й тим, що він наочно демонструє найтісніший взаємозв'язок між різноманітними комплексними системами управління ефективністю і якістю виробництва в цілому та соціалістичним змаганням за якість продукції. Саме там, де розроблені і реально функціонують згадані системи, змагання дає найбільший ефект. І це закономірно, оскільки організація трудового суперництва є невід'ємною складовою частиною кожної з них. Природно, що за таких умов численні передові починання робітників, народжувані у трудових колективах, органічно зв'язані з комплексними системами управління якістю і підвищують їх дієвість такою ж мірою, якою самі ці системи сприяють результативності інших ініціатив.

Досвід передових колективів, традиційні підходи до організації змагання за якість, що виправдали себе на практиці, застосовуються й нині, на етапі перебудови. Проте чимало було у цій справі такого, що не відповідало вимогам життя, не орієнтувало трудові колективи й, насамперед, робітників на підвищення якісних показників праці.

³⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 42—43.

⁴⁰ Рабочая газ.— 1980.— 25 сент.

⁴¹ Под знаменем ленинизма.— 1987.— № 18.— С. 54.

⁴² Яремчук Р. Ю. «Ватра»: система мотивации // Новые инициативы в экономике.— М., 1986.— С. 81—100.

Тому в дванадцятій п'ятирічці було внесено істотні зміни в організацію змагання. Нині, наприклад, його умовами повсюдно передбачено, що в загальному обсязі виробничої надпланової продукції враховується тільки та її частина, яка відповідає вищій категорії якості. Підприємствам, які виготовляють товари народного споживання, враховуються лише ті з них, що поставляються відповідно до договорів. Не присуджуються, як раніше, призові місця тим, хто не справився із завданнями по випуску продукції вищої категорії, а також тим, хто має рекламації на свої вироби⁴³.

Відчутний імпульс розвитку змагання за випуск продукції вищої якості дали рішення XXVII з'їзду КПРС. На початку дванадцятій п'ятирічці передові підприємства УРСР (київське виробниче об'єднання «Каштан», львівське взуттєве об'єднання «Прогрес», тернопільське виробниче об'єднання «Ватра» та ряд інших) виступили з ініціативою розгорнути боротьбу за збільшення випуску товарів народного споживання високої якості. Їх почин, схвалений ЦК Компартії України⁴⁴, набув значного поширення в республіці.

Природно, що запровадження держприймання внесло істотні корективи у весь процес організації змагання за якість, його спрямованість. Так, Одеський кабельний завод давно відомий у республіці піклуванням виробничників про якість своєї продукції. Недарма дев'ять десятих її мають Знак якості. Здавалося б, надійний фундамент. І все ж адміністрація, партійна організація, директор В. Корнісюк, секретар партбюро М. Онищенко провели всебічну підготовчу роботу до впровадження держприймання. Керівник нової служби, вихованець заводського колективу Е. Цеханов також не зайняв позицію стороннього спостерігача. Сотні передових трудівників підприємства включилися в змагання під девізом: «Державному прийманню — робітничу гарантію!». Зразки високої майстерності показують бригади О. Садовського, Г. Чепурка, опресувальник, наставник молоді О. Мислицький та ін. За два місяці 1987 р. на підприємстві реалізовано на 220 тис. крб. надпланової продукції. Причому майже всі вироби було здано держприймання з першого подання⁴⁵.

В умовах держприймання, поширення колективних форм організації праці відбувається й відповідна переорієнтація змагання, а саме: від індивідуального забезпечення високої якості продукції до колективного. На Сімферопольському машинобудівному заводі ця тенденція знайшла своє втілення у роботі під лозунгом «Від гарантії якості індивідуальної — до гарантії якості бригадної». Бригади цього підприємства переведені на госпрозрахунок. Вони укладають з адміністрацією договори про колективну відповідальність за здачу високоякісної продукції органам держприймання з першого пред'явлення. За якістю тим самим встановлюється бригадний самоконтроль. Замість особистих клейм запроваджено бригадні клейма. Премія нараховується всьому колективу, позбавляється її також колектив, а кого конкретно заохотити чи покарати — вирішує рада бригади. Завдяки такому підходу до справи 96% виробів здається держприймання з першого пред'явлення⁴⁶.

На підприємствах і в об'єднаннях шириться змагання за звання бригади відмінної якості. Колективи, удостоєні його, як правило, ведуть перед і в інших видах трудового суперництва. На Жмеринському вагоноремонтному заводі бригада відмінної якості В. Понедзяка очолює змагання під девізом «П'ятирічне завдання по продуктивності праці — за чотири роки»⁴⁷.

⁴³ Рад. Україна.— 1986.— 28 серп.; 1987.— 8 січ.

⁴⁴ Там же.— 1987.— 16 квіт.

⁴⁵ Там же.— 17 берез.

⁴⁶ Труд.— 1987.— 21 янв.

⁴⁷ Рад. Україна.— 1986.— 14 груд.

За ініціативою передових робітників, схваленою Президією Укрпрофради, на Україні проводиться республіканський громадський огляд підвищення якості продукції і послуг населенню⁴⁸. Його організаторами і арбітрами стали Укрпрофрада, ЦК ЛКСМУ, Комітет народного контролю УРСР, Держтелерадіо УРСР, редакція газети «Радянська Україна». За підсумками 1986 р. переможцями визнано колективи 46 підприємств і установ, які забезпечили високий рівень якості продукції та послуг⁴⁹, у 1987 р. їх було вже 76⁵⁰. Начебто й зростання, порівняно з попереднім роком, але це — не більше 1 % підприємств республіки, що перебувають на самостійному балансі. Не дивно, що споживач не може відчутти цього зростання реально.

Важливою проблемою, яка постає перед учасниками та організаторами змагання за підвищення якості продукції, є поліпшення в умовах держприймання координації роботи колективів суміжних підприємств і організацій, зв'язаних кооперованими поставками або єдиним технологічним циклом. Змагання суміжників, що допомагає поєднувати діяльність тисяч підприємств різних галузей народного господарства, набуло нині особливого розмаху і значення. Це викликано необхідністю комплексного розв'язання загальнодержавних, міжгалузевих і територіальних проблем в умовах науково-технічної революції. «Договір тисяч» у легкій промисловості, «робітнича естафета» в будівництві, змагання між промисловими і транспортними підприємствами, різними ланками всередині транспортного конвейера, між колгоспами і радгоспами, що виробляють і підприємствами, які переробляють сільськогосподарську сировину, — ось далеко не повний перелік того, чим збагачує змагання суміжників ініціатива робітників і що є запорукою високоякісного виконання договірних зобов'язань.

Поглиблення змагання суміжників виявляється насамперед у застосуванні його принципів у взаємовідносинах не тільки між підприємствами в цілому, а й між їх структурними підрозділами. Це значною мірою якісно нове явище. Якщо господарські зв'язки між суміжними підприємствами регулюються адміністративно та юридично і змагання лише сприяє поліпшенню управління ними, то цього не можна сказати про контакти між пов'язаними кооперацією праці їх підрозділами. Саме тому змагання стає головним фактором координації діяльності останніх, найбільш швидким і раціональним способом безпосереднього спілкування робітничих колективів, який часто виявляється дійовішим, ніж звернення до вищих інстанцій. Трудове суперництво суміжників на цьому рівні неодноразово довело свою високу ефективність протягом останнього десятиріччя. Але воно не набрало ще такого розмаху, як змагання між підприємствами в цілому. По-перше, первинні колективи далеко не завжди поінформовані, який саме підрозділ підприємства-суміжника готує для них комплектуючі деталі або устаткування, для того, щоб викликати його на змагання. По-друге, керівництво цим змаганням, підведення його підсумків і стимулювання учасників ще здебільшого залишається справою самих первинних колективів, що беруть у ньому участь, і не дістає необхідного забезпечення з боку підприємств, до складу яких вони входять. Усунення причин, що гальмують розвиток змагання суміжників на рівні первинних колективів, — одне з важливих завдань, розв'язання якого сприятиме розширенню участі мас в управлінні виробництвом, поліпшенню кооперації праці.

Переведення підприємств на нові методи господарювання, удосконалення управління економікою, особливо реалізація намічених XXVII з'їздом КПРС заходів щодо створення органів управління групами взаємозв'язаних галузей, удосконалення форм міжгалузевого управлін-

⁴⁸ Там же.— 13, 25 черв.

⁴⁹ Там же.— 1987.— 16 трав.

⁵⁰ Там же.— 1988.— 30 квіт.

ня, створюють сприятливі умови для дальшого піднесення дієвості змагання суміжників.

Однак, незважаючи на істотні зрушення, перебудову змагання за якість ще далеко не завершено. Непоодинокими є випадки формального ставлення до його організації. Існує ще чимало нерозв'язаних питань у галузі матеріального і морального стимулювання високоякісної праці. Йдеться, наприклад, про розподіл матеріального заохочення на дві явно нерівні частини — за результатами основної господарської діяльності і за результатами змагання. Остання в кілька десятків разів менша за першу. В результаті премії переможцям змагання нерідко не перевищують 3—5 крб. Нарахування премій не залежно від підсумків роботи колективів, а лише за результатами виконання власних (подекуди занижених) планів явно не орієнтує тих, хто змагається, на високі досягнення в праці. Має місце певний розрив між рівнями морального та матеріального заохочення. Трапляється, що розміри винагород робітникам і службовцям за підсумками внутрізаводського змагання перевищують суму премій при одержанні перехідних Червоних прапорів за підсумками галузевого і навіть всесоюзного змагання. Ще не завжди грошові премії супроводжуються відповідними видами морального заохочення. Чималої шкоди духові здорового трудового суперництва завдає намагання деяких керівників нагородити всіх учасників змагання без урахування особистого внеску кожного. Держприймання не розв'язало та й не могло розв'язати цих проблем, вирішення яких можливе лише за умови переходу на справжній госпрозрахунок та розвитку самоврядування трудових колективів.

Повільним розгортанням саме цих процесів можна пояснити все ще низькі темпи підвищення якості продукції в республіці в цілому. Питомо вага виробів вищої категорії якості в обсязі продукції, що підлягає атестації, зросла тільки з 43,2% у 1985 р. до 46,1% в 1986 р. Якщо ж брати загальний обсяг виробництва, то процент виробів із Знаком якості навіть зменшився за цей період з 18 до 15,9%⁵¹. Не відбулося кардинальних зрушень і в 1987 р. Здавалося, що причини можна було б шукати в суворості держприймання. Але ж його було запроваджено з 1 січня 1987 р. і лише на 3,9% промислових підприємств республіки. Та й не може бути держприймання причиною низької якості продукції, — воно лише викриває бракоробів. Не завадив же позавідомчий контроль трудівникам харківського «Турбоатому», одеського «Мікрону», Дніпропетровського комбайнового, «Дніпрошини», тернопільської «Ватри» та іншим підприємствам випускати в умовах держприймання від 90 до 100% продукції із Знаком якості. Причини ж ці загальновідомі — низький технічний, технологічний, організаційний рівень багатьох виробництв, повільне переведення галузей на справді повний госпрозрахунок і самофінансування.

Держприймання саме по собі, як вимушений адміністративний захід, що дав неабиякий імпульс розвитку творчої ініціативи робітників у напрямі поліпшення якості продукції, навряд чи буде спроможне забезпечити не тільки підвищення, а й підтримання трудового ритму на належному рівні, якщо його не підкріпити дійовими матеріальними стимулами, можливими лише в умовах справжнього госпрозрахунку та відсутності диктату виробника над споживачем, технічним і технологічним оновленням виробництва. Трудова активність робітничого класу у боротьбі за підвищення якості продукції — не є невичерпним джерелом, як це інколи здається з першого поверхового погляду. Воно б'є тільки тоді, коли живиться всебічним забезпеченням народної ініціативи: матеріально-технічним, технологічним, соціальним, ідеологічним, організаційним. Резерви якості залишаються у нас, без перебільшення, величезними. Для їх повнішого використання було б

⁵¹ Народное хозяйство Украинской ССР.—С. 67; Рад. Україна.—1988.—7 січня.

доцільно згідно з настановами XXVII з'їзду КПРС, XIX партійної конференції піднести критерії оцінки якості продукції, присвоювати Знак якості лише тим виробам, що є конкурентоспроможними на світовому ринку, внести показник вартості якості, який, до речі, активно використовується в ряді розвинутих капіталістичних країн. Варто уважніше вивчати зарубіжний досвід залучення широких мас трудящих до управління якістю, адже наші досягнення у цій сфері там використовуються сповна, звичайно, стосовно умов капіталістичного виробництва.

Накреслений XXVII з'їздом КПРС курс на істотне поліпшення якості продукції, забезпечення її конкурентоспроможності на світовому ринку потребує уважного й ощадливого ставлення до багатого досвіду робітничого класу, нагромадженого у цій справі, і водночас рішучого відсікання всього віджилого, надуманого, неспроможного, вироблення нових принципів і підходів до активізації трудящих у боротьбі за якість.

Одержано 22.09.88

В статье обобщается опыт деятельности рабочего класса УССР по повышению качества продукции в условиях госприемки, выявляются основные тенденции и формы реализации им своей роли в обеспечении высокого качества и конкурентоспособности изделий.

До 50-річчя возз'єднання Західної України з УРСР

Ф. М. Рудич (Київ)

Історія КПЗУ: нове бачення проблем наукових досліджень

У плані створення наукової концепції історії Компартії Західної України зроблено спробу визначити окремі проблеми її діяльності, що вимагають додаткового дослідження, уточнюються методологічні підходи до їх розв'язання.

50-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною в складі Союзу РСР як видатна подія в житті радянського народу обумовлює підвищений інтерес громадськості республіки до проблем історії революційно-визвольного руху в західноукраїнському регіоні в цілому, діяльності Комуністичної партії Західної України зокрема. Їх наукове осмислення є пріоритетним напрямом в діяльності Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Кілька важливих обставин зумовлюють саме такий підхід до цих питань.

По-перше, після Заяви п'яти братніх партій¹, якою були зняті необґрунтовані звинувачення на адресу Компартії Польщі і її складових частин — Компартії Західної України і Компартії Західної Білорусії — радянськими істориками проведена значна робота по дослідженню проблем, пов'язаних з їх історією. Аналізу і висвітленню боротьби трудящих західноукраїнських земель за їх національне і

¹ Див.: Правда.— 1956.— 21 фев.

соціально визволення під керівництвом КПЗУ присвячена чимала кількість монографій, брошур і статей².

По-друге, можна впевнено стверджувати, що в республіці сформувався значний загін висококваліфікованих дослідників, науковий потенціал яких цілком достатній для того, щоб відтворити об'єктивну картину соціально-економічного і політичного розвитку західноукраїнського регіону в ХХ сторіччі, підготувати правдивий літопис історії боротьби комуністів, усіх трудящих за своє соціальне і національне визволення. В такому літопису кожна сторінка, як героїчних так і драматичних подій, має відзначатися багатством фарб і відтінків, повинна бути персоніфікованою.

Орієнтувати дослідників на якусь одну із форм вирішення цього питання, на нашу думку, було б невиправдано. Видання документальних збірників, підготовка довершених політичних портретів, простих біографічних нарисів чи звичайних газетних заміток про учасників революційних подій в Західній Україні, поповнення існуючих чи утворення нових музеїв і музейних кімнат — все це має служити формуванню історичної свідомості трудящих, особливо підростаючого покоління.

З огляду на нові завдання, що стоять перед нами, конче потрібно реалістично оцінити все те, що зроблено, створити дійсно наукову концепцію історії Компартії Західної України. Цю роботу ми зможемо виконати лише на основі марксистсько-ленінської методології, основний принцип якої вимагає вивчати життя таким, яким воно є, не підганяючи його під ті чи інші схеми. На це орієнтують нас і матеріали ХХVII з'їзду партії, ХІХ Всесоюзна конференція КПРС.

Виходячи з аналізу наявних публікацій, спробуємо виділити ряд проблем, які, на нашу думку, потребують поглибленого аналізу і широкого обміну думками. Це, по-перше, питання, пов'язані з виникненням комуністичного руху на західноукраїнських землях, утворенням Комуністичної партії Західної України. Тривалий час у нашій літературі дискутувалося питання про коріння партії. Окремі діячі КПЗУ, а згодом й дослідники, намагалися вивести її походження з якої-небудь однієї організації. Й. Крілик (Васильків), який тривалий час був секретарем ЦК КПЗУ, стверджував, що «первісним коренем» партії є Інтернаціональна революційна соціал-демократія (ІРСД), утворена в 1915 р., одним з керівників якої він був. Інші виводили партію з окремих комуністичних груп, що були утворені військовополоненими і біженцями з західноукраїнських земель на території Радянських республік.

Сьогодні на основі проведених досліджень можна впевнено сказати, що єдиним коренем КПЗУ був революційний рух трудящих західноукраїнських земель, який з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції все більше зміцнювався на ідейних основах і організаційних принципах більшовизму. Цей рух виходив за рамки тогочасного організаційного оформлення, відкидав ідеологію і організацію соціал-демократів, радикалів та інших дрібнобуржуазних партій, що монополізували керівництво ним. Більше того, в цих партіях зміц-

² Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі.— Львів, 1968.— 803 с.; Галушко Є. М. Нариси ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. — Львів, 1965.— 270 с.; Панчук М. І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси.— К., 1982.— 200 с.; Шумейко І. М., Яцків П. М. Комуністична партія Західної України у боротьбі за народний фронт.— Львів, 1985.— 168 с.; Курило В. М., Панчук М. І., Троян М. В. В авангарді боротьби за возз'єднання (Комуністичні організації західноукраїнських земель в авангарді боротьби трудящих за возз'єднання з соціалістичною Вітчизною). — К., 1985.— 296 с.; Васюта І. К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні. 1921—1939.— Львів, 1988.— 174 с. та ін.

нювалися ліві течії, які справедливо вбачали в комуністичній партії вищу форму політичної організації робітничого класу, всіх трудящих. То ж цілком логічно, що в перших комуністичних групах і гуртках Східної Галичини, як і в інших країнах, були представники цих лівих течій.

Героїчна боротьба російського, у тому числі й українського пролетаріату, що велася під керівництвом ленінської партії, сприяла посиленню революційно-демократичного напрямку в національно-визвольному русі. Діяльність, аж до самого початку першої світової війни, групи сприяння РСДРП, утвореної у Львові 1905 р., перебування в 1912—1914 рр. в Галичині В. І. Леніна, його тісні зв'язки з рядом професійних революціонерів, що працювали тоді на західноукраїнських землях, розповсюдження марксистсько-ленінської літератури, більшовицьких газет, зокрема «Искры», «Пролетария», а пізніше «Правды» і «Социал-демократа», мали особливо важливе значення для становлення тут справді революційної марксистської партії. Все це сприяло тому, що у свідомості широких мас все більше утверджувалося переконання, що тільки розвиток революційних подій у Росії і союз з російським пролетаріатом принесуть соціальне й національне визволення трудящим західноукраїнських земель. Саме це й приводило кращих представників революційного руху в комуністичні організації.

Важливим резервом і джерелом поповнення комуністичних організацій були також колишні військовополонені та біженці, які поверталися з Країни Рад. Всього на території Радянських Республік опинилося близько 150 тис. військовополонених та біля 200 тис. біженців. Відзначаючи велику роль військовополонених у розповсюдженні більшовицьких ідей, В. І. Ленін говорив, що «сотні тисяч військовополонених..., пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»³. Ця оцінка в повній мірі відноситься і до військовополонених із західноукраїнських земель. Повертаючись в рідні краї, колишні військовополонені входили до існуючих або створювали нові комуністичні організації, привносили в їх роботу багатий політичний досвід.

Таким чином, розгортання революційного руху в Східній Галичині, поширення ідей Жовтня становили реальний ґрунт для виникнення тут комуністичних організацій, утворення комуністичної партії. Водночас, мабуть, ні в кого не викличе сумнівів той факт, що комуністичний рух в Західній Україні, як і в усьому світі, увібрав в себе енергію багатолітньої боротьби трудящих, втілював в собі духовні шукання кращих, прогресивних діячів революційно-визвольного руху, — починаючи від ватажків народних виступів, діячів «Руської трійці», І. Франка і М. Павлика, зародження соціал-демократії Галичини, включаючи активних учасників Жовтневої соціалістичної революції. Визнання цього факту вимагає того, щоб адекватним історичному процесу було й висвітлення еволюції поглядів тих чи інших політичних груп в напрямі до наукового соціалізму. І, звичайно, ці політичні групи мають бути показані в конкретних особах. Так, шлях до Комуністичної партії І. М. Сіяка, який представляв ліве, революційне крило Української соціал-демократії і був рекомендований до лав РКП(б) В. І. Леніном, надзвичайно показовий, але не складає винятку. Він типовий для багатьох активних учасників революційного руху на західноукраїнських землях.

По-друге, в нашій історичній літературі на конкретних фактах переконливо показано, що з утворенням Комуністичної партії Західної України, настав кінець верховенства в робітничому русі буржуазно-націоналістичних партій. Вони не витримали випробування історією.

³ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б). Звіт Центрального Комітету 18 березня // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 145.

Соціал-демократична, радикальна, національно-демократична та інші партії при деяких зовнішніх відтінках своїх програм мали спільну соціально-класову основу і ідейно-політичну платформу. Вони захищали класові інтереси місцевих експлуататорів в їх конкурентній боротьбі проти економічно і політично сильніших буржуазії і поміщиків панівних націй. Спекулюючи фальшивими теоріями «безкласовості», «національної гармонії» українського народу, вони намагалися відвернути трудящих від революційної боротьби. Особливо наочно це проявилось в період існування Західно-Української республіки. Як внутрішня — антинародна, так і зовнішня — антирадянська політика ЗУНР, творцями якої були дрібнобуржуазні націоналістичні партії, повністю підтвердили висновок В. І. Леніна про те, що «...буржуазія пригноблених націй завжди обертає лозунги національного визволення в обман робітників»⁴.

З огляду на сказане, ґрунтовного дослідження потребує, на нашу думку, процес поглиблення поляризації класових і політичних сил, що відбувся в цей час і не міг не позначитися на всій наступній діяльності політичних партій, дітищем яких була Західноукраїнська народна республіка. Посилення лівої опозиції в соціал-демократичній партії, що призвело до ізоляції її опортуністичного керівництва від мас, виникнення лівих фракцій в національно-демократичній, радикальній та інших партіях відбивало значні зрушення в розстановці соціальних сил на користь революційно-визвольного руху. Причому, правомірно об'єднуючи весь регіон історичною назвою Західна Україна, на нашу думку, слід враховувати специфічну ситуацію в діяльності того чи іншого політичного дрібнобуржуазного формування в Східній Галичині, на Волині та Поліссі. Такий диференційований підхід був би адекватним аналізу, на основі якого розробляла свою політичну лінію Компартія Західної України.

Крім того, здійснений VII конгресом Комінтерну (червень-липень 1935 р.) поворот в його політиці, поворот до найтіснішого співробітництва з усіма партіями робітничого класу, до об'єднання всіх демократичних сил у боротьбі проти фашизму та загрози війни не міг проявитися на голому місці. Він став можливим на основі історичного досвіду всіх секцій Комінтерну. В цей сукупний досвід значний внесок зробили й Компартія Польщі, КПЗУ і КПЗБ саме в плані вироблення тактичних підходів до різних дрібно-буржуазних партій, що діяли в панській Польщі міжвоєнного періоду. Цей досвід складався не один рік. І не все тут було гладко. Були своєчасні і успішні акції, були й прорахунки. Дослідити цю проблему у всій її складності і суперечливості — наше завдання.

По-третє, немало ще нез'ясованих питань містить в собі період 1919—1923 рр. у діяльності Комуністичної партії Східної Галичини, тобто, період до її входження до складу Комуністичної робітничої партії Польщі. Окремі з них уже стали предметом дискусії. Це, зокрема, питання утворення КПСГ. Лише додаткове дослідження, введення до наукового обігу нових архівних матеріалів дасть змогу зробити вірні висновки як щодо лютневої 1919 р. партійної конференції в Станіславі, на якій була проголошена Компартія Східної Галичини, обраний її Центральний Комітет на чолі з К. А. Савричем (Максимовичем), так і щодо «святоюрської» 1921 р. конференції, конституйованої пізніше як I з'їзд партії⁵.

Надзвичайно важливим питанням цього ж періоду, що потребує додаткового обміну думками, є польсько-радянська війна. Власне, не стільки сама війна, бо аналіз її причин і перебігу, як польськими, так

⁴ Ленін В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення (Тези) // Там же.— Т. 27.— С. 242.

⁵ Див.: За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины // Коммунист.— 1963.— № 10.— С. 39.

і радянськими істориками досліджені досить ґрунтовно. Однак, як війна, так і її наслідки не могли не позначитися на розвиткові комуністичного руху на західноукраїнських землях, на проблемі взаємовідносин між комуністичними організаціями Західної України і Польщі, зокрема в питанні проявів в її рядах революційної лівизни. Саме в цьому контексті варто, на нашу думку, розглядати питання ставлення КПСГ до виборів до сейму і сенату Польщі в листопаді 1922 р. У радянській історіографії щодо цього питання висловлені погляди діаметрально протилежні. Немає єдності думок з цього приводу, наскільки нам відомо, і серед дослідників Польської Народної Республіки.

Ленінський аналіз історичного досвіду більшовизму з усією переконливістю показує, що інтереси революційної боротьби однаковою мірою вимагають як бойкоту виборів в умовах наростання революційного піднесення, так і участі в них в умовах відсутності такого піднесення. Водночас у В. І. Леніна є і конкретне звернення до аналізу ситуації в Польщі. 19 жовтня 1921 р. у листі до польських комуністів він писав: «Якщо урядові важливо провести вибори до сейму, то треба спрямувати зусилля до того, щоб *сейм завойовала* хвиля робітничої революції і селянського невдоволення»⁶. Як відомо, Комуністична робітничая партія Польщі, в умовах спаду революційного руху в країні, скористалася порадою Володимира Ілліча і взяла участь у виборах. Партія зуміла провести до сейму кількох депутатів і використати трибуну сейму в інтересах трудящих.

В оцінці тактики КРПП дослідники одностайні. Вона була вірною. Розходження є в оцінці тактики КПСГ, їх основу бачимо в аналізі стану революційного руху в Східній Галичині, в Західній Україні в цілому. Нам здається, що тактика бойкоту виборів, якої дотримувалась КПСГ — опозиційна, базувалась не стільки на аналізі конкретної обстановки в Східній Галичині, де революційний рух в 1921—1922 рр. також пішов на спад, скільки на аргументах суто політичних, зокрема на особистих переконаннях працівників. Закордонного відділу ЦК КП(б)У. Ці переконання зводилися до того, що для піднесення революційного руху має цілком досить сміливих, мужніх, особистих і поодиноких політичних акцій. Обмін думками учасників наукової конференції, присвяченої 70-річчю утворення КПЗУ, що відбувалась у Львові в березні ц. р. і в роботі якої взяли участь і вчені ПНР, став суттєвим кроком до істини і в цьому питанні.

І, нарешті, з кола проблем окресленого періоду, на нашу думку, більш уважного прочитання потребує з'ясування ролі Комінтерну, КП(б)У і КРПП у визначенні статусу Комуністичної партії Східної Галичини, причин об'єктивного і суб'єктивного характеру того, чому на такий тривалий період затягнулося вирішення питання взаємовідносин двох братніх партій в одній державі. Як складова, автономна частина Компартії Польщі КПЗУ причетна до боротьби думок в усій партії з приводу тих чи інших питань. Гостра внутріпартійна боротьба в КПП, особливо в період між II (вересень-жовтень 1923 р.) і V (серпень 1930 р.) з'їздами, була історичною реальністю. В. І. Ленін вчив комуністів не боятися боротьби думок, він вважав цілком виправданим наявність у партії різних поглядів щодо програмових і тактичних завдань партії, але при обговоренні різних позицій з того чи іншого питання Володимир Ілліч вимагав суворого дотримання партійних рамок, статутних вимог. «В партії завжди будуть спори і боротьба,— наголошував він,— їх треба лише ввести в партійні рамки...»⁷.

Сьогодні з усією очевидністю можна говорити, що комуністам Польщі не завжди вдавалося дотримуватись цієї ленінської поради. Фракційна боротьба в КПП нерідко згубно відбивалася на революцій-

⁶ Ленін В. І. Лист до польських комуністів // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 172.

⁷ Ленін В. І. Чого ми добиваємось? (До партії) // Там же.— Т. 9.— С. 8.

ному русі. Глибокий аналіз внутріпартійної боротьби в КПП, участь і роль у цій боротьбі КПЗУ має стати предметом нашої спільної з польськими колегами наукової розробки.

Комуністична партія Західної України відкрила народним масам велику історичну перспективу соціального визволення і національного відродження на шляхах рішучої і безкомпромісної боротьби за проголошення Радянської влади і воз'єднання з Українською Радянською Соціалістичною Республікою в складі Союзу РСР. В реалізації цієї перспективи комуністи Західної України, весь революційно-визвольний рух трудящих краю користувався братерською допомогою радянського народу, ленінської партії. При ЦК РКП(б) і при ЦК КП(б)У діяли Галицькі бюро, які надавали допомогу підпільним партійним організаціям Західної України. Всебічного і планомірного характеру вона набрала з утворенням на Радянській Україні Закордонного бюро допомоги КПЗУ. Між тим, його різнопланова діяльність ще не стала предметом наукового дослідження, без чого не можна уявити весь спектр діяльності КПЗУ, її взаємовідносин з Компартією України.

Одне із питань, яке нині актуалізувалося і потребує глибокого і всебічного дослідження, стосується розколу, а вірніше гострої кризи в Компартії Західної України в 1927—1928 рр. Критичний аналіз, переосмислення всього процесу соціалістичного будівництва в Українській РСР, перші його результати, зокрема в дослідженні діяльності КП(б)У в сфері національної політики, проблеми націонал-ухильництва в Компартії України переконливо показали, наскільки далека від об'єктивної концепція кризи в КПЗУ 1927—1928 рр., усталена в нашій літературі. Спираючись на нові підходи в оцінці проблеми націонал-ухильництва в Компартії України та залучаючи додаткові архівні матеріали, при аналізі кризи в Компартії Західної України 1927—1928 рр. маємо дати відповіді, принаймні, на такі питання:

— якими були роль Виконкому Комінтерну і ЦК КПП в процесі кризи, наслідки їх політичних ухвал;

— як і під впливом яких обставин оцінювалась діяльність очолюваного О. Я. Шумським наркомату освіти УСРР в сфері українізації в КП(б)У і в КПЗУ;

— наскільки позиції більшості і меншості в ЦК КПЗУ, що утворились внаслідок обговорення проблеми «шумськізму», відбивали настрої партійних мас.

Цілий ряд публікацій, що з'явилися останнім часом, як в республіканській, так і в місцевій пресі, свідчать про прагнення дослідників творчо підійти до осмислення саме цих питань. Водночас аналіз згаданих публікацій викликає й певне занепокоєння. У деяких з них об'єктивний науковий аналіз підмінюється емоціями, оцінки конкретної ситуації доволіно поширюються на весь період діяльності партії.

Не претендуючи на вичерпне висвітлення причин і наслідків кризи 1927—1928 рр.— це справа майбутнього — хотілося б привернути увагу лише до кількох моментів, які, на нашу думку, є ключовими в розумінні цієї проблеми. Сьогодні очевидним є той факт, що більшість ЦК КПЗУ (И. Крілик (Васильків), Р. Кузьма (Турянський), К. Саврич (Максимович) та інші) не погодились з тією оцінкою, яка була дана в КП(б)У, де Л. Кагановичу, враховуючи схильність до нього Й. Сталіна, порівняно легко вдалося приклеїти Шумському ярлик лідера націоналістичного уряду. Більшість ЦК КПЗУ проявила при цьому не тільки теоретичну зрілість і політичну принциповість, але й особисту мужність. Очевидно, у нас є підстави погодитись з міркуваннями Васильківа, висловленими в статті «За правильний ленінський шлях нашої боротьби», опублікованій в журналі «Наша правда». «Для нас стало зрозумілим,— писав він,— що боротьба з Шумським — це не боротьба проти нього особисто, а боротьба проти цілого напрямку в

КП(б)У, проти того напрямку, який вимагає, щоб від резолюції з національного питання перейти до справи, щоб резолюцію провести в життя»⁸.

Проте обмежитись тільки цим було б не зовсім вірно. Адже фактом є й те, що О. Я. Шумський у практичному здійсненні політики українізації не завжди стояв на вірних позиціях, допускав помилки. Так, Шумський обстоював форсовані темпи українізації, принижував роль КП(б)У, комуністів-українців у її проведенні, був непослідовним в оцінці творчої і політичної діяльності М. Хвильового. Отже, солідаризуючись з Шумським, справедливо захищаючи його від безпідставних нападок Л. Кагановича, більшість ЦК КПЗУ, вільно чи невільно, брала на себе відповідальність і за помилки О. Шумського. І цього, на нашу думку, не слід замовчувати.

Крім того, Васильків, Турянський, Максимович у своїх заявах і виступах ідентифікували прорахунки ЦК КП(б)У, зокрема щодо оцінки діяльності О. Шумського, з іменем її генерального секретаря Л. Кагановича. Для нас не підлягає сумніву згубна роль Кагановича, як у створенні в КП(б)У атмосфери недовіря до окремих партійних і радянських працівників республіки під прикриттям боротьби проти націоналізму, так і в фактичному розгромі КПЗУ. Але це не вся правда.

Дослідників не може не зацікавити такий, наприклад, факт. Червневий (1928 р.) Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У розглядає питання про від'їзд Л. Кагановича з України, про його увільнення від обов'язків генерального секретаря ЦК КП(б)У. І лише один кандидат у члени ЦК КП(б)У проголосував за його звільнення. Всі члени ЦК і всі члени ЦКК голосують на Пленумі за те, щоб Л. Кагановича залишити на Україні. У прийнятій резолюції, зокрема, відзначалось: «Пленум ЦК вважає необхідним відзначити особливо негативний вплив, який може мати від'їзд тов. Кагановича з України в даний момент для Комуністичної партії Західної України, де розкольніцька група Васильківа-Турянського, що перетворилася в зняряддя польського фашизму, проводить відчайдушну травлю національної політики, здійснюваної на Радянській Україні, ув'язуючи її з ім'ям тов. Кагановича»⁹. Це — рішення Пленуму ЦК і ЦКК. Отже, не все так просто. Справа, певно, уже не стільки в Кагановичі, скільки в тих зрушеннях, які на той час відбулися в методах партійного керівництва в країні. Зрушеннях, на жаль, не в бік ленінізму, а навпаки.

Мабуть, цими зрушеннями, які поширились і на Виконком Комінтерну, де Й. Сталін самоправно став визначати і напрями ідейно-політичної боротьби, і кадрові питання в світовому комуністичному русі, зуміли в своїх кар'єристських цілях скористатися ті члени ЦК КПЗУ (Сухий і Олександр), які стали ініціаторами розправи як з більшістю ЦК, так і з партією в цілому. Адже фактом є те, що коли в 1927 р. КПЗУ об'єднувала в своїх рядах 1743 члени, не рахуючи ув'язнених, то на час III з'їзду (червень-липень 1928 р.) — лише трохи більше 600. Це уже само по собі є звинуваченням меншості ЦК, наслідком їх безпринципності і політичного авантюризму.

Підсумовуючи сказане про кризу в партії 1927—1928 рр., відзначимо, що наслідки її для більшості ЦК КПЗУ та їх прихильників, які складала дві третини членів партії, були драматичними, а для Васильківа, Турянського і їх товаришів — трагічними. Але така правда. «Ми повинні лишатися на ґрунті реальності, не впадати в ілюзії, — говорив М. С. Горбачов на зустрічі з діячами культури і науки ПНР і СРСР. — Тому-то ми так уважно вивчаємо, з нещадною критичністю і правдою вдивляємося в своє минуле. Це непросто. Потребує мужності. Іноді те, що ми дізнаємося, приводить до такого стану, що ось-ось можеш опи-

⁸ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 112, арк. 40.

⁹ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 291, арк. 3.

нитися вибитим із колії. І все-таки, із нещадно правдивого аналізу, а правда — вона одна, і, якщо говорити про минуле, вона вже виявилася такою, якою була,— ми не виходимо ослабленими... Словом, це повчальна робота»¹⁰.

Таким же повчальним є для нас і з'ясування причин кризи в Компартії Західної України в 1933 р. На той час партія відновила єдність своїх рядів, зростав її авторитет серед трудящих і авангардна роль в революційно-визвольному русі. Під керівництвом М. Т. Заячківського (Косара) і Г. В. Іваненка (Бараби) партія, на основі рішень III з'їзду, виробила досить чітку тактичну лінію в робітничому, селянському і національно-визвольному русі. У 1932 р. вона об'єднувала 4400 комуністів.

Арешт органами НКВС Заячківського та Іваненка, безпідставні звинувачення їх та багатьох інших визначних діячів і активістів у зраді і сфабрикована на цій основі «справа» агентів «Української військової організації» завдали великої шкоди революційно-визвольному рухові трудящих Західної України. В низових ланках партії чітко проявлялося приглушене, а в окружних партійних комітетах — і відверте невдоволення репресіями, невіра в те, що М. Заячківський і Г. Іваненко є агентами ОУН. Сьогодні у нас є всі підстави відверто заявити про це кричуще беззаконня, допущене в 1933 р. щодо марксистсько-ленінської партії трудящих Західної України, повернути народу імена його вірних синів і дочок.

Ще однією проблемою, що заслуговує на увагу дослідників, на нашу думку, є ґрунтовне вивчення діяльності КПЗУ після її IV з'їзду. На жаль, треба відзначити, що і архівно цей період, на відміну від інших, вкрай недостатньо забезпечений. В архівах республіки збереглися лише окремі документи, що відбивають діяльність ЦК, окружних і районних комітетів, первинних організацій партії в 1934—1938 рр. Маємо, отже, кончу потребу виявити наявні документи в архівах Москви і Варшави, які дали б можливість всебічно дослідити діяльність КПЗУ в окреслені роки. Особливий інтерес в цьому зв'язку становлять питання діяльності Центрального Комітету, його Політбюро і Секретаріату, боротьби за широкий антифашистський Народний фронт, а також розробки партією тактичної лінії в національно-визвольному русі, логічним наслідком якої стала підтримка лозунга автономії Західної України.

І, нарешті, потребують повного і реалістичного висвітлення умови, причини і наслідки розпуску Компартії Польщі (КПЗУ і КПЗБ) Виконкомом Комінтерну¹¹. Чому в світовому комуністичному русі стався відхід від ленінських принципів співробітництва? Чому став можливим злочин саме проти партії польських комуністів? Відповідь на ці питання ще належить дати дослідникам. Розпуск КПП і її складових — КПЗУ і КПЗБ — мав тяжкі наслідки. Вони давалися взнаки і в довоєнний період, і під час другої світової війни, і в післявоєнні роки.

Однак, заради об'єктивності, слід підкреслити, що і напередодні гітлерівської навали комуністи Польщі, позбавлені свого організаційного центру, залишилися важливою політичною силою країни. В роки війни саме навколо комуністів і в Польщі і в західних областях України об'єднувалися всі прогресивні сили в могутній рух опору фашизму. А в роки соціалістичного будівництва в Народній Польщі і на землях Західної України колишні члени КПП і КПЗУ внесли неоціненний вклад. У повному обсязі мають бути розкритими багаті тради-

¹⁰ Визит Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева в Польскую Народную Республику 11—14 июля 1988 года. Документы и материалы.— М., 1988.— С. 127.

¹¹ Фирсов Ф. И., Яжборовская И. С. Коминтерн и Коммунистическая партия Польши // Вопр. истории КПСС.— 1988.— № 11.— С. 20—35; № 12.— С. 40—55.

ції, інтернаціоналістська співдружність Комуністичної партії Польщі, Компартії Західної України і Компартії Західної Білорусії, їх непересічне значення в історії наших народів.

Такими вбачаються нам, в Інституті історії партії, основні напрями подальшої наукової розробки історії Компартії Західної України. Дослідження окреслених проблем наблизить нас до створення наукової концепції КПЗУ, підготовки повноцінних нарисів історії партії.

Інститутом історії партії при ЦК Компартії України створено авторський колектив по підготовці «Нарисів історії Комуністичної партії Західної України». Ця робота буде вестися в співробітництві з ученими Інституту історії робітничого руху Академії суспільних наук ПОРП. Водночас, розгортаючи роботу над нарисами на конкурсній основі, ми готові прийняти пропозиції щодо висвітлення тих чи інших процесів, явищ і фактів розвитку комуністичного руху в Західній Україні і від дослідників, які не входять до авторського колективу нарисів.

Ми вважаємо, що розробка історії революційно-визвольного руху в усьому західноукраїнському регіоні, у тому числі діяльності тут комуністичних і комсомольських організацій, має увійти складовою частиною до республіканської програми «Історичні дослідження». Крім того, сьогодні на базі опорних кафедр університетів республіки в Донецьку, Дніпропетровську, Львові, Одесі і Харкові створені науково-дослідні центри Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Саме на дослідженні всього окресленого комплексу проблем міжвоєнного періоду, періоду Великої Вітчизняної війни, соціалістичного будівництва в західному регіоні України могли б, на нашу думку, сконцентрувати свої зусилля історики Львівського науково-дослідного центру.

З 70-річної висоти особливо зримо предстають перед нами немеркнучі і неминущі уроки діяльності КПЗУ:

- це беззавітна вірність марксизму-ленінізму, справі Великого Жовтня, робітничого класу, трудящого селянства, народної інтелігенції;
- це послідовна боротьба за утвердження в практику революційно-визвольної боротьби, свідомість трудящих ідеології пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, возз'єднання з Радянською Україною, непримиренності до будь-яких форм націоналізму і клерикалізму;
- це вміле поєднання класових цілей робітничого класу з широкими демократичними рухами — селянським, антивоєнним, національно-визвольним, створення єдиного народного антифашистського фронту;
- і, нарешті, це величезна мужність, героїзм, вміння долати небачені труднощі і несправедливість, крізь всі випробування пронести вірність комуністичній ідеї, нашому прапору.

Відтворити реальну картину революційно-визвольного руху трудящих західноукраїнських земель, повною мірою показати героїзм і трагізм в діяльності Компартії Західної України, повернути їх в історичну пам'ять народу, в усій складності дослідити багатогранний процес соціалістичного будівництва у возз'єднаних областях — наше важливе завдання.

Одержано 15.03.89

В плане создания научной концепции истории Компартии Западной Украины предпринята попытка определить отдельные проблемы ее деятельности, требующие дополнительного исследования, уточняются методологические подходы к их решению.

70-річчя ЛКСМУ

В. І. Цибух, перший секретар ЦК ЛКСМ України

Перебудова і проблеми молоді

70-річний шлях комсомолу України з усіма його перемогами і поразками, день минулий і теперішній переконливо підтверджують: комсомол завжди був з країною, народом, вірний ідеям революції і соціалізму. Сучасний етап вимагає докорінної перебудови форм, методів, самого змісту роботи молодіжної спілки, насамперед більшої конкретності, наближення до реального життя молоді. Такий курс, при підтримці ЦК Компартії України, і взято республіканською комсомольською організацією.

Ще відносно недавно пропозиція редакції «Українського історичного журналу» написати статтю до річниці комсомолу республіки особливих ускладнень не викликала б. Її схема, зміст були б, найшвидше, традиційними: славні діла комсомолії у роки громадянської, на будовах перших п'ятирічок, фронтах Великої Вітчизняної, освоєння цілини, БАМ, «Атоммаш», КамАЗ... І сьогодні, продовжуючи традиції...

От так можна було написати, оскільки все вищесказане — правда. Але не вся... Так само, як далеко не вся правда — у поспішному і над-поспішному «коригуванні» історії, коли білі її плями перетворюються на суцільно «чорні», коли під сумнів береться мало не все, що тоді робилося зусиллями мільйонів і мільйонів людей.

Сьогодні саме життя змушує відмовитися від крайніх оцінок, «чорно-білого» підходу. Час вимагає від нас багато чого переглянути у своєму житті, в історії взагалі й історії комсомолу зокрема. Не забуваючи при цьому незмінне: кращі традиції старших поколінь — це ті підвалини, на які спираються і наші нинішні діла, і плани на майбутнє.

Комсомол — незамінна організація, політична школа для молоді країни соціалізму, він завжди був з країною, був вірним ідеалам революції, наголошував М. С. Горбачов під час зустрічі з молоддю Москви і Підмосков'я напередодні 70-річчя ВЛКСМ¹. Тож, звертаючись до пройденого комсомолом разом з усією країною шляху, ми неодмінно маємо замислюватися над практичним освоєнням величезного історичного досвіду старших поколінь. Лейтмотивом такого глибокого вивчення має стати ленінський заповіт про те, що, йдучи вперед, важливо не починати все спочатку, а зуміти максимальною мірою використати вже створене.

Такий досвід особливо необхідний сьогодні, коли молодь, підтримуючи курс квітня 1985 року, XXVII з'їзду КПРС, XIX Всесоюзної партійної конференції, прагне стати на передню лінію перебудови. І саме зараз дехто прагне протиставити одне одному різні покоління, апелюючи до історичного минулого, насамперед, 30—50-х років.

Тож доводиться й нам значно серйозніше і глибше вивчати, знати, використовувати історію у повсякденній виховній роботі з молоддю. І ось це вивчення, звернення до першоджерел, витоків нашої молодіжної спілки переконливо свідчить: історія не роз'єднує, а єднає різні покоління.

У минулому, особливо в перших післяреволюційних роках, знаходимо багато спільного з нинішнім, теж досить бурхливим і неоднозначним часом. Причому спільного, схожого не лише загальними настроями та пориваннями, а й суто практичними, конкретними справами. Отже, думаючи про майбутнє, працюючи для нього, неодмінно мусимо звертатися до минулого.

¹ Комс. правда.— 1988.— 1 листоп.

Сьогодні питання з питань у комсомолі — статус нашої молодіжної спілки. Не отой, декларований у закликах і піснях, а справжній, реальний, визнаний усіма прошарками суспільства...

Повернімося до 1918 р., коли вперше в історії було створено молодіжну організацію нового типу — комуністичну за своїми цілями і завданнями, масову за характером, організаційно самостійну за будовою та діяльністю, самодіяльною за методами роботи. Була створена єдина політична організація, побудована на принципах демократичного централізму, що міцно стояла на позиціях марксизму-ленінізму, виконувала роль помічника і резерву Комуністичної партії, працювала під її керівництвом.

В. І. Ленін ніколи не мав сумнівів у політичному характері комсомолу, необхідності його організаційної самостійності. Нещодавно у «Комсомольській правді» вперше надруковано відповіді Володимира Ілліча на запитання делегатів III з'їзду РКСМ, де він виступив з історичною промовою «Завдання спілок молоді». Ці відповіді ще раз переконливо засвідчують ставлення В. І. Леніна до комсомолу: ніякого повчання, ніякого опікування, ніякого нав'язування форм і методів діяльності².

Головне, вважав Володимир Ілліч, — озброїти молодь чітким і глибоким розумінням принципової політики партії у побудові нового суспільства. А щодо тактики, форм і методів реалізації цих цілей, то комсомол, на думку В. І. Леніна, повинен визначати їх сам, вирішувати самостійно, спираючись на практичний досвід.

Але цей, як і багато інших заповітів Ілліча, було порушено вже в тридцяті роки, героїчні і трагічні водночас. Коли країна, комсомол будували Дніпрогес і Магнітку, «Запоріжсталь» і Турксиб... Коли ширився стахановський рух, вирощували рекордні врожаї М. Гнатенко і М. Демченко... Коли формувалося покоління, яке винесло на своїх плечах основний тягар війни... Але на ці ж роки прийшлося утвердження культу особи Сталіна, що завдав комсомолові, як і всьому радянському суспільству, непоправної шкоди.

Сталін вбачав у комсомолі лише «інструмент у руках партії, що підкорює своєму впливу маси молоді». Його страх перед уявною «молодіжною партією» призвів спочатку до обмеження реальних прав комсомолу, а потім — і до масових репресій серед комсомольських кадрів усіх рівнів, рядових комсомольців.

У 1936 р. було визнано «ворогом народу» генерального секретаря ЦК ВЛКСМ О. Косарева, інших секретарів ЦК, репресовано понад 80 відсотків членів центрального виборного органу. Що ж до рядових комсомольців, то серед виключених з ВЛКСМ так звані «ворожі елементи» становили в 1936 р. 9,7%, у 1937 — 49,8, в 1938 — 31,1, в 1939 р. — 6,9%³. Ця красномовна статистика — найпереконливіше свідчення тодішнього «підходу» до виявлення «ворогів» у молодіжній спілці.

22—25 червня 1937 р. пленум ЦК ЛКСМ України прийняв рішення (м'яко кажучи, підказане) розпустити Центральний Комітет комсомолу республіки. 26 членів ЦК, включаючи першого секретаря Сергія Андреева, другого — Миколу Климкова, секретарів обкомів ЛКСМУ С. Єрохіна, Б. Казовського, В. Матвеева, М. Осадчого та інших, було оголошено ворогами народу, які начебто мали намір створити буржуазну націоналістичну фашистську молодіжну організацію. Заарештовано було й практично всіх працівників апарату ЦК ЛКСМУ. А вже наступного, 1938 р. — повторний розгром...

Тривалий час трагічні події цього періоду в історії комсомолу республіки замовчувалися. І лише нещодавно активний науковий пошук,

² Комс. правда.— 1988.— 2 окт.

³ Аргументы и факты.— 1988.— № 44.

спрямований на всебічне їх вивчення, розгорнули співробітники новоствореного музею історії комсомолу України, вчені-історики, журналісти. Цікаві публікації про ті часи з'являються практично у всіх молодіжних виданнях. Але все це, зрозуміло, лише перші кроки.

Минули репресії, та багато в чому залишився погляд на комсомол як на якусь допоміжну організацію, своєрідне відомство у справах молоді з гіршими зразками відомчого формалізму — паперотворчістю, застиглістю форм і методів роботи, коли на перше місце виходять її засоби і кудись далеко-далеко відсувається мета — конкретна молода людина, заради якої і створювалася наша спілка.

Вважаю, що найбільша втрата комсомолу за всі минулі роки — відрив від реального життя молоді, її дуже і дуже непростиж проблем, захоплення масовими заходами, цифрами прийому до лав ВЛКСМ. Тож сьогодні підвищення авторитету комсомолу, утвердження його статусу як громадсько-політичної організації — не самоціль. Цього вимагає саме життя, неоднозначна ситуація в молодіжному середовищі.

Які ж явища визначають сьогодні життя молодого покоління, комсомолу республіки? Мабуть, найголовніше це те, що в суспільстві формується новий погляд на молоді, її наймасовішу організацію — комсомол. На XIX Всесоюзній партійній конференції, вперше на форумі такого рівня, пролунала думка про необхідність розробки і реалізації сильної, цілісної молодіжної політики⁴. Конференція чітко й недвозначно висловилася за повне відновлення ленінських традицій партійного керівництва комсомолом, значне підвищення його ролі у політичній системі суспільства, за кардинальні зміни в дусі перебудови у всій діяльності ВЛКСМ. Як відомо, з ініціативи комсомолу в країні ведеться підготовча робота до прийняття Закону про молоді. В його проекті враховано цілий ряд пропозицій, що надійшли від молоді, комсомольських комітетів України.

Конкретні кроки до глибокого і всебічного вивчення та розв'язання проблем молодого покоління робляться і в нашій республіці. За підсумками звіту ЦК ЛКСМУ вони, зокрема, розглядалися на засіданні Політбюро Центрального Комітету Компартії України⁵, а на його пленумі, також за пропозицією ЦК ЛКСМУ, було прийнято рішення про розробку республіканської програми «Молодь»⁶. Вона має об'єднати, скоординувати зусилля різних відомств для вирішення всього спектру молодіжних проблем.

Нині комсомолу, його первинним організаціям надано великі права та нові можливості. Це насамперед — право самим обирати такі форми і методи роботи, що найбільше відповідають конкретним умовам, у яких вони діють. Тобто це — довгоочікувана можливість відмовитися від усього зайвого, непотрібного, «винайденного» в кабінетах і нав'язаного комсомольцям (зокрема, деяких з маршів, естафет, походів тощо).

Тепер первинним організаціям надано також право остаточного прийому до лав ВЛКСМ. Адже саме процес їх поповнення викликав особливо багато нарікань, бо непросте завдання — посилення впливу Спілки на широкі маси молоді — зводилося в основному до кількісного зростання організації. Як наслідок, з кінця 40-х до середини 80-х років комсомол двічі подвоював свої лави. Такими ж темпами зростала й республіканська комсомольська організація. Це не завжди було виправдано. Тому раз і назавжди скасовано так звані «контрольні цифри», інакше кажучи, план прийому до комсомолу. Нині лише первинна має право вирішувати — бути чи не бути людині членом ВЛКСМ. Крім того,

⁴ Див.: Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 66—67.

⁵ Прапор комунізму.— 1988.— 1 квіт.

⁶ Комс. знамя.— 1988.— 12 апр.

саме в комсомолі започатковано практику виборів з кількох кандидатур, яка стала повсякденною. Значно розширено й фінансову самостійність комсомольських комітетів, їм надано право господарської діяльності, в тому числі й зовнішньоекономічної, на пільгових умовах.

Зрозуміло, що всі ці можливості комсомолу — не самоціль, а лише засіб повороту його до конкретних, загальнокорисних справ, захисту інтересів молоді. Такого повороту вимагає ситуація в молодіжному середовищі, передусім — певні соціальні труднощі, з якими зштовхуються його представники. Для оперативного вивчення настроїв, запитів і потреб молоді при ЦК ЛКСМ України і Президії АН УРСР створено науково-дослідний центр молодіжних проблем. Проведене ним соціологічне дослідження «Соціальний портрет молоді республіки» свідчить: мусимо враховувати, що юнаки і дівчата віком від 16 до 30 років сформувалися в період 70-х — першої половини 80-х років. Характерні риси цього періоду справили чи не визначальний вплив на свідомість, соціальну поведінку молоді. Маються на увазі насамперед:

Перше. Зниження темпів економічного зростання і пов'язане з ним уповільнення темпів підвищення життєвого рівня, загострення дефіциту ряду товарів, посилення спекуляції, хабарництва й інших зловживань.

Друге. Панування командно-бюрократичних методів управління економічними, соціальними та духовними процесами, відсутність гласності і справжнього контролю громадськості.

Третє. Відрив декларованих цінностей від реального життя, «інфляція» соціалістичного й комуністичного ідеалу, дефіцит правди, добра і порядності.

Тобто молодь росла в умовах існування двох правд, панування подвійної етики і моралі. Економічний застій, політика і практика зрівнялівки призвели до того, що молодь не мала можливостей і реальних перспектив для задоволення своїх зрослих життєвих запитів. Це викликало серед багатьох юнаків і дівчат розчарування, породжувало почуття соціальної неповноцінності, іноді штовхало на сумнівні шляхи досягнення «економічної незалежності». Як свідчать результати соціологічних досліджень, основна частина випускників середніх шкіл має у своєму розпорядженні щомісяця в середньому від 2 до 5 крб. на дрібні витрати, 20% — від 5 до 10, а 7% — від 10 до 29 крб. Дещо більші можливості в учнів профтехучилищ і технікумів, але недостатні, щоб вони могли самостійно купувати, наприклад, одяг чи інші речі.

Отже, ця велика група молоді не має можливості задовольняти свої потреби за власний рахунок. Її утримують батьки. З цією проблемою тісно пов'язана інша. Мовою соціологів вона кваліфікується як «різке розмежування соціального старту молоді». Суть проблеми в тому, що тип сім'ї, рівень її матеріальних і духовних можливостей визначають життєві плани молоді. Діти з найбільш забезпечених родин частіше вступають до вищих навчальних закладів, з найменш забезпечених — до ПТУ. В технікумах вчаться в основному вихідці із сімей, що мають середній достаток. В родинях учнів ПТУ вдвічі менше автомобілів, утричі — домашніх бібліотек, у півтора раза гірші можливості гарно одягатися, ніж у сім'ях студентів вузів. Таким чином, виходить, що матеріальне становище багатьох людей залежить від «обставин народження».

Тривале перебування в ролі споживача батьківських грошей привило молодь до своєрідного утриманства. Тож і не дивно, що 63% юнаків і дівчат вважають: для досягнення ними життєвої мети потрібна підтримка батьків. Для порівняння зазначимо, що в Болгарії так думає 30% молоді, у США — 12, у Швеції — 7, в Японії — 3%.

В непрості обставини потрапляють і випускники шкіл. Статистика свідчить, що майже кожна третя молода людина приходить на вироб-

ництво, не маючи ніякої спеціальної підготовки, і лише 20% — з середньою кваліфікацією. Оплата праці новачків істотно відрізняється від заробітку дорослих. Так, середня зарплата молоді становить 120—140 крб. на місяць, а в цілому вона досягла в країні 216 крб. Тому, будуючи свої плани на майбутнє, молодь рідко пов'язує поліпшення свого матеріального становища з участю в суспільному виробництві, часто шукає додатковий заробіток.

Непрості справи і в тих, хто створив сім'ю. Шлюб тепер помолодшав: дівчата виходять заміж у 21—22, а хлопці одружуються в 22—24 роки. Але реальні доходи сім'ї низькі — у студентів 80—90 крб., у робітників — приблизно 200—240 крб. Таким чином, молода родина за рівнем забезпеченості нічим не відрізняється від сім'ї пенсіонерів. Навіть при досягненні одруженими тридцятирічного віку, коли на кожного їдця припадає по 90 крб., молода родина все ще перебуває в розряді малозабезпечених. Зіставимо це з цінами на товари і стане зрозумілим, чому більшість молодих сімей без дотації батьків не обходяться. Або такий факт. Сьогодні на одного жителя країни припадає в середньому 15 кв. м житлової площі. А скільки молодих сімей не мають квартир, тісняться в гуртожитках?

Коротше кажучи, загострилася соціальна диференціація серед молоді на ту, що має сторонні джерела доходів, і ту, що позбавлена їх. Не відмінність між сільською та міською молоддю, про що так багато говорилося, а утворення елітарних груп, речизм, намагання окремих людей різними, нерідко нечесними шляхами дістатися матеріального благополуччя блокували виховну роботу. Зрозуміло, що для її «розблокування» потрібні не заклики і не гасла, а насамперед реальні справи, конкретна робота, спрямована на розв'язання соціальних проблем молоді. Цей шлях підказує сама історія комсомолу. З книжок, із спогадів ветеранів ми знаємо — саме конкретними, живими справами завойовував авторитет серед найширших мас молоді комсомол у 20-ті та й подальші роки. В тому числі піклуючись про працевлаштування юнаків і дівчат, адже тоді в країні було безробіття. Тепер його, звичайно, немає і бути не може, але не секрет, що при впровадженні нового господарського механізму, переході на госпрозрахунок підприємств і їх підрозділів молоді, так би мовити, «невигідні» на цей час робітники частогусто виявляються «непотрібними», перевага віддається «готовим», досвідченим працівникам.

Наприклад, лише в Донецькій області, за попередніми даними, на 30 підприємствах відмовлено в організації виробничої практики більш як двом тисячам випускників СПТУ, а 340 з них — і в остаточному працевлаштуванні. Аналогічні випадки є і в Дніпропетровській, Черкаській, Закарпатській та інших областях. Здавалося б, це — суто сьогодення проблема. Та, виявляється, шлях до її розв'язання знайдено ще в 20-ті роки, коли на підприємствах існували ліміти робочих місць саме для молодих трудівників. Тож, шукаючи нині вихід з непрості ситуації, маємо враховувати цей досвід, використовувати право законодавчої ініціативи комсомолу. Можливо, певні заходи в цьому напрямі будуть передбачені у згадуваній програмі «Молодь».

ЦК Компартії України підтримав ініціативу комсомолу і по створенню на підприємствах та в організаціях фондів молоді⁷. Це — частина фондів соціального розвитку, зароблена самими молодими працівниками, яка, за згодою трудового колективу, використовується на ті чи інші їхні ж потреби (від матеріальної допомоги і проведення вечора відпочинку до будівництва, скажімо, дитсадку).

Така практика прекрасно зарекомендувала себе в Донецькій, Ровенській, Харківській областях, у Києві. Однак нерідко трапляється

⁷ В допомогу комсомольському активісту. — Київ, 1988. — С. 51—53.

й так, що ради трудових колективів, куди молодь обирають інколи неохоче, не підтримують створення таких фондів, включення молодіжних розділів у плани соціально-економічного розвитку підприємств.

Не можна не сказати й про участь комсомолу у розв'язанні такої гострої проблеми (особливо для молодих сімей), якою є проблема житла. Маю на увазі насамперед МЖК (молодіжні житлові комплекси) у місті та МЖСК (молодіжні житлові сільські кооперативи) на селі. Тут важливий не лише той факт, що молодь власними руками будує житло, об'єкти соцкультпобуту, а й нові стосунки між молодими сім'ями, які житимуть у цьому МЖК чи МЖСК. Як показують соціологічні дослідження, МЖК — досить цікавий соціальний організм. Народжуваність у таких комплексах в 12 разів вища, а кількість розлучень в 10 разів менша, ніж у середньому по країні. І знову виразно проступають історичні паралелі. З тими ж комунами 20-х років, коли молодь і жила, і працювала, і відпочивала разом. Тепер усе це відроджується, але, звичайно, у повній відповідності із законами діалектики, на якісно новому рівні.

Особливо хотілося б наголосити: МЖСК і МЖК — це додаткове, понадпланове житло, до того ж збудоване найчастіше з понадпланових будматеріалів, також виготовлених молоддю у другу або й третю зміну. Крім того, образно кажучи, кожний з учасників МЖК будує 2—3 квартири — одну для себе, решту — для міста, тих же ветеранів війни і праці. Зрозуміло, що й об'єкти соцкультпобуту також споруджуються для всіх.

Скільки ж таких МЖК налічується в нашій республіці? Рік тому було 19, нині — 72. Глибоко переконаний — на той час, коли «УІЖ» з оцими рядками вийде в світ, буде ще більше. А в цілому по країні кожний тридцятий новосел — учасник МЖК або МЖСК. А це вже зовсім не мало, хоч, звичайно, темпи розвитку цієї важливої справи ще не можна вважати задовільними.

Важливим напрямом діяльності комсомолу є науково-технічна творчість молоді (НТТМ). Тепер — це справді державна справа: маємо з цього питання відповідні рішення по країні та по республіці. Відповідна й віддача — вже нині центри НТТМ виконують замовлення підприємств і організацій (до того ж швидко, якісно, справді на сучасному рівні) на загальну суму понад 50 мільйонів карбованців. І це — далеко не межа.

Не менш важливо й те, що участь у роботі центру відкриває для молодого вченого, інженера реальну можливість розкрити свої здібності, а заодно поповнити сімейний бюджет, причому досить істотно — на 150—200 крб. щомісяця.

Майже третина з чималих прибутків, одержуваних центрами НТТМ, перераховується на розвиток дитячої технічної творчості, у тому числі й на опанування комп'ютерної техніки — при багатьох центрах створюються комп'ютерні класи.

Як відомо, потреба у молодіжних товарах задовольняється нині лише на 6—8%. У зв'язку з цим ЦК ЛКСМУ добився створення в республіці торговельного об'єднання «Молодіжна мода». Відповідні магазини, а також молодіжні ательє, перукарні відкрито у всіх молодіжних центрах, великих містах. Та й не лише великих. Скажімо, Броварський міськком комсомолу Київської області взяв в оренду ательє «Молодіжна мода», вклавши в його ремонт та обладнання понад 300 тис. крб. Частка ж прибутків від цієї справи піде на рахунок міськкому для будівництва центру дозвілля, спортивних споруд тощо.

Звичайно, в цьому напрямі зроблено лише перші кроки. Досить згадати, що в 20-х роках у країні успішно діяли сотні учнівських кооперативів, не кажучи вже про молодіжні. Участь молоді у кооперативному русі спеціально розглядалася не лише на комсомольських пленумах,

а навіть на XIII з'їзді партії⁸. Нині ми намагаємося відродити добре забуте старе. Хоча, слід визнати, що на сьогодні створення при комітетах комсомолу та за їхньою участю різних підприємств, організацій, кооперативів перетворилося на стихійний процес. Тому перед комсомолом стоїть проблема — докорінно змінити систему управління цим «господарством». Вже зроблено перші кроки до її розв'язання. За рахунок скорочення штатів апарату ЦК ЛКСМУ (до речі, майже на третину) створено республіканський штаб трудових об'єднань молоді. Він подаватиме конкретну посередницьку допомогу в організації позаурочної праці школярів, учнів СПТУ і студентів, у створенні й розвитку кооперативів по виробництву товарів молодіжного профілю, в організованому наборі робочої сили для північних і східних районів.

Продовжуючи перелік конкретних справ, я б навіть сказав, механізмів, структури впливу комсомолу на розв'язання молодіжних проблем, варто згадати й про організацію дозвілля. Тут цілий спектр вартих уваги починань — від республіканського центру естетичного виховання та організації дозвілля молоді, що діє при ЦК ЛКСМУ, Львівського й Одеського об'єднань молодіжних клубів (все це — на госпрозрахунку) до численних театрів-студій, молодіжних центрів відпочинку, створених комсомолом і при комсомолі, тощо.

На жаль, вищеназвані конкретні справи ще не стали повсюдною практикою, дійшли далеко не до кожної первинної організації. Тобто головне завдання тепер у поширенні й поглибленні наявного досвіду. Адже саме на основі конкретних справ здійснюється в комсомолі перебудова й безпосередньо виховної роботи. Аналізуючи здобутки та упущення у цій сфері, вважаємо за необхідне в черговий раз звернутися до історичного досвіду старших поколінь. Потрібно, зокрема, глибоко вивчати практику агітаційної роботи партії та комсомолу тих же 20-х років, коли також існував плюралізм думок і настроїв, швидко змінювалася ситуація, коли умілий, пристрасний агітатор міг не просто переконати людей, змусити їх повірити в ідеали, а й повести за них на бій. Ми не знаємо цього досвіду, а тому часто не вміємо працювати безпосередньо з масами і в масах молоді.

Отже, саме життя змушує повернутися до практичних уроків минулого, звертатися до Леніна не просто для цитування, а для поради з найзлободенніших питань. Адже саме на поверховому знанні багатьма молодими людьми марксизму-ленінізму і спекують нині деякі сумнівні особи, у тому числі й ті, що гучно іменують себе «неомарксистами», «новими більшовиками» і т. д. Тому сьогодні ми начебто знову вчимося публічно дискутувати, доводити свою правоту безпосередньо в молодіжній аудиторії, на телебаченні, по радіо, в пресі.

Відмовившись від багатьох нецікавих для молоді форм роботи, комсомол активно впроваджує нові — групи оперативного політичного реагування, дискусійні центри і клуби. До цього нас змушують і так звані «неформали», точніше — самодіяльні об'єднання молоді. З деяких публікацій у пресі може скластися враження, що такі об'єднання є мало не альтернативними комсомолу. Насправді ж ВЛКСМ, як ніхто, підтримує і буде підтримувати самодіяльні формування, що мають конкретну спрямованість, — рухи за збереження природи, пам'яток старовини, різноманітні об'єднання по організації дозвілля та інші, за винятком, зрозуміло, нечисленних угруповань антигромадського характеру.

Саме з ініціативи комсомолу як члена Комітету молодіжних організацій республіки до складу останнього було прийнято ряд самодіяльних об'єднань різної спрямованості. ЦК комсомолу України виділяв і виділяє багатотисячні кошти для підтримки діяльності ряду з них

⁸ Див.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 3.— С. 68.

(наприклад, «неформальних» театральних студій). У повсякденну практику давно ввійшли зустрічі комсомольських працівників з представниками самодіяльних формувань, у тому числі й з найгострішими критиками комсомолу. Досить зазначити, що при їх активній участі обговорювався проект доповіді ЦК ЛКСМУ XXV з'їзду комсомолу України. Не кажу вже про те, що комсомольські працівники дедалі частіше очолюють ці самодіяльні об'єднання, а до їх складу входять члени ВЛКСМ.

Характерний щодо цього приклад — взаємодія комсомолу з радами воїнів запасу, створеними в кожному районі, місті. Їх кістяк становлять воїни-інтернаціоналісти, або, як ще їх називають, «афганці». Молоде покоління знає, яким величезним авторитетом у довоєнний період користувалися інтернаціоналісти — учасники боїв в Іспанії, на Халхін-Голі та Хасані. От і нині підлітки, в тому числі й так звані «важкі», із захопленням дивляться на «афганців», охоче йдуть займатися в школи юних десантників, танкістів, прикордонників, інші очолювані ними військово-патріотичні об'єднання. Вже сьогодні їх на Україні діє більш як 800 і, крім того, понад 300 оборонно-спортивних таборів, а незабаром такі табори будуть створені в кожному районі республіки.

Ради воїнів запасу виникли не за чиеюсь командою чи вказівкою — саме життя підказало їх необхідність. Нам, тобто комсомолові, залишалося тільки підтримати ініціативу хлопців, спрямувати її в потрібне русло. І, скажімо, перший республіканський зліт воїнів запасу в Севастополі (червень 1988 р.), також готувала ініціативна група воїнів запасу, а ЦК ЛКСМУ лише подавав матеріальну й організаційну підтримку. Зліт вийшов змістовним, конкретним і по-справжньому хвилюючим. Було прийнято важливі рішення, спрямовані на розвиток військово-патріотичного виховання молоді, порушено ряд проблем соціальної адаптації воїнів-інтернаціоналістів, створено (на громадських засадах) республіканську раду воїнів запасу. Багато чого з намченого вже вдалося реалізувати. Тож таких «неформалів» — а вони таки дійсно працюють неформально, з душею — можна лише вітати і підтримувати.

Але не можна не бачити, що під гаслами плюралізму в молодіжному середовищі проповідуються й сумнівні погляди, окремі юнаки і дівчата займають помилкові політичні позиції, а деякі асоціальні елементи намагаються спекулювати на здоровому незадоволенні реально існуючими проблемами, насамперед у соціально-економічній сфері, в галузі екології, збереження історико-культурної спадщини, розвитку української мови. Тому ЦК ЛКСМУ намагається спрямувати діяльність комсомольських організацій у двох напрямках. Це, по-перше, відверта дискусія з найгостріших, найзлободенніших питань, а по-друге, — конкретний внесок у розв'язання реально існуючих проблем. Наприклад, ми орієнтуємо комсомольські комітети на активну участь у святах рідної мови, в організованому ЦК ЛКСМУ спільно із Спілкою композиторів фестивалі «Червона рута». Звернулися до Інституту мовознавства АН УРСР з пропозицією підготувати українсько-російську граматику для дошкільнят, причому готові випустити пробний тираж цієї книжки на власній поліграфічній базі. Орган ЦК ЛКСМУ — газета «Молодь України» — проводить на своїх сторінках своєрідні уроки мови.

Відомо: культура мови — це культура думки і культура самої людини. Помилки в ідейно-виховному загартуванні молоді спричинилися до того, що молодь недостатньо знає народну творчість, театр, літературу. Комітети комсомолу недооцінили роль мистецтва у формуванні особистості. Та й наші творчі спілки не дуже охоче працюють з молоддю як з конкретною соціальною аудиторією.

Багато в чому саме упущеннями у вихованні і, звичайно ж, соціальними проблемами пояснюється поширеність серед частини молоді пияцтва, наркоманії, проституції, інших моральних вивихів. Масштаби цього

лиха назвати точно вкрай важко, тому що цифри дуже й дуже відносні. Але йдеться про десятки тисяч молодих людей. Половина наркоманів зосереджена в індустріальних містах республіки. Кожний шостий з них — студент або учень. Повій так само тисячі. Що ж до тих, хто зловживає алкоголем, то вони обліку не піддаються.

Говорячи про участь комсомолу у подоланні цих явищ, не наводимо цифр про кількість проведених рейдів, затриманих і таке інше, хоч усе це, звичайно, робиться і буде робитися. Але ж головне — кінцевий результат. Так от, наркоманію певною мірою вдалося локалізувати, істотно зменшити її поширення. Але про перевиховання закоренилих наркоманів поки що не може бути й мови. У боротьбі з проституцією і так званою фарцовкою найдійовішою зброєю залишається гласність. Бо діюче законодавство за подібні порушення передбачає покарання майже символічне. Тому й вдаємося до цієї «зброї», хоч і не завжди задоволені її ефективністю...

Пишу ці рядки і — вкотре вже — ловлю себе на думці: якби вдалося реалізувати все те, про що йшлося вище, цих та багатьох інших потворних явищ просто б не існувало. Але до цього ще дуже далеко. Розв'язати непрості проблеми молоді, що вплетені в клубок проблем усього суспільства, можна лише спільними зусиллями на державному рівні, за умови активної перебудови всієї роботи комсомолу. Це — чи не головний висновок, який підказує дійсність.

Тож і будемо працювати в цьому напрямі, усвідомлюючи, що нашій організації — Ленінському комсомолу — немає за що і перед ким опускати очі. Ми відкрито дивимося і в минуле, і в майбутнє. Насамперед у майбутнє, де бачимо себе організацією, що утверджує ленінський, комуністичний ідеал суспільства і людини; організацією, яка конкретними справами виправдовує довір'я молоді, довір'я народу.

Одержано 10.03.89

70-летний путь комсомола Украины со всеми его победами и поражениями, день минувший и нынешний убедительно подтверждают: комсомол всегда был со страной, народом, верный идеям революции и социализма. Современный этап требует коренной перестройки форм, методов, самого содержания работы молодежного союза, прежде всего большей конкретности, приближения к реальной жизни молодежи. Такой курс, при поддержке ЦК Компартии Украины, и взят республиканской комсомольской организацией.

* * *

А. М. Мерцалов (Москва)

Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна *

Аналізуючи матеріали радянської преси 1987—1988 рр., де розглядаються питання, пов'язані з темою «Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна», автор статті розмірковує про стан вивчення передісторії та історії минулої війни, висловлює свої судження з різних аспектів даної проблематики.

Звернімося тепер до питання «Сталін, сталінізм і оборона країни напередодні нападу фашистів на СРСР». У центрі уваги радянських істориків і публіцистів залишається усунення Сталіним і його підручними більш як 40 тис. командирів Червоної Армії, переважно тих, що були носіями прогресивних поглядів, виступали за якнайшвидше оснащення армії, авіації і флоту новітньою технікою. В репресіях проти них ак-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 5.

тивну участь брали К. Є. Ворошилов, С. М. Будьонний та інші консервативно мислячі військові керівники, які разом із Сталіним більшою чи меншою мірою переоцінювали досвід громадянської війни, явно ослаблюючи війська. Згубний вплив репресій на боєздатність армії, здавалося б, очевидний для всіх. А от М. М. Кир'ян пише: «Чи були б меншими наші втрати, коли б виявилися живими, на своїх постах, розстріляні маршали, командири, комдиви? Народ чекає відповіді на це запитання». Але, поставлене в 1988 р., воно викликає лише подив. Чим викликана поява такого запитання? Можливо, бажанням пом'якшити вину співучасників убивств? Лунають і більш відверті голоси: «Якби керівництво Червоної Армії не було вирубане, то ми б мали велику кількість власових»¹. Невже автор цих слів не помічає, що він лише повторює спростовану сталінську тезу про «ворогів народу»?

«Коли б не розгром військових кадрів, — з гіркотою писав генерал О. В. Горбачов, — ми німця не те що до Волги, до Дніпра б не допустили». А на думку О. М. Василевського, «без тридцять сьомого року, можливо б, взагалі не було війни у сорок першому році»². Подібні висновки не потребують складних розрахунків. Хорошого командира взагалі, а полководця особливо не можна підготувати за кілька років. Военачальники типу Ворошилова, Будьонного, Тимошенка, Кулика швидко виявили свою нездатність керувати військами в незвичних для себе умовах. Те саме трапилося і з частиною висуванців. Становлення ж нової радянської полководницької школи відбувалося вже в ході самої війни. Як вважає західнонімецький фахівець І. Хоффманн, «в цілому Червона Армія у 1935—1936 рр. в усіх відношеннях (автор має на увазі озброєння, навчання, командний склад, знання можливого противника та ін. — А. М.) являла собою сучасні збройні сили». Сталінські ж чистки, пише він, поставили її в катастрофічне становище³.

Справа, однак, не лише в загибелі багатьох кращих командирів. Їх знищення було для армії непоправним. Як справедливо зауважував К. М. Симонов, на початок війни «армія опинилася не тільки в найважчому періоді незакінченого переозброєння, а й у не менш важкому періоді незакінченого відновлення моральних цінностей і дисципліни»⁴. Репресії не могли не посилювати серед командирів звичку чутиливо прислуховуватися до думки начальства, сковували ініціативу, без якої не можна уявити успішних воєнних дій. Армії лише певною мірою вдалося поповнити ці втрати, які різко негативно позначилися на її боєздатності, особливо в перші місяці війни.

Тяжка атмосфера в країні гнітюче впливала й на Робітниче-Селянську Червону Армію. На кінець 30-х років у ній різко знизився рівень демократії, припинилися дискусії з питань воєнної науки. Посилювалася ненадійність становища командирів, намітився їх певний відрив від червоноармійців. Цьому сприяла сталінська фальсифікація історії Жовтневої революції та громадянської війни. Варто нагадати й те, що до військових статутів були включені досить жорсткі положення, згідно з якими командир мав застосовувати для відновлення порядку «силу і зброю», а в роки війни — офіційно запроваджено інститут ординарців, додаткові пайки для офіцерів⁵. Воєнними істориками не вивчено, як вплинули на Збройні Сили країни притаманні сталінізмові бюрократизація, дегуманізація, деінтелектуалізація. Немає чіткої відповіді і на питання про те, чи взагалі був у Сталіна та його радників якийсь конструктивний план розвитку Збройних Сил, армійських і флотських пар-

¹ Цит. за: Сов. культура.— 1988.— 2 февр.; пор.: Лит. газ.— 1988.— 1 июня.

² Цит. за: Огонек.— 1988.— № 20.— С. 34; Знамя.— 1988.— № 5.— С. 81.

³ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.— Stuttgart, 1983.— Bd. 4.— S. 38—75; Historische Zeitschrift.— 1987.— N 1.— S. 17.

⁴ Цит. за: Наука и жизнь.— 1987.— № 6.— С. 44.

⁵ Смена.— 1988.— № 15.— С. 31.

тійних організацій. Чим пояснити, наприклад, чехарду із скасуванням та відновленням інституту комісарів перед війною та на її початку?

Не витримує критики судження Сталіна та його послідовників про ступінь набутого РСЧА і вермахтом до 22 червня 1941 р. досвіду сучасної війни. Не можна з усією категоричністю заявляти про переваги в цьому німців. Дане питання радянськими вченими принаймні не вивчене. Західнонімецькі спеціалісти вважають, що вермахт абсолютизував досвід «походів» 1939—1941 рр., переоцінив свої сили, що спричинило крах плану швидкоплинної війни. Радянські мемуаристи, зокрема О. М. Василевський, свідчать, що після репресій у Червоній Армії її керівники не змогли скористатися навіть досвідом війни в Іспанії, у якій брали участь радянські добровольці⁶. Активне відстоювання М. М. Тухачевським та його однодумцями прискореного формування танкових з'єднань за рахунок скорочення кавалерії було кваліфіковано як шкідництво⁷. Згубною для вивчення й застосування необхідного досвіду виявилася така обставина. Всі здобутки та нововведення талановитих військових діячів оголошувалися після їх арешту «ворожими». Аналогічно розпорядилися Сталін та співучасники його злочинів і з узагальненням у Червоній Армії досвідом ведення партизанських дій. Влітку 1941 р. радянським патріотам у тилу ворога довелося розгортати боротьбу майже на голому місці. Інакше кажучи, нездатність і небажання Сталіна та його радників використати свій і чужий військовий досвід справді призвели до поразок Червоної Армії. Але це зовсім не залежало від якихось зовнішніх обставин.

З питанням про використання вермахтом власного досвіду, набутого до нападу на СРСР, пов'язана теза про те, що у східному поході фашистська армія нібито спиралася на воєнно-економічний потенціал усіх країн, захоплених Німеччиною або залежних від неї. Це твердження також не спирається на серйозне наукове дослідження. До того ж воно перекликається з міфами фашистської пропаганди про «непереврену силу німецької зброї», про Червону Армію як «колоса на глиняних ногах», про «хрестовий похід Європи проти більшовизму». Насправді вермахт у червні 1941 р. лише незначною мірою використав деякі ресурси згаданих країн. Коли ж Німеччина залучила більшу частину цих ресурсів, вона, однак, стала на той час безнадійно відставати у воєнно-економічному відношенні від СРСР. Гітлер ніколи не зміг «абсолютно все підпорядкувати війні». Далися ознаки особливості капіталістичної економіки, дії патріотів-антифашистів, побоювання властей за свій тил. В. А. Анфілов відкидає думку про часткове використання «рейхом» наявних ресурсів, однак, звертаючись до фактів, тільки зміцнює нас у цій думці. Так, він повідомляє, що вермахтом на початку східного походу була використана лише деяка кількість французьких автомобілів. Автор зіставляє загальну кількість автомашин у прикордонних військових округах РСЧА і в армії навали — відповідно 120 тис. і 600 тис. Однак він при цьому замовчує, що в СРСР у той час було 900 тис. автомашин (просто вони в потрібний час не виявилися в належному місці); що, за оцінкою фахівців з ФРН, французькі та інші трофейні автомобілі були непридатні «для шляхів на Сході»; що моторизація східного фронту вермахту становила тільки 40%, і німцям «дуже часто доводилося вдаватися до кінної тяги»; що внаслідок крайньої недооцінки сил Червоної Армії Німеччина в 1940 р. навіть знизила воєнне виробництво, лише дещо підвищивши його в 1941 р. (105 пунктів проти 100 в 1938 р.)⁸.

⁶ Знамя.— 1988.— № 5.— С. 82.

⁷ Правда.— 1988.— 29 апр.

⁸ Кравченко Г. С. Военная экономика СССР.— М., 1963.— С. 77; Мюллер-Гиллебрандт Б. Сухопутная армия Германии.— М., 1958.— Т. 2.— С. 142—143; Промышленность Германии в период войны 1939—1945 гг.— М., 1956.— С. 39.

Дуже поширеним серед спадкоємців Сталіна в історіографії є твердження про військово-технічну перевагу вермахту над Червоною Армією до 22 червня 1941 р. І цей міф виник не без впливу фашистської пропаганди. Намагаючись обґрунтувати його, наші офіційні історики, наприклад, автори згадуваної передової статті у «Военно-историческом журнале», наводять кількість усіх німецьких танків і літаків, а з боку Червоної Армії — лише машин новітніх зразків. Але це справжня фальсифікація, оскільки тут не береться до уваги цілий ряд обставин. Так, з січня 1939 р. до початку Великої Вітчизняної війни промисловість СРСР поставила армії близько 18 тис. бойових літаків, понад 7 тис. танків⁹. Ці ж автори згадують лише понад 2700 літаків і 1861 танк. Техніка старих зразків, і це показала війна, також могла бути використана. Така техніка була й у противника. За даними західнонімецьких авторів, у 1941 р. озброєння, броньовий захист, прохідність усіх німецьких танків не відповідали вимогам, пред'явленим до них на Сході.

У четвертому томі 10-томника «Німецька імперія і друга світова війна», виданого у ФРН, показано, що вся трофейна техніка, за винятком частини французького автотранспорту і чеських танків, була використана вермахтом у навчальних, охоронних та інших цілях поза східним фронтом. Західнонімецькі автори підкреслюють, що техніка цього фронту не була поспіль першокласною. «...Рішення напасти на СРСР, — пишуть вони, — не було забезпечено відповідними енергійними заходами в галузі озброєння. Його виробництво не було співвіднесене з потенціалом противника, оскільки німецьке керівництво виходило з того, що зможе знищити военний потенціал Радянського Союзу протягом кількох тижнів наявними засобами... 22 червня 1941 р. дивізії вермахту з кращим оснащенням були зосереджені лише навколо танкових груп, тимчасом як у проривах і на флангах здебільшого використовувалися малопотужні й малорухливі. В цілому східна армія вермахту справляла враження клаптикової ковдри. Це не відповідає наявному в повоєнній літературі судженню про те, що Гітлер за допомогою маневреної економіки, швидкоплинної війни і пограбування окупованих територій зміг мобілізувати проти СРСР могутню однорідно оснащену армію»¹⁰.

Є всі підстави твердити, що радянська промисловість забезпечила приблизний паритет, хоч у цілому питання про співвідношення військово-технічних засобів, наявних у воюючих сторін на східному фронті на початку і в ході війни, ще підлягає вивченню. В 1941 р. «у нас не було озброєння» помилково вважають деякі автори¹¹. Подібна ситуація виникала на тих чи інших ділянках фронту лише після наших поразок у перші тижні війни, коли велика кількість зброї потрапила в руки противника. Офіційні історики не повідомляють, що згідно із статутами німецької армії в цілому нападаюча сторона повинна була мати потрібну перевагу в силах і засобах. 22 червня 1941 р. вона не мала й подвійної: фашисти робили ставку виключно на непідготовленість Червоної Армії.

У відомчій літературі міцно утвердилася сакраментальна фраза: «Історія відвела нам мало часу». Вона звучить як заклинання. СРСР до 22 червня 1941 р. зовсім не вичерпав можливостей для посилення оборони. Лише за один рік — на кінець 1942 р. — оборонне виробництво Радянського Союзу наздогнало промисловість Німеччини, хоч і перебувало у значно тяжчих, ніж до війни, умовах, а в 1943 р. перегнало її і за кількістю, і за якістю зброї. Говорять, що «вождь», піклуючись про народ, уникав великих воєнних витрат, але не згадують про мільйони трудящих, знищених Сталіним і його спільниками або кинутих у тюрми і табори. Серед них були й кращі спеціалісти з питань оборони та

⁹ Самсонов А. М. Крах фашистского вермахта.—М., 1975.—С. 115.

¹⁰ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.—Bd. 4.—S. 188—189.

¹¹ Див. напр.: Книжное обозрение.—1988.—25 марта; пор.: Огонек.—1988.—№ 18.—С. 25.

оборонної промисловості. «Розкуркулювання» та наступні репресії аж до 1953 р. мали економічну функцію (інколи вона, очевидно, виступала як головна) — поставка робочої сили на будови, рудники, шахти, лісозаготовки. По суті рабська праця була нерентабельною, не кажучи вже про моральний та політичний бік питання¹²⁻¹³. Нерідко істориками замовчуються також факти самозаспокоєності, зазнайства, головотяпства в організації оборони країни¹⁴.

Напад фашистського блоку на СРСР був справді несподіваним. Але в розумінні чого? Про наміри противника знав багато хто — від Сталіна до червоноармійців прикордонних округів. Щоправда цій інформації не дозволялося вірити. За її поширення загрожувала суворя кара. В будь-якому разі, напад був несподіванкою, на котру чекали. Раптовість же була в іншому — більшість військ не була приведена в бойову готовність. Сталін заборонив робити це, Берія жорстоко контролював дотримання сталінського розпорядження. 22 червня 1941 р. війська готувалися провести звичайний вихідний день. Крім того, раптовість — це шок, що вразив керівництво. У перші дні війни Сталін, за оцінкою І. С. Ісакова, був у стані, близькому до прострації. Гинули цілі армії, а «великий полководець» відсиджувався на дачі в Кунцеві¹⁵. Вся Ставка, на думку генерала А. В. Хрульова, протягом перших тижнів бойових дій не могла вийти із стану паралічу¹⁶. Раптовим для командування і військ було виникнення на центральному напрямі багаторазової переваги противника. Це трапилось внаслідок відхилення Сталіним плану Генерального штабу, де було безпомилково визначено напрям головного удару ворога¹⁷. Група воєнних істориків твердить: «Керівники партії... не помилялися, що війни з фашистською Німеччиною не уникнути», але в той час у них «закрадався сумнів, чи посміє гітлерівське командування розв'язати війну...». Більш об'єктивна точка зору К. М. Симонова: у Сталіна була «тверда впевненість, що йому... вдасться попередити біду»¹⁸.

Так хто ж винен у раптовості фашистського нападу? «Віроломний ворог», «благодушність і безпечність» бійців Червоної Армії, як по-фарисейському твердив Сталін? І те, й інше — напівправа або цілковита брехня. Можливо, розгорнути армію не дало змоги «несподіване вторгнення», як заявляють автори згадуваної передової статті в «Военно-историческом журнале», лицемірно помінявши місцями причину і наслідок? Раптовість нападу забезпечують не лише професіоналізм і підлість агресора, а й безвідповідальність того, хто обороняється. Серед марксистів-ленінців уже на початку ХХ ст. було аксіомою: війни імперіалістами не оголошуються, а розпочинаються раптово. Ця думка в 30-ті роки дістала відображення в армійських статутах, працях учених, що враховували вже безпосередню практику вермахту 1939—1941 рр. Сам Сталін у промові 5 травня 1941 р. закликав армію і народ бути готовими «до будь-яких несподіванок»¹⁹. У промові ж 3 липня 1941 р. він забуде про це. Не можна погодитися з думкою К. М. Симонова про «відповідальність суспільства, нашу власну відповідальність»²⁰. Відповідальність не може бути безликою. Коли винні всі, винних немає!

¹²⁻¹³ Детальніше див.: Известия.—1988.—4, 5 авг.; Комс. правда.—1988.—17 мая; Моск. новости.—1988.—1 мая.

¹⁴ Огонек.—1986.—№ 49; Моск. новости.—1987.—29 нояб.; Сов. культура.—1988.—2 февр.

¹⁵ Знамя.—1988.—№ 5; Неделя.—1988.—№ 15.—С. 11; Моск. новости.—1988.—28 февр.; Смена.—1988.—№ 15.—С. 31.

¹⁶ Аргументы и факты.—1988.—№ 27.—С. 4.

¹⁷ Детальніше див.: Коммунист.—1988.—№ 9.—С. 90—91.

¹⁸ Цит. за: Аргументы и факты.—1987.—27 июня; Знание — сила.—1987.—№ 11.—С. 85.

¹⁹ Цит. за: Правда.—1941.—6 мая; пор.: Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза.—М., 1952.—С. 54—55.

²⁰ Цит. за: Знание — сила.—1988.—№ 11.—С. 86; Знамя.—1988.—№ 3.—С. 40.

Головні винуватці злочинних прорахунків, що відкрили ворогові ворота радянської фортеці, — Сталін, Молотов та інші найближчі радники «вождя». Свою частку відповідальності несуть С. К. Тимошенко і Г. К. Жуков, які не змогли довести Сталіну всю реальність небезпеки і хибність його позиції, а також командуючі західних округів. Навіть в умовах сталінської сваволі і терору останні, як показав досвід флоту²¹, не використали повністю наявних у їхньому розпорядженні можливостей.

Багато справжніх міркувань Сталіна чи тих, які приписують йому окремі автори, при уважнішому розгляді виявляються помилковими. Надія на зобов'язання Німеччини за пактом 23 серпня 1939 р. була наївною. Уже в 1938—1941 рр. фашисти неодноразово демонстрували цілковите нехтування будь-яких правових і моральних норм. Досить нагадати про загарбання ними чеських земель всупереч мюнхенській угоді, щойно підписаній Німеччиною. Сталін не хотів дати фашистам «привід» для порушення пакту. А хіба їх до того зупиняла відсутність приводів? Хіба вони не фабрикували ці приводи самі при нападі на Польщу та інші країни? Усі прагнення і старання «не дати приводу» не завадили фашистам вигадати й брехню про «попереджувальний характер східного походу». З другого ж боку, якщо була впевненість, що вони в 1941 р. нападуть, то що могла б змінити поява «приводу»? Інша теза: Сталіна турбувала непідготовленість Червоної Армії. Та чи знає воєнна історія хоча б один випадок, коли та чи інша армія мала б стопроцентну готовність? Чи можна було сподіватися на відмінну підготовку протягом зовсім негарантованих кількох мирних років і відмовитися від негайного приведення прикордонних округів у стан бодай задовільної готовності?

До переліку втрачених можливостей слід віднести й злочинну безтурботність керівництва щодо оборонних споруд. Із спогадів генералів вермахту відомо, як сильно побоювалися вони впертого опору радянських військ на так званій «лінії Сталіна» (вздовж старого кордону). Однак у червні 1941 р. її вже не було. Радянські мемуаристи, зокрема генерал Х. Мамсуров, вважають, що «важко собі уявити більшу дурницю в державній військовій політиці», маючи на увазі зруйнування надійної системи укріплених районів на старому західному кордоні СРСР в умовах, коли оборона нового кордону ще не була створена²². У зв'язку з поразками Червоної Армії в 1941—1942 рр. деякі автори вдалися до відомого художнього засобу — образу руського богатира, який проспав тридцять літ і три роки і прокинувся лише тоді, коли фашисти дійшли до Волги та Ельбруса²³. Однак це лише затушовує суть справи: не було об'єктивних причин наших невдач²⁴. Однолінійність мислення не дозволила Сталіну охопити всі складники дуже непростой воєнно-політичної обстановки в тогочасному світі. При його єдиновладді широко і реалістично мислячі військові діячі виявилися позбавленими можливості спрямовувати події у правильне русло.

Перейдемо до останнього питання — Сталін, сталінізм під час самої війни. Деякі автори вважають, що після нападу фашистів на Радянський Союз, за іншими версіями — після Сталінградської битви згубні прояви сталінізму зменшилися²⁵. Але в цю схему не вкладаються навіть уже відомі факти. Це, зокрема, добре висвітлені в літературі безрозсудне продовження на вимогу Сталіна, всупереч думці Генштабу, абсолютно необгрунтованого контрнаступу на західному напрямку аж до весни 1942 р. та наступні грубі прорахунки Верховного в оцінці літніх планів противника і нова поразка радянських військ — тепер уже на південно-

²¹ Детальніше див.: Красн. звезда.— 1988.— 21 мая.

²² Цит. за: Моск. новости.— 1988.— № 29.— С. 12; Гудок.— 1988.— 2 июня.

²³ Лит. газ.— 1988.— 25 мая.

²⁴ Пор.: Аргументы и факты.— 1987.— № 25.— С. 8.

²⁵ Сов. культура.— 1988.— 21 июня; Комс. правда.— 1988.— 2 апр.; Аргументы и факты.— 1988.— № 17.— С. 8; пор.: Коммунист.— 1988.— № 9.— С. 88; Книжное обозрение.— 1988.— № 18.— С. 5.

му фланзі. Полемізуючи з Є. В. Вучетичем, К. М. Симонов правильно підкреслював, що відхід Червоної Армії до Волги і Кавказу не можна пояснити лише «випадками... нерозпорядливості, розгубленості, а інколи навіть паніки». Справа — у «більш грізних історичних причинах», робить висновок письменник, маючи на увазі сталінізм²⁶.

Після значних поразок 1941—1942 рр. «вождь», як вважають деякі мемуаристи, став більшою мірою прислухатися до суджень фахівців військової справи. Це питання ще потрібно вивчити. Однак уже й тепер ясно, що сталінське свавілля аж ніяк не зникло²⁷. Так, у мемуарах Г. К. Жукова висловлена думка про те, що Сталін не завжди зважав на компетентні поради також і на заключних етапах війни. Цю думку маршал розвинув у листі до письменника В. Д. Соколова: «Особливо негативною стороною Сталіна протягом усієї війни було те, що, погано знаючи практичний бік підготовки операції фронту, армії та військ, він ставив зовсім нереальні строки початку операції, внаслідок чого багато операцій розпочиналось погано підготовленими, війська зазнавали невиправданих втрат, а операції, не досягнувши мети, затухали». На погляд Г. К. Жукова, це стосується навіть Берлінської операції. Ми мали тоді величезну перевагу в кількості та якості військ і техніки і все ж втратили понад 100 тис. чол. Командування 1-го Білоруського фронту в ході операції допустило згубний прорахунок, втім названий мемуаристом «похибкою». «Похибка» — і такі жертви!²⁸ Деякі автори відзначали намагання Сталіна «ознаменувати перемогами» той чи інший ювілей, що призводило до невиправданих втрат²⁹.

Фальшива слава Сталіна тримається, зокрема, й на тому, що повних відомостей про безповоротні втрати Червоної Армії не опубліковано. Загальні втрати СРСР убитими і пропалими безвісти становлять більш як 20 млн. (за іншими даними — 27 млн.), Німеччини 6 млн. чол. При цьому Червона Армія втратила 10 млн. (за іншими відомостями — 14 млн.), вермахт — 2,8 млн. чол. Більшість втрат слід віднести на рахунок Сталіна, а також радників «вождя», їх керівництва у передвоєнні та воєнні роки. Безпосередньо пов'язано це, як уже відзначалося, і з успіхами дипломатії західних союзників, досягнутими головним чином за рахунок СРСР.

Безглуздо твердити, нібито взагалі не було нашої перемоги, оскільки здобуто її такою кров'ю, що винуватців невиправданих втрат необхідно викинути з історії. Минулого не переробиш і не відміниш, хоч ціна перемоги й була неймовірно високою. Викриваючи свавілля Сталіна та його najbliżених, ми не можемо, однак, ототожнювати їх дії з діями всієї армії. У цьому зв'язку не можна погодитися з В. Астаф'євим, який вважає, що ми закінчили війну, не вмюючи воювати, залили своєю кров'ю, завалили ворогів своїми трупами³⁰. Вивчення воєнних втрат набуває особливої актуальності у світлі тези ЦК КПРС, згідно з якою для нас далеко не байдуже питання не тільки про цілі і цінності соціалізму, а й про їх досягнення, про людську ціну, яку доводиться за них платити³¹.

Не можна поділяти думки про те, що сталінський механізм кривавих репресій під час війни був значною мірою загальмований. В цілому це питання ще не вивчене. Багато джерел поки що недоступні для дослідників. Однак і те, що вже відоме науці, дає можливість зробити деякі узагальнення. У діяльності Сталіна з кінця, а можливо, навіть з початку 20-х років до початку 50-х років простежується єдина

²⁶ Цит. за: Наука и жизнь.— 1987.— № 6.— С. 47—48.

²⁷ Детальніше див.: Коммунист.— 1988.— № 9.— С. 91.

²⁸ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления.— М., 1974.— С. 287; Моск. новости.— 1988.— № 19.— С. 9.

²⁹ Неделя.— 1988.— № 15.— С. 11.

³⁰ Лит. газ.— 1987.— 6 мая; 1988.— 18 мая.

³¹ Див.: Правда.— 1988.— 27 мая.

лінія: безперервні репресії, широке використання примусової праці. Ця лінія не перервалася й у воєнні роки. Досить згадати арешт на початку війни К. О. Мерецькова, Б. Л. Ванникова, Я. В. Смушкевича, Г. М. Штерна, П. В. Ричагова й інших відомих діячів Збройних Сил та оборонної промисловості. Більшість їх було знищено³². Відомі необгрунтовані арешти, проведені Берією в 1943 р.³³

Свої найгрубіші прорахунки Сталін намагався компенсувати розширенням звичної практики — новими жорстокостями. На фронті було запроваджено смертну кару без суду і слідства. З'явилися нові типи «ворогів народу» — громадяни, які внаслідок поразок Червоної Армії опинилися в полоні та на окупованій території. Саме по собі перебування в полоні узаконене міжнародними угодами. Тому заяви про полонених, безвісти пропалих, «оточенців» як про «зрадників» підривали авторитет СРСР.

Не заперечуючи фактів навмисного переходу на бік ворога, слід підкреслити, що переважна більшість воїнів пропадали безвісти з вини командування. Воно, а не ці люди, які чесно виконували свій обов'язок, і має нести відповідальність. Практика, що склалася з вини Сталіна щодо цих людей, у тому числі й позбавлення їх прав учасників війни, суперечить презумпції невинності і ряду інших положень міжнародного права³⁴. Важливо підкреслити, що поняття «опинитися в полоні» і «здатися в полон» далеко не тотожні. Перше з них — узагальнююче, друге — окремий випадок першого. Можна вважати типовим взяття в полон сина Сталіна — Я. Й. Джугашвілі, обставини і причини якого (полону) від нього не залежали³⁵. Не можна погодитися з тим, що під час війни в зразках язичницьких традицій від військовослужбовців вимагали віддавати перевагу самогубству перед полонем.

У статті Н. Андреевої, яка претендувала на свого роду маніфест антиперебудови, читаємо про Сталіна: «Неповторний серед керівників усіх часів і народів», перед яким «наче по команді вставали і... тримали руки по швах». Йї однодумець Н. Хорев пише: «Безсумнівна, ... незаперечна роль Сталіна в Перемозі... Сталін взяв на себе керівництво такою величезною війною, і війна ця була виграна»³⁶. Поза сумнівом, Сталін мав певне відношення до військової справи, зокрема до досвіду громадянської війни³⁷. Можна думати, що непомірне марнославія зумовлювало певний інтерес його до цієї справи і в наступні роки. Однак убогі опуси «вождя» в галузі політекономії, мовознавства, літературознавства, філософії, воєнного мистецтва, недолугі спроби повчати спеціалістів інших галузей науки і техніки дають підстави вважати, що знання Сталіна не були систематизованими, глибокими, не ґрунтувалися на сучасній освіті. Досить послатися на спогади Ванникова про випадки із застарілими гарматами та невдалими дисками фінських пістолетів-кулеметів. Вони були рекомендовані до масового виробництва Сталіним, який не мав про цей предмет навіть задовільного уявлення³⁸. Інші рішення, безапеляційно нав'язані цим «стратегом», мали для армії незрівнянно тяжчі наслідки.

Сталін не володів основними якостями полководця: високою компетентністю, принциповістю, розважливістю, глибоким і гнучким під-

³² Лит. газ.— 1988.— 20 апр.; Аргументы и факты.— 1988.— № 17.— С. 8.

³³ Правда.— 1988.— 7 авг.

³⁴ Принцип презумпції невинності закріплений Декларацією прав людини, прийнятій ООН 10 грудня 1948 р. Згідно з нею звинувачуваний не зобов'язаний доводити свою невинність (див.: Теория доказательств в советском уголовном процессе. — М., 1973.— глава V).

³⁵ Красн. звезда.— 1988.— 14 мая; див. також: Неделя.— 1985.— № 37.— 1988.— № 18.

³⁶ Цит. за: Сов. Россия.— 1988.— 13 марта; Красн. звезда.— 1988.— 12 марта.

³⁷ Детальніше див.: Диалог Н. Павленко и Э. Иодковской.— Сов. культура.— 1988.— 23 авг.

³⁸ Ванников Б. Л. Записки наркома // Знамя.— 1988.— № 1, 2.

ходом до розв'язання того чи іншого питання; умінням спертися на колектив, прислухатися до розумної поради, правильно визначити напрям головного удару, використати незгоди у таборі противників і розгромити їх по частинах, вивчити противників, психологію і здібності їх полководців, використати фактор несподіваності. Однак у тих умовах ніякої можливості для вибору іншої кандидатури Верховного Головнокомандуючого, природно, не було³⁹.

Відомо, що В. І. Ленін у 1918—1922 рр. не брав на себе військового керівництва. Сталін же вторгався фактично в усі сфери, зайняв непомірно велику кількість посад і з жодною з них не справився⁴⁰. Він відіграв свою роль у війні в загальному ряді маршалів, генералів, офіцерів. Та головний її тягар виніс на собі радянський солдат⁴¹.

Питання про те, чи опанував Сталін воєнне мистецтво в ході війни, не досліджувалося. Свідчення ж мемуаристів суперечливі. Але якщо ця, бажана для Брежнєва, версія відповідає дійсності, то не можна не відзначити, що надто дорого обійшлося нашій країні навчання власного генералісімуса. У спогадах К. М. Симонова прозвучала одна неточна нота. Він писав про Сталіна: «великий і страшний», але був «готовий сперечатися» з істориками, які прагнуть «пригладити відповідальність Сталіна за поразки армії»⁴². Численні факти, що свідчать про некомпетентність і аморальність Сталіна, спростовують тезу про його «велич». «Страшний гнів», «погрози розстріляти» — такими фразами наповнено багато спогадів про нього. Наприклад, у відповідь на об'єктивну, але неприємну для Сталіна доповідь О. М. Василевського Верховний запитав: «Ви на кого працюєте, товаришу Василевський? На англійців чи на німців?»⁴³.

Роль Сталіна не можна як слід осмислити без урахування того значення, яке мала в її роздмухуванні сталінська пропаганда. Наведемо цитату з його біографії, написаної Г. Ф. Александровим, М. Б. Мітіним, П. М. Поспеловим та іншими, що показує, звідки черпають свої ідеї сучасні сталінські апологети: «З геніальною прозорливістю розгадував товариш Сталін плани ворога і відбивав їх»⁴⁴. І це після багатьох грубих прорахунків в оцінці противника. Коли б укладачі біографії не були відомі як підлабузники і брехуни, можна було б подумати, що вони просто знущаються над своїм патроном.

Деякі автори оперують пропагандистським закликком воєнних років «За Сталіна, за Батьківщину!», намагаючись використати його як доказ на користь тези про «велич вождя»⁴⁵. З точки зору наукової та ідейно-політичної цей заклик дуже вразливий. Згадаймо аналогічні патріархальні девізи «За віру, царя і вітчизну!», «За фюрера, народ і вітчизну!», що стосуються зовсім інших соціально-політичних режимів та інших воєн. До того ж навіть найсильніша і щира віра не може стати науковим аргументом. Хто досліджував, яка частина фронтовиків, що захищали Батьківщину, щиро думала й про Сталіна і чи був цей заклик народним, чи нав'язаний офіційною пропагандою? Ті з фронтовиків, які щиро помилялися, приймали за справжнього Сталіна його вкрай спотворений (прикрашений) автопортрет. Р. Ф. Казакова називає цей суто офіційний лозунг «солдатським». Мабуть, більш реалістичними є інші судження. Характерним щодо цього є опис бою, що його вела з фашистами в районі Селіжарова 350-та стрілецька дивізія, яка виявилася зовсім неспідготовленою до нього: «Гвинтівки не стріляли

³⁹ Нева.—1988.—№ 3.—С. 156—157.

⁴⁰ Коммунист.—1988.—№ 8.—С. 90.

⁴¹ Семидесятилетие Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1988.—С. 28.

⁴² Цит. за: Знамя.—1988.—№ 3.—С. 46.

⁴³ Цит. за: Воен.-ист. журн.—1987.—№ 10.—С. 62—63.

⁴⁴ Иосиф Виссарионович Сталин: Краткая биография.— М., 1947.—С. 232, 239.

⁴⁵ Див., напр.: Неделя.—1988.—№ 13.—С. 8.

(з них не було знято заводське мастило. — А. М.), а німці вели щільний вогонь з кулеметів. Крик, мат, прокльони... Командир дивізії був дурний і впертий, гнав батальйон за батальйоном... Ось які були справи з лозунгом «За Сталіна, за Батьківщину!»⁴⁶. «Запитайте у тих, хто підіймався з окопів, — пише учасниця війни Т. Г. Пилипенко, — що вони кричали. (Вже ж, справді, — не заздравиці вождеві. А деякі слова і писати незручно)»⁴⁷.

Часто запитують, чи було щось позитивне в діяльності Сталіна; посилаються на діалектику, намагаючись обґрунтувати тезу про «суперечливу особистість»⁴⁸. Інтереси суспільства і Сталіна інколи певною мірою збігалися. Так було під час війни. Фашисти загрожували диктатурі і самому життю «вождя», і тому він діяв відповідно. Але не слід приписувати йому високі ідеї захисту соціалістичної Вітчизни. Це помітив ще Ф. Ф. Раскольников і підтвердили численні факти. А головне, те вкрай негативне, що принесли народові Сталін та його спільники, багаторазово перевершує все зроблене ними для країни. Перемога СРСР у війні, приписана офіційною пропагандою Сталіну, на якийсь час реабілітувала його в очах частини населення, що спостерігається певною мірою і досі. Але це стосується не реальної, а фальсифікованої історії.

Сталінізм повинен бути рішуче відділений від марксизму-ленінізму, а все одіозне — відсіяне від героїчного подвигу народу на фронті і в тилу. До їх честі, далеко не всі радянські люди піддалися духовному та іншому впливу сталінізму, як і будь-яких різновидів вождизму. Самовладдя Сталіна послаблювало роль партії, але аж ніяк не виключало її. Аморальні методи управління не стали всеосяжними, всепоглинаючими. Відданість Батьківщині та ідеалам соціалізму, народна ініціатива нерідко пробивали собі шлях через усі перепони. Мільйони рядових комуністів, багато місцевих організацій ВКП(б) проводили величезну й ефективну роботу в масах. Перед радянською історіографією стоїть відповідальне завдання — повністю подолати вплив сталінізму на висвітлення війни, створити історичний літопис, гідний великої Перемоги.

Одержано 28.12.88

Анализируя материалы советской печати 1987—1988 гг., где рассматриваются вопросы связанные с темой «Сталин, сталинизм и Великая Отечественная война», автор статьи размышляет о состоянии изучения предыстории и истории минувшей войны, высказывает свои суждения по разным аспектам данной проблематики.

⁴⁶ Цит. за: Книжное обозрение.— 1987.— 13 нояб.; Неделя.— 1988.— № 1.— С. 2.

⁴⁷ Цит. за: Неделя.— 1988.— № 25.— С. 3.

⁴⁸ Див., напр.: Мол. коммунист.— 1988.— № 7.— С. 4.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

В. Ф. Солдатенко (Київ)

До оцінки організацій «українських більшовиків»

Розглядаються питання, пов'язані з виникненням і діяльністю груп «українських більшовиків» як виявленням тенденції до утворення партії за національною ознакою. Вперше публікуються найбільш характерні для таких груп документи, що виключають, на нашу думку, неоднозначність в їх оцінці.

Питання про так званих «українських більшовиків», безперечно, відносяться до маловивчених аспектів історії боротьби за владу Рад на Україні, процесу пошуків вірних рішень у галузі партійного будівництва за умов національно-державного будівництва, яке розгорнулося після перемоги Жовтневої революції.

Як явище дана проблема не знайшла свого відбиття в «Нарисах історії Комуністичної партії України», її обминули автори нарисів історії Донецької обласної партійної організації і лише частково торкнулись автори нарисів історії Одеської обласної партійної організації¹, хоч як і інші дослідники², розв'язали її, на нашу думку, невірно. Виникнення у грудні 1917 р. в Одесі групи «українських більшовиків» кваліфікувалося у згаданих працях як утворення секції Одеського комітету РСДРП(б) для ведення агітаційно-пропагандистської роботи серед українських робітників і солдатів українізованих частин рідною мовою.

У ряді випадків автори прагнуть затушувати різницю між такими формами організаційного будівництва партії, як групи і секції, огульно виправдовуючи їх створення потребами ведення агітації і пропаганди серед місцевого населення українською мовою, перебільшуючи їх роль у залученні мас на бік Рад, обезкровленні дрібнобуржуазних партій³.

Думається, що головні недоліки у підході до розв'язання проблеми «українських більшовиків» полягають в тому, що до даного часу ніхто цілеспрямовано не займався збором всіх історичних джерел, які збереглися. Ті окремі факти, що зустрічались, спеціалістами аналізувались ізольовано один від одного, без органічного зв'язку з процесом консолідації більшовицьких сил в загальноукраїнському масштабі, який проходив у той час, процесом утворення Комуністичної партії більшовиків України, що вступив до розглядуваного моменту в практичну стадію.

Виняток тут складають, мабуть, лише дві монографії⁴, в яких робиться спроба розглянути поставлену проблему із залученням виявле-

¹ Очерки истории Одесской областной партийной организации.— Одесса, 1981.— С. 169—170.

² Якупов Н. М. Большевики во главе революционных солдатских масс 1917—1918.— Киев, 1967.— С. 203. Мусяненко В. В. Большевики Украины в Жовтневій революції. До історіографії проблеми. К., 1976.— С. 51.

³ Рядніна У. І. Перший з'їзд КП(б)У.— К., 1957.— С. 20; Корольов Б. На шляху до Жовтня. З історії партійного будівництва на Україні в 1917 році.— К., 1968.— С. 214—217. (Слід зауважити, що Б. І. Корольов у своїх ранніх публікаціях— Утворення Комуністичної партії України // Комуніст України.— 1957.— № 6. — С. 63 — більш вірно розцінював факти створення і діяльності «українських більшовиків» як негативне явище).

⁴ Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін і большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— Киев, 1980.— С. 301—309; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях.— Киев, 1986.— С. 532—542.

них у кінці 70-х — на початку 80-х років нових джерел і під кутом зору пошуку шляхів розв'язання загальних питань партійного будівництва. Якщо спробувати, використовуючи матеріал названих публікацій, доповнюючи їх новими документами і фактами, продовжити аналіз поставленої проблеми, актуальність якої зростає у зв'язку з прагненням авторського колективу нового видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» по-можливості повніше висвітлити всі грані досвіду республіканської партійної організації, дати кожному факту якомога об'єктивнішу оцінку, то можна прийти до наступного.

Напередодні Жовтня більшовики України відчували потребу в об'єднанні своїх сил у регіональному масштабі. Зумовлювалось це як цілком реальними розрахунками на посилення своїх позицій через об'єднання всіх партійних рядів у регіоні, необхідністю забезпечення ефективнішого керівництва революційним рухом, зміцнення зв'язку робітників і селян України з революційними силами всієї країни, одночасно важливістю врахування специфіки партійної роботи, що визначалася місцевими умовами, так і наявністю у політичних противників більшовиків на Україні — партій українських соціал-демократів (УСДРП), українських есерів (УПСР), українських соціалістів-федералістів (УПСФ), а також Центральної ради — загальнорегіональних об'єднань і органів.

Більше за інших останню обставину відчували більшовики Києва, що був місцем розташування і центром діяльності політичних партій і організацій українських буржуазних націоналістів. Цим, очевидно, в певній мірі було продиктоване запрошення на Обласну конференцію РСДРП(б) Південно-Західного краю 10—12 липня 1917 р. представників партійних організацій Харкова, Катеринослава, Миколаєва та інших міст, які не входили до Південно-Західного краю⁵.

Більшовики Києва першими усвідомили недостатність наявності двох обласних партійних об'єднань — Донецько-Криворізького басейну і Південно-Західного краю (організованих у липні 1917 р.) для ефективного розв'язання завдання, що постало після Жовтневого збройного повстання в Петрограді, завдання встановлення Радянської влади і утворення Української Радянської держави. Не останню роль тут відіграло і те, що, віроломно захопивши владу в Києві після розгрому київськими робітниками і солдатами сил Штабу військового округу в ході повстання 29—31 жовтня 1917 р., Центральна рада своїм Третім Універсалом оголосила себе 7 листопада вищою владою на Україні, стала на шлях перетворення в життя ідей української буржуазної державності.

8 листопада 1917 р. Обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю повідомив про своє рішення скликати «з'їзд більшовицьких організацій і більшовицьких фракцій Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з усієї України і військових організацій Південно-Західного і Румунського фронтів» для розгляду питання про об'єднання цих організацій, про владу крайову і на місцях⁶. Наступного дня в газеті «Пролетарская мысль» була надрукована редакційна стаття «Соціал-демократія на Україні». Мотивуючи пропозицію про створення крайової організації РСДРП(б), обласний комітет партії вказав на завдання організаційного і політичного згуртування всіх більшовицьких організацій України для мобілізації революційних сил на боротьбу проти української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. При цьому газета підкреслювала, що мова йде не про утворення окремої партії, а лише про об'єднання існуючих в цих районах організацій у крупний загін єдиної РСДРП(б). «Зростає необхідність об'єднання всіх організацій революційної соціал-демократії на Україні в крайову організацію і утворення свого центру, — говорилось в статті, — який би входив як частина

⁵ Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— С. 130—131.

⁶ Пролетарская мысль.— 1917.— 8 ноября.— № 3.

в ціле, в Російську соціал-демократичну робітничу партію, був би одним із загонів її»⁷.

11 листопада 1917 р. Обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю направив у ЦК РСДРП спеціального листа, у якому повідомляв: «Постійні перепони в нашій роботі у вигляді шовінізму та розбещуючого впливу українських соціалістичних партій і Центральної ради, що породжують розлад серед пролетаріату України та нацьковують одну на одну частини його, примушують нас серйозно задуматись про створення соціал-демократії України на противагу Українській СДРП. У зв'язку з цим і цілим рядом інших питань (про владу в краї та ін.) нами передбачається скликання крайового партійного з'їзду. Просимо ваших санкцій і директив у зв'язку зі з'їздом, що готується»⁸.

12 листопада з проханням до ЦК РСДРП(б) і обласного комітету Південно-Західного краю «скликати з'їзд усіх організацій партії Української республіки для вироблення спільної тактики» за дорученням губернської партійної наради звернувся Полтавський комітет РСДРП(б)⁹. Ініціатори з'їзду прагнули залучити до його організації Донецько-Криворізький обласний комітет партії. 17 листопада 1917 р. в розмові по прямому проводу з членом ЦК РСДРП(б) Й. В. Сталіним член Південно-Західного обласного комітету більшовиків С. С. Бакинський проінформував про «підготовку з'їзду партії нашої області спільно з Харківською областю»¹⁰.

Однак статутної норми оформлення партійної організації РСДРП(б) в рамках створюваної національної радянської республіки тоді ще не було. Не всі члени обласного комітету партії Південно-Західного краю, як і члени Київського комітету — найбільш крупної організації цієї області, правильно уявляли всі організаційні принципи і форми об'єднання більшовицьких організацій України. У частини із них виникла помилкова ідея утворення відокремленої від РСДРП(б) партії соціал-демократів України. Тому, як видно із повідомлення від 8 листопада, до порядку денного Крайового з'їзду РСДРП(б) був намір включити питання «про соціал-демократію України». 9 листопада в статті, опублікованій в «Пролетарской мысли», підкреслювалось, що всеукраїнське об'єднання більшовиків буде залишатись частиною РСДРП(б). Проте в листі до ЦК РСДРП(б) від 11 листопада, підписаним членом обласного комітету І. Ю. Куликом, одним із прихильників організації окремої партії, мова йшла «про створення соціал-демократії України на противагу Українській СДРП».

На цьому документі секретарем ЦК РСДРП(б) зроблено такий напис: «Відповідь надіслана з нарочним. Створення окремої партії української, як би вона не називалась, яку б програму не приймала, вважаємо небажаним. Пропонуємо тому не вести роботи у цьому напрямі. Інша справа скликання крайового з'їзду або конференції, які ми б розглядали як звичайний обласний з'їзд нашої партії. Нічого не можна було б заперечити проти найменування області не Південно-Західною, а Українською. Така наша точка зору з питання, якого ви торкнулися»¹¹.

Таким чином, до утворення Української Радянської Республіки ЦК РСДРП(б) вважав будь-які спроби виділення більшовиків регіону в окрему партію небажаним. Логічним уявлялось лише проведення зви-

⁷ Пролетарская мысль.— 1917.— 9 ноября.— № 4.

⁸ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сб. документов и материалов.— К., 1962.— С. 418—419.

⁹ Молот (Полтава).— 1917.— 30 ноября.— № 4; Большевицские организации Украины (ноябрь — апрель 1918 гг.).— С. 482, 483.

¹⁰ Пролетарская мысль.— 1918.— 18 ноября.— № 12.

¹¹ Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.).— С. 419.

чайного обласного (крайового) з'їзду (конференції) РСДРП(б), що не привело б до перебудови існуючої структури партії.

Дослідники доводять, що відповідь ЦК була направлена до Києва 24 або 25 листопада 1917 р.¹² Ще до одержання цієї відповіді Південно-Західний обласний комітет партії знову обговорив питання про скликання крайового партійного з'їзду. Цього разу, публікуючи 23 листопада відповідну інформацію, він чітко визначив головні завдання, включивши до порядку денного питання «Крайовий орган»¹³. Це означає, що більшість членів обласного комітету, керуючись ленінськими принципами партійного будівництва, орієнтувалися не на утворення нової партії, а оформлення крайового органу РСДРП(б) на Україні. Проте суперечностей в обласному комітеті позбутись не вдалося. Тому було вирішено направити до ЦК партії свого представника С. С. Бакинського для інформації і всебічного з'ясування питання¹⁴. Він прибув до Петрограда близько 27 листопада і 27—29 листопада 1917 р. мав дві зустрічі з В. І. Леніним¹⁵. С. С. Бакинський так передає зміст бесід: «Я приїхав до Пітера в ЦК за дорученням київських товаришів для з'ясування питання, що нам будувати на Україні: обласну конференцію РСДРП(б) чи установчий з'їзд УСДРП(б). Я з'явився до Володимира Ілліча і виклав йому детально наше становище на Україні та всі думки, що у нас з'ясувалися, всі «за» і «проти» того і другого рішення. Володимир Ілліч вислухав деталі, задав ряд питань як для визначення обох точок зору, так і для з'ясування загального положення на Україні, погодився з тим, що становище може мати різні наслідки, якщо зробити невірний крок, але від певної вказівки утримався і запропонував мені зайти до нього через кілька днів з тим, щоб в ці дні, по-перше, встановити, що трапилось в Києві за ті дні, поки їхав звідти (днів чотири)..., по-друге, оскільки вирішення питання пов'язане з двома сторонами — національною і організаційною, — щоб я зустрівся з товаришами Сталіним і Свердловим та разом з ними намітив проект вирішення питання»¹⁶.

Звертає на себе увагу обережність, з якою В. І. Ленін підходив до розв'язання цього непростого питання. 29 листопада 1917 р. воно розглядалося на засіданні ЦК РСДРП(б). У порядку денному значиться «Українське питання (СДРП України)». До протсколу занесено: «Українські соціал-демократи просять дозволу іменуватися соціал-демократичною робітничою партією України в зв'язку з тим, що Российская СДРП по-українськи значить — «русская»¹⁷. ЦК не ухвалив з цього приводу ніякого рішення і передав його до бюро ЦК (В. І. Ленін, Й. В. Сталін, Я. М. Свердлов та ін.)¹⁸.

На початку грудня 1917 р. ЦК партії все ще вивчав питання про шляхи утворення всеукраїнського партійного об'єднання, намагаючись не допустити поспішного, необгрунтованого рішення. Про це свідчить і лист Секретаріату ЦК РСДРП(б) Єлисаветградському комітету партії 5 грудня 1917 р. ЦК схильно поставився до пропозиції скликати 15 грудня партійну конференцію Чорноморської області (Херсонська, Таврійська і Бесарабська губернії) в Одесі і створити обласне партійне об'єднання. «Не виключена можливість, — говорилося далі в листі, — відділення від нас Київської, Полтавської, Чернігівської, Харківської

¹² Шиловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні (листопад 1917 — липень 1918 рр.). — Харків, 1972. — С. 52, 57, 58.

¹³ Пролетарская мысль. — 1917. — 23 ноября. — № 5.

¹⁴ Див.: Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. — К., 1970. — С. 581.

¹⁵ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. — Т. 5. — М., 1974. — С. 90.

¹⁶ Цит. за: Шиловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні. — С. 58—59.

¹⁷ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. — М., 1958. — С. 155—157.

¹⁸ Там же.

та Катеринославської губерній при відокремленні України, чого ми досі уникали, хоч відповідні пропозиції і робилися нам...»¹⁹.

Таким чином, на певному етапі ЦК партії допускав партійне об'єднання на Україні, до якого можуть і не ввійти організації Півдня. Виникнення ж партійного об'єднання обов'язково ув'язувалось при цьому з вирішенням питання про державність України.

Остаточний підхід ЦК РСДРП(б) до розв'язання питання про утворення загальноукраїнської партійної організації відноситься до середини грудня 1917 р. — від моменту, коли стало відомо про проголошення I Всеукраїнським з'їздом Рад України Радянською Соціалістичною Республікою, до першого відомого документу, у якому говориться, що рішення з цього питання уже відбулося (13—18 грудня 1917 р.)²⁰. Хоч тексту самого рішення не виявлено (можливо як такого документу й не було — важливий принциповий, а не формальний бік справи), про позицію ЦК в цьому важливому питанні можна судити за листами Секретаріату ЦК РСДРП(б) Полтавському комітету і Сарненській групі більшовиків (Волинська губернія), що були надіслані відповідно 18 і 26 грудня 1917 р. При цьому ЦК врахував не лише прохання більшовиків України, але й «загальні міркування». До останніх, без сумніву, відносяться проголошення Української Радянської республіки, встановлення зв'язку між ЦВК Рад України і Радою Народних Комісарів.

У листі Полтавському комітету РСДРП(б) Секретаріат ЦК повідомляв: «Не відповідали вам до цього часу на ваше запитання про Україну, оскільки до цього часу не було прийнято остаточного рішення ЦК. В даний час питання розв'язане таким чином: Україна, як самостійна одиниця, може мати свою самостійну соціал-демократичну організацію, а тому може іменувати себе соціал-демократична робітнича партія України, але так як вони не бажають виділятися із загальної партії, то існують на тих же правах, як самостійний район»²¹.

Та ж думка, проте з деякою конкретизацією аспектів партійного будівництва міститься і у листі до сарненських більшовиків. «З огляду на те... — говорилося у листі Секретаріату ЦК РСДРП(б), — що українці соціал-демократи звертались до нас із проханням про зміну найменування їх організації, а також і з загальних міркувань, постановлено, що Україна як одиниця, що самовизначилася, може мати свою самостійну соціал-демократичну партію і може іменуватися соціал-демократична робітнича партія України, але оскільки вони цілком входять в нашу партію, то вони існують на правах районної (місцевої, обласної — по суті справи) організації»²².

Таким чином, ЦК РСДРП(б) прийшов до висновку, що за умов перемоги соціалістичної революції, приходу партії до влади, бурхливого процесу радянського національно-державного будівництва доцільно створити нову ланку партійної структури — республіканські партійні організації. При цьому структура партії повинна враховувати національно-державну структуру, але не копіювати її. Вихідними в побудові партії були закономірності, вищі інтереси соціалістичної революції і ленінські принципи партійного будівництва, що їх відбивали. За нових умов була знайдена форма не просто збереження, а зміцнення і розвитку єдності партії: через створення в її складі парторганізацій республіки. Показовий і ленінський метод розв'язання цього питання: де-

¹⁹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 265, арк. 4; спр. 131, арк. 72; спр. 82, арк. 107; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий на Украине. — Ч. 2-я. — К., 1982. — С. 326, 444.

²⁰ Шиловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні. — С. 80—83.

²¹ Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). — С. 486.

²² Там же. — С. 510.

мократичним шляхом, на основі ретельного врахування стратегічних і тактичних обставин²³.

Викладені тут принципові положення стали визначальними, обумовили весь подальший процес утворення Компартії України, стали засадами створення національних комуністичних партій у інших Радянських республіках, теоретично обґрунтовували нові аспекти партійного будівництва, що виникли після перемоги Жовтня, у нових умовах діяльності ленінської партії.

Проте, ще у процесі пошуку вірного розв'язання питання про українське об'єднання (а не на момент остаточного рішення) були зроблені кроки до утворення на Україні окремої комуністичної партії. Група членів Київського комітету РСДРП(б) — В. П. Затонський, І. Ю. Кулик та ін. — із згоди комітету підготувала і 30 листопада 1917 р. видала листівку «Соціал-демократія України (більшовики—українці)»*. Листівка була випущена від імені Організаційного комітету соціал-демократії України (більшовиків-українців). Тобто, в той час, коли Обласний комітет РСДРП (б) Південно-Західного краю намагався розв'язати питання про консолідацію партійних сил в регіоні, консультуючись з ЦК, В. І. Леніном (саме в цей час ЦК, як згадувалось вище, спеціально вивчав поставлене більшовиками України назріле питання, а В. І. Ленін з цією метою провів дві ґрунтовні розмови з С. С. Бакинським), члени Київського комітету виявили нетерпіння, яке в чомусь навіть важко пояснити. Адже через 2 дні відкривався крайовий (обласний) з'їзд, який тільки-но мав розглянути питання про об'єднання більшовиків України, про найменування організації тощо. При цьому ініціатори випуску листівки намагались не просто виправдати себе, а й широко вважали, що вони не порушували елементарну партійну етику, партійну дисципліну. Так, на крайовому (обласному) з'їзді В. П. Затонський стверджував: «Для того, щоб наша партія була масовою, слід викинути назву російська. Тут утворилася вже с.-д. України, і це справило величезне враження»²⁴. В. П. Затонський у запалі дискусії припустився явного перебільшення. А мав він на увазі не створення організації, а лише випуск листівки.

Задум авторів був сформульований дуже чітко: «...ухвалили ми скласти цю нову партію українських більшовиків». Головна мета була виражена у положенні: «ми, українські більшовики, гуртуємось у партію і починаємо на Україні боротьбу за те, чого добиваються, та чого більш-менш уже досягли більшовики російські у Московщині». Як видно із змісту листівки, ініціатори «нової партії українських більшовиків» висловлювали надію, що до її складу, «як російські, польські та інші секції», увійдуть «російські, польські та інші більшовики, що живуть на Україні», а також запрошували до її рядів «соціалістичну частину існуючих українських партій». В цих положеннях, як і у відсутності ясності в питанні про ставлення до РСДРП(б), виявився нахил будувати «нову» партію на засуджених ще II з'їздом РСДРП національно-федералістських принципах. Автори проголосили свою прихильність загальній програмній меті соціал-демократії, висловились проти Цент-

²³ Докладніше див.: Шиловцев Ю. В. Образование Коммунистической партии Украины — воплощение ленинских принципов партийного строительства. — За власть Советов на Украине. Из истории борьбы большевистских организаций (1917—1920 годы). — К., 1988. — С. 152—156.

* Про існування листівки було відомо давно (Летопись революции. — 1926. — № 5. — С. 80, 82, 92), проте текст виявити довгий час не вдавалося. Правда, й після того, як був знайдений її передрук і дана оцінка (Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. — С. 304—305), дослідники чомусь не беруть до уваги цей історичний документ при аналізі процесів партійного будівництва у кінці 1917 р. Виняток становить згадана стаття Ю. В. Шиловцева — Образование Коммунистической партии Украины — воплощение ленинских принципов партийного строительства. — С. 153—154.

²⁴ Летопись революции. — 1926. — № 5. — С. 80.

ральної ради, за владу Рад, єдність дій з трудящими Росії. Але при цьому вони наголошували на національних особливостях України, не вказували конкретних шляхів боротьби за встановлення Радянської влади.

Матеріали Обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б), який відбувся в Києві 3—5 грудня 1917 р., дозволяють зробити висновок про те, що викладені в листівці положення відбивали позицію окремих членів лише Київської організації, у зв'язку з чим з'їзд виніс Київському комітету осуд. Більше того, із матеріалів з'їзду видно, що проти втілених в листівці поглядів рішуче виступала і частина київських більшовиків²⁵. Звичайно, з'їзд висловився проти федеративного принципу побудови РСДРП(б), утворення на Україні окремої пролетарської партії, яка стала б федеративною частиною РСДРП(б). Цей принцип, який підтримали І. Ю. Кулик, Г. Ф. Лапчинський і В. П. Затонський, висунув доповідач з питання про крайовий орган і роботу в краї В. М. Шахрай²⁶.

У відповідності з позицією ЦК РСДРП(б), яка була висловлена в листі Я. М. Свердлова, з'їзд ухвалив організувати на Україні єдину партійну організацію — складову і невід'ємну частину більшовицької партії — назвавши її «РСДРП(б). Соціал-демократія України»²⁷.

Природно, що за таких обставин у Києві, у всій Південно-Західній області ідеї, викладені у листівці Київського комітету, свого втілення у життя знайти вже не могли. Додамо до цього, що в Києві, Полтаві і Сарнах, мабуть, і в навколишніх пунктах у грудні добре відомою стала і позиція ЦК у питанні про шляхи створення крайового партійного об'єднання. У всякому разі жодної оформленої групи «українських більшовиків» тут виявити не вдалося, скоріше за все їх і не існувало.

Однак, видана 30 листопада 1917 р. листівка тоді ж була розіслана в більшовицькі організації України. Рішення ж з'їзду, можна припустити, були довгий час невідомі. Саме з початку грудня Центральна рада посилила репресивні дії проти революційних сил, більшовицьких органів преси, зірвала з'їзд Рад у Києві, а багато більшовиків, що брали участь у Крайовому (обласному) з'їзді РСДРП(б) у Києві і одночасно були делегатами з'їзду Рад, повернулися на місця лише після I Всеукраїнського з'їзду Рад, який довелося перенести до Харкова і провести 11—12 грудня 1917 р.

Саме в той час, коли ще працював Всеукраїнський з'їзд Рад, листівка була передрукована в Херсоні газетою «Солдат и Рабочий» — органом Ради робітничих і солдатських депутатів, що стала на той час на більшовицькі позиції, та із значними скороченнями, скоріше у викладі, органом Донецько-Криворізького обласного і Харківського комітетів РСДРП(б) «Донецким пролетарієм»²⁸.

Думається, не випадково саме в регіонах, де виходили і розповсюджувались дані газети, і виникли групи «українських більшовиків»: в Одесі і Горлівсько-Щербинівському районі Донбасу. Тут вони спробували налагодити свою діяльність (з прийомом членів, сплатою внесків, а в Горлівсько-Щербинівському районі навіть провели районну конференцію). Однак переважна більшість організацій РСДРП(б) план створення «партії українських більшовиків», груп «українських більшовиків»²⁹ не підтримала. Про це свідчить, зокрема, нечисленність таких груп, про які згадують найактивніші їх учасники, по суті — організатори — М. І. Матяш і М. І. Острогорський. На Одещині групи «ук-

²⁵ Летопись революции.— 1926.— № 5.— С. 80, 83, 91, 92.

²⁶ Там же.— С. 73, 79—80, 81.

²⁷ Див.: Варіатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огнях революцій.— С. 536—540.

²⁸ Солдат и рабочий (Херсон).— 1917.— 12 декабря.— № 172; Донецкий пролетарий (Харьков).— 1917.— 12 декабря.— № 33.

²⁹ Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 331, арк. 6.

раїнських більшовиків» нараховували до 1 тис. членів, по Донбасу таких даних немає, хоч зазначається, що організація була малочисельною і маловпливовою³⁰. Якщо врахувати, що на Україні в той час працювало більше 70 тисяч більшовиків, слід визнати: питома вага «українських більшовиків» була справді незначною. Створені групи існували недовго, до весни 1918 р. Виявивши свою безкорисність і безперспективність, вони дійшли до необхідності саморозпуску*.

Одержано 17.03.89.

Рассматриваются вопросы, связанные с возникновением и деятельностью групп «украинских большевиков» как проявлением тенденции к образованию партии по национальному признаку. Впервые публикуются наиболее характерные для таких групп документы, исключающие, по нашему мнению, неоднозначность в их оценке.

³⁰ Літопис революції.— 1930.— № 5.— С. 106—110.

* Документи і матеріали, в яких розкривається діяльність груп «українських більшовиків», будуть опубліковані в наступному номері журналу.

Ю. О. Ватуля (Херсон)

До питання про діяльність польських комісаріатів на Україні в роки громадянської війни

Висвітлюється одна з яскравих і малодосліджених сторінок революційної солідарності польських трудящих з Країною Рад у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції — діяльність польських комісаріатів на території УСРР.

Жовтнева революція перемогла під прапором пролетарського інтернаціоналізму. Вона «стала ніби вершиною визвольних прагнень, живим втіленням мрій найкращих умів людства»¹, покликала до активних дій мільйони трудящих усіх націй і народностей. Факел революції разом з російським робітничим класом та пролетаріатом інших країн тримали й ті польські робітники, які розуміли, що без свободи Росії неможлива й свобода для Польщі. «Охопивши, як і революція 1905 р., землі царської Росії, — зазначав у своїй статті у журналі «Коммунист» Перший секретар ЦК ПОРП товариш В. Ярузельський, — Великий Жовтень був тим самим значною мірою й польською революцією. Тому таку активну участь у ній брали поляки»².

В період боротьби за зміцнення Радянської влади завдяки інтернаціональній солідарності склався і зміцнів союз польських трудящих з народними масами Радянської Республіки. Цей союз зміцнювала і спрямовувала більшовицька партія, у рядах якої також було немало поляків. «Наш народ, — вказувалося у зверненні ЦК КПРС «До радянського народу!», — не забуде зарубіжних борців-інтернаціоналістів, які кинули клич «Руки геть від Радянської Росії!», які стали зі зброєю в руках на захист завоювань Жовтня»³.

Однією з яскравих сторінок революційної солідарності польських трудящих з масами робітників і селян Радянської республіки в цілому і України зокрема є діяльність польських комісаріатів на території ос-

¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. — К., 1987.— С. 5.

² Ярузельський В. К новым горизонтам // Коммунист.— 1987.— № 11.— С. 61.

³ Рад. Україна.— 1987.— 14 берез.

танньої. Вони відіграли важливу роль у справі консолідації там поляків, у залученні їх на сторону революції, до соціалістичного будівництва.

Успішній роботі цих комісаріатів вирішальною мірою сприяла допомога з боку партії більшовиків і Радянського уряду, їх справді інтернаціоналістська політика.

Автор даної публікації робить спробу на основі вивчення архівних матеріалів та преси досліджуваного періоду показати багатогранну діяльність польських комісаріатів на Україні в найважчі місяці боротьби за владу Рад, що не знайшла належного висвітлення в історичній літературі.

Відразу ж після перемоги Великого Жовтня органи Радянської влади розпочали втілювати у життя ленінську програму партії з національного питання. Історичною необхідністю стало утворення у першій в історії робітничо-селянській державі такого органа диктатури пролетаріату, як Народний Комісаріат у справах національностей (Наркомнац), який ніс конкретну відповідальність за реалізацію ленінської національної політики.

Попередні переговори на початку листопада 1917 р. між Соціал-Демократією Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), Польською соціалістичною партією-лівицею (ППС-лівиця) та ППС-фракцією щодо формування радянської установи у польських справах завершилися домовленістю про участь представників усіх цих партій у її роботі. 24 листопада (7 грудня) 1917 р. Рада Народних Комісарів під головуванням В. І. Леніна прийняла декрет про організацію у складі Наркомнацу комісаріату у польських справах на чолі з Юліаном Лещинським. У постанові про його призначення, проект якого написав В. І. Ленін, Рада Народних Комісарів вказувала, що комісар повинен діяти в інтересах мас польських біженців проти польської буржуазії⁴. Серед завдань комісаріату були такі, як організація всіх революційних польських сил, боротьба з контрреволюцією і розробка плану широкої демократизації польських громадських організацій, які діяли на території Росії. А в декреті від 12 грудня 1917 р., який також був підписаний В. І. Леніном, пропонувалося комісарам усіх урядових установ при виданні розпоряджень або наказів у польських справах, особливо у справах, що стосувалися польських солдатів та біженців, попередньо зноситися з польським комісаріатом⁵.

У складі останнього працювали такі відділи: біженців, військовий, демобілізаційний, культурно-освітній, політико-юридичний, праці, преси, загальний (канцелярія). У лютому 1918 р. утворено ліквідаційний відділ⁶. У квітні 1918 р. відділ біженців було закрито, а замість нього було відкрито відділ повернення на батьківщину; військовий і демобілізаційний відділи були зведені у військовий.

Таким чином, польські комісаріати утворювалися на основі коаліції усіх польських соціалістичних партій, включаючи й ППС-фракцію. Разом з тим аналіз архівних матеріалів та преси досліджуваного періоду дозволяє констатувати, що у керівництві більшості комісаріатів на території України були члени СДКПіЛ, яка ідейно та організаційно знаходилася ближче від інших соціалістичних партій до більшовиків.

Протягом грудня 1917 р. — січня 1918 р. комісаріати у польських справах були сформовані при виконавчих комітетах Рад у великих містах Радянської країни, у тому числі — місцях компактного проживання польського населення.

Комісаріати та їх органи на місцях свої зусилля спрямовували на те, щоб ліквідувати залежність трудящих від буржуазних організацій,

⁴ Известия Юга.— 1918.— 17 февр.

⁵ Держ. арх. Одес. обл., Ф. Р-3829, оп. 1, спр. 16, арк. 105 (далі ДАОО).

⁶ Dziesięć Lat: 1917—1927.— М., 1928.— S. 27.

подавали бідним допомогу, пояснювали політику Радянської влади, особливо разом із спеціально утвореним для цієї мети загальнодержавним органом—Центральною колегією у справах полонених і біженців (Центрополонбіж), якою керував Ю. Уншлихт.

Так, на початку 1918 р. у Харкові розгорнув активну діяльність республіканський комісаріат у польських справах. Одним з достатньо дійових заходів, що ним вживалися, було накладення контрибуції на місцеву польську буржуазію. Зібрані таким чином гроші виділялися на утримання в Криму польського дитячого будинку і поліпшення матеріального становища біженців. Під керівництвом Владислава Узембло відділ біженців провів значну роботу по демократизації буржуазних філантропічних закладів у Харкові, зокрема таких, як Польське товариство допомоги жертвам війни і Центральний громадянський комітет⁷.

Активно працював культурно-освітній відділ комісаріату. В лютому 1918 р. він звернувся до військовополонених народних учителів-поляків з пропозицією «віддати свою працю в галузі народної освіти»⁸. Слід зазначити, що польські вчителі працювали не тільки у польських школах, а й у багатьох інших навчальних закладах України, де навчалися представники різних національностей.

У Києві 3 грудня 1917 р. відбулися збори представників СДКПіЛ, ППС-лівизи, ППС-фракції і делегатів польських соціалістичних партій з Петрограда. Збори ухвалили, що утворити комісаріат у польських справах мають ці партії⁹.

У другій половині січня 1918 р. польські революційно-демократичні організації Одеси почали створювати польський комісаріат. З цієї метою спочатку було утворено його Раду, до якої увійшли представники усіх названих вище партій, а також Польського соціалістичного робітничого союзу, Народно-соціалістичного робітничого союзу «Спуйня», товариства поляків військовослужбовців, союзу біженців та ін. — всього понад 30 чол.¹⁰ На засіданні Ради, що відбулося 27 січня, до її складу було обрано: від СДКПіЛ — Я. Гжеляка (заст. комісара) та Я. Глінку (секретарем), від ППС-лівизи — А. Вонсика (комісар) і від ППС-фракції — С. Богушевича.

У Луганську в місцевій Раді у польських справах було 12 чол. (при чисельності там тільки членів СДКПіЛ — 147 чол.); у Кам'янському в місцеву Раду у польських справах увійшло 25 чол. (при чисельності членів СДКПіЛ — 122 чол., членів ППС-лівизи — близько 30). У Катеринославі (Дніпропетровськ) у роботі з'їзду поляків, які проживали у губернії, взяли участь 164 чол.¹¹ На з'їзді також було обрано склад комісаріату у польських справах.

Тимчасово комісаром у польських справах у Криму було призначено С. Новосельського; у Бахмутському окрузі — М. Новицького; у Слов'янську — С. Толвинського¹².

У квітні 1918 р. були організовані також повітові комісаріати на Волині — Овруцький і Заславський. Ці комісаріати почали свою діяльність з реєстрації польського населення, організації для польських дітей початкових і середніх шкіл¹³.

У деяких місцях комісаріати у польських справах мали свої друковані органи. Так, комісаріат Донецько-Криворізького басейну на по-

⁷ Калениченко П. М. З історії польських комісаріатів на Україні // Укр. іст. журн.— 1967.— № 5.— С. 21.

⁸ Известия Юга.— 1918.— 23 февр., 1 марта.

⁹ Калениченко П. М. З історії польських комісаріатів...

¹⁰ ДАОО, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 16, арк. 22; спр. 28, арк. 104.

¹¹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений.— М., 1963.— Т. 1: февр. 1917 — ноябрь 1918.— С. 328.

¹² Uziębło W. Wspomnienia. 1900—1938.— Warszawa, 1965.— S. 171.

¹³ Przewodnik oświatowy.— Kijów, 1918.— № 9—10.— S. 93—95.

чатку 1918 р. почав видавати у Харкові газету «Відомості Комісаріату»¹⁴.

На початку 1918 р. у деяких польських комісаріатах на Україні існували відділи у справах військовослужбовців-поляків, зокрема, у Києві, Харкові, Одесі, Ровно, Севастополі¹⁵. Ці відділи регулювали питання побуту цих осіб, готували їх демобілізацію і повернення на батьківщину, сприяли організації допомоги інвалідам, хворим, а також сприяли виникненню та становленню солдатських організацій взаємодопомоги, політичних і громадських організацій військовослужбовців-поляків, подаючи їм адміністративну та матеріальну допомогу¹⁶.

Специфічним був склад правління Союзу військовослужбовців-поляків у Севастополі, до якого входили головним чином моряки. Очолив правління інженер-капітан В. Маргулець, а членами правління були: капітан 1-го рангу, молодший офіцер флоту, лейтенант, юнкер флоту, унтер-офіцер та солдат піхоти¹⁷.

Виявом справжнього почуття дружби Радянської країни до польського народу став декрет Ради Народних Комісарів від 15(25) січня 1918 р. про охорону пам'яток польської культури та мистецтва¹⁸. А 20 червня 1918 р. Народний комісаріат освіти затвердив присвячену цьому спеціальну постанову за підписом А. В. Луначарського¹⁹.

Окупація України німецькими та австро-угорськими військами перервала діяльність польських комісаріатів, які відновили свою роботу лише у січні 1919 р.

Першим у той час почав діяти польський комісаріат у Харкові, який мав три відділи: соціального забезпечення, культурно-освітнього та еміграційно-статистичного²⁰. Очолював його Ю. Шефлет. На основі цього комісаріату в кінці 1919 р. знову було утворено республіканський комісаріат у польських справах. Для його успішної роботи уряд Радянської України асигнував 200 тис. крб.²¹

Спеціальним декретом Ради Народних Комісарів України від 6 березня 1919 р. у відання республіканського комісаріату у польських справах передавалися усі державні і громадські організації, евакуйовані у свій час на територію України. Всього таких організацій, установ, підприємств було евакуйовано з Королівства Польського понад 600, з яких в УСРР розміщувалося близько 100 одиниць²².

Згідно з цим декретом комісаріат був зобов'язаний контролювати ці організації; особи, що мали архіви та інші документи евакуйованих польських установ та підприємств, мали негайно передати їх у відповідний відділ. Ті, хто не виконав цього розпорядження, підлягали притягненню до революційного суду²³.

Незважаючи на те, що до 1919 р. кількість цих установ, організацій, підприємств скоротилася за рахунок реевакуації в Польщу, все ж значна частина ще залишалася і функціонувала тривалий час.

¹⁴ Slisz A. Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji: 1915—1919.— Warszawa, 1968.— S. 116, 170.

¹⁵ Документи и материалы по истории советско-польских отношений.— Т. 1.— С. 345.

¹⁶ Известия Юга.— 1918.— 17 февр.

¹⁷ Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 r.— Warszawa, 1967.— S. 270.

¹⁸ Известия Юга.— 1918.— 2 марта.

¹⁹ Jermolajewa R., Manusiewicz A. Lenin a polski ruch robotniczy.— Warszawa, 1976.— S. 471.

²⁰ Коммунист. Орган Центр. и Киев. город. комитетов КП(б) Украины.— 1919.— 22 марта.

²¹ Известия Киев. Совета рабочих депутатов.— 1919.— 1 марта.

²² Підраховано авт. за: Kalendarz Polski na rok 1917.— Piotrogród, 1917.— S. XXXVIII—XXXIX.

²³ Известия Всеукр. Центр. Исполн. Комитета Совета рабочих, крестьян. и красноарм. депутатов и Харьк. Совета рабочих, крестьян. и красноарм. депутатов.— 1919.— 12 марта.

Комісаріати у військових справах відроджувалися і в інших містах, що було предметом пильної уваги з боку комуністів. 18 березня 1919 р. комітет польських комуністів у Києві заслухав інформацію про роботу Харківського комісаріату і рекомендував призначити його керівником С. Конарського, заступником—С. Вуйта, секретарем—Е. Ковальського. Через кілька днів ці кандидатури були затверджені на загальних зборах польської секції КП(б)У у Києві²⁴.

15 квітня відбулося перше організаційне засідання Одеського комісаріату у справах національностей, яке прийняло рішення утворити національні секретаріати. У газеті одеської групи Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП) «Комуна» зазначалося, що ця група польських комуністів виявила велику енергію в організаційній роботі. Нею організовано польський секретаріат з секціями: культурно-освітньою, у справах полонених і біженців, соціальної допомоги. Очолював секретаріат А. Сойко (Громницький). Секцію соціальної допомоги очолював Вацлав Вармузинський (Говорек)²⁵.

На початку травня 1919 р. у Катеринославі місцева група КРПП утворила комісаріат у польських справах. Члени комісаріату — комуністи відразу ж зайнялися широкою культурно-освітньою роботою серед польських робітників.

У Миколаєві рішенням виконавчого комітету місцевої Ради робітничих, червоноармійських і червонофлотських депутатів було затверджено Колегію у польських справах, яка була утворена на загальних зборах існуючої там польської колонії 16 березня 1919 р. Колегія взяла на себе роль представника і захисника інтересів польських громадян²⁶.

Аналіз архівних документів і публікацій у пресі того періоду дає змогу констатувати, що хоча польські комісаріати проводили активну роботу, все ж їх роль у 1919 р. дещо зменшилася порівняно з 1918 р. Дана обставина пояснюється такими причинами: по-перше, польські комісаріати дублювали функції деяких інших народних комісаріатів і установ (наприклад, освіти, соціального забезпечення, колегії у справах полонених і біженців тощо), по-друге, деякі функції польських комісаріатів за своєю природою були короточасними, як, наприклад, демобілізація, турбота про полонених і біженців тощо²⁷.

Комісаріати, як і в попередній період, проводили велику роботу, щоб повернути біженців у Польщу. В квітні 1919 р. польський комісаріат м. Харкова звернувся до уряду Радянської України з проханням дозволити виїзд на батьківщину тим біженцям, які тимчасово працювали на заводі Герляха і Пульста, евакуйованому з Королівства Польського, а також тим, хто проживав у незадовільних умовах у так званих Балашовських і Салтовських бараках. Українському Радянському уряду вдалося позитивно вирішити це питання і 19 квітня 1919 р. перший ешелон з біженцями виїхав з Харкова²⁸.

Багато зробили комісаріати у польських справах, польські комуністи для успішного розвитку шкільної та позашкільної освіти трудящих та їх дітей (у той час на Україні продовжували працювати польські школи). Польські комуністи при підтримці КП(б)У і уряду Радянської України почали корінну реорганізацію польських шкіл на радянський зразок. Наприклад, культурно-освітня комісія групи КРПП у Києві, утворена у лютому 1919 р., мала у своєму складі дитячу секцію. Подібна комісія існувала і в Катеринославіській групі КРПП. В кінці трав-

²⁴ Коммунист.— 1919.— 22 марта.

²⁵ Комуна.— 1919.— 18 kwiet., 4 maja.

²⁶ Известия Николаев. Совета рабочих, красноарм. и краснофлот. депутатов.— 1919.— 13 апр., 24 мая.

²⁷ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 280, арк. 3.

²⁸ Sztandar komunizmu.— 1919.— 16 kwiet.

ня 1919 р. вона звернулася в Амур-Нижньодніпровський відділ народної освіти з проханням прийняти у своє відання польську школу, «виділяючи їй кошти нарівні з усіма народними радянськими школами»²⁹.

Польські комуністи вважали, що їхні представники мали бути в Наркоматі освіти та його місцевих відділах для більш повної перебудови польських шкіл. Так, група цих комуністів у Києві 7 липня 1919 р. утворила комісію з питань народної освіти, яка повинна була організувати школи всіх ступенів, гуртожитки, притулки. До складу комісії увійшли: Б. Скарбек (Шацький), Ю. Чарлінський, В. Целецька. Вона порушила питання про затвердження Б. Скарбека інструктором-організатором по вищій школі при Наркомосі УСРР, В. Целецьку — інструктором-організатором по позашкільній освіті при Київському губернському відділу народної освіти, а М. Будняк — інструктором-організатором по притулках і гуртожитках при Київському губернському відділу соціального забезпечення³⁰.

Багато уваги приділяли комуністи польським школам в Одесі, де їх налічувалося 8 (6 першого ступеня і 2 гімназії). Як зазначала Х. Гжелякова, завідувача польською секцією губернського відділу народної освіти, у школах готувалися видати підручники польською мовою, розробляли програму літніх учительських курсів. Причому, вся ця робота проводилася у тісному контакті з польською секцією професійної спілки учителів³¹.

Значну роль в 1919 р. відіграли польські комісаріати і в галузі задоволення духовних запитів дорослого населення. У великих містах України, де проживали поляки, були утворені та активно працювали комуністичні клуби, а при них — бібліотеки, хорові і драматичні гуртки. Наприклад, такий клуб під назвою «Будинок польської комуни» було утворено 1 травня 1919 р. в Одесі. У статуті клубу говорилося, що він є центром політичного, духовного і художнього життя польських робітників в цьому місті. 6 травня обрали правління клубу, в яке увійшли 11 чол., у тому числі три члени КРПП: Ю. Вайріх, А. Громницький, Ю. Гутковський. При клубі діяли дві бібліотеки з читальними залами, театральна, спортивна, господарська, культурно-освітня та інші секції, працював дитячий гурток. У приміщенні клубу проводилися тематичні вечори, політичні збори і мітинги, читалися лекції. При цьому закладі культури працювали пролетарська школа для дорослих, курси агітаторів і партійна школа, де читалися лекції з історії робітничого руху, політекономії, марксизму, історії політичних партій. Лекторами були Я. Гжеляк, Х. Гжелякова, Я. Сциборський³².

Незабаром після утворення клуб одержав від місцевого секретаріату у польських справах грошову допомогу у розмірі 50 тис. крб., що дало змогу відремонтувати кінотеатр і перевести бібліотеку в більш придатне приміщення³³.

Театральна секція клубу (голова — Беганський) організували концерти для польських робітників у районах Пересипу та Молдаванки. В цих районах планувалося відкрити філіали клубу³⁴.

На початку квітня 1919 р. у Харкові відкрився польський комуністичний клуб. Його правління організувало мітинги, лекції, загальні збори трудящих. Один з таких мітингів був присвячений темі: «Імперіалізм та сучасне становище Польщі». Мітинг було організовано міс-

²⁹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 98, арк. 16.

³⁰ Там же, арк. 27, 40.

³¹ Котина.— 1919.— 27 czerw.

³² Цвилюк С. А. Защищая дело Октября: Зарубежные интернационалисты в Одессе. 1917—1920 гг.— Одесса, 1987.— С. 188.

³³ Котина.— 1919.— 7 maja; 1, 17, 27 czerw.

³⁴ Ibid.— 17, 22 czerw.

цевою групою польських комуністів. Урочисті збори і концерти відбулися з приводу свята 1-го Травня.

При клубі працювала драматична секція, яка за короткий час підготувала дві п'єси і різнобічну концертну програму. Крім того, тут же у Харкові окремо існував польський драматичний гурток³⁵.

Польський робітничий клуб існував також у Києві. Він розташовувався у тому ж будинку (на вулиці Велика Житомирська, 28), де знаходилася й група польських комуністів. При ньому функціонувала читальня і бібліотека, працювали драматичний і хоровий гуртки, тут проводилися мітинги та збори польських трудящих міста.

Крім того, у травні 1919 р. до складу Всеукраїнського театрального комітету ввійшла і польська секція. 24 липня 1919 р. у Києві відкрився польський театр, яким керувала відома актриса С. Висоцька. Театр з великим успіхом поставив п'єсу Ст. Виспянського «Визволення», здійснював підготовку «Нового Дон-Кіхота» А. Фредро, «Баландину» Ю. Словацького, «Лілеї» Л. Морстина³⁶.

Таким чином, польські комісаріати на Україні, які в інших районах Радянської Республіки, під керівництвом комуністів та за їх безпосередньою активною участю проводили значну роботу, спрямовану на подання матеріальної допомоги польським трудящим, краще задоволення їх духовних запитів, повернення їх на батьківщину. Велику увагу комісаріати приділяли мобілізації найбільш свідомих польських громадян на боротьбу на захист завоювань Великого Жовтня. У 1919—1920 рр. Червона Армія поповнилася десятками тисяч бійців-поляків, які із зброєю в руках, не шкодуючи свого життя, хоробро билися з контрреволюційними арміями.

У діяльності польських комісаріатів — цих своєрідних органів Радянської влади — чітко простежуються два періоди: з початку і до літа 1918 р. та з початку і до середини 1919 р. Їх функціонування у винятково складний період громадянської війни є переконливим свідченням турботи Комуністичної партії нашої країни і Радянського уряду про польських трудящих, які через різні причини опинилися на території Країни Рад, яскравою сторінкою дружби між народами, виявом пролетарського інтернаціоналізму. «Участь 200 тис. польських інтернаціоналістів у боротьбі за перемогу Жовтня, — зазначав В. Ярузельський, — стала відповіддю, гідною прогресивних революційних традицій польського народу, на політику партії Леніна у питанні про незалежність нашої Батьківщини»³⁷.

Яскравим прикладом нового мислення, ще одним кроком на шляху до зближення радянського і польського народів стало рішення Політбюро ЦК КПРС (травень 1988 р.) про увічнення у Радянському Союзі пам'яті польських діячів, які внесли великий вклад у революційний рух, розвиток науки та культури, зміцнення радянсько-польської дружби³⁸.

Сьогоднішня перебудова у нашій країні є продовженням Великого Жовтня. Розв'язуючи надзвичайно складні і відповідальні проблеми, наш народ із вдячністю згадує усіх тих, хто воював словом і зброєю «за нашу і вашу свободу».

Одержано 6.07.88

Освещается одна из ярких и малоисследованных страниц революционной солидарности польских трудящихся со Страной Советов в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции — деятельность польских комиссариатов на территории УССР.

* * *

³⁵ Известия Харьк. Совета и губ. исполн. комитета Советов рабочих, крест. и красноарм. депутатов.— 1919.— 30 марта.

³⁶ Głos komunisty.— 1919.— 17 maja; 26, 30 czerw.; 2, 6 sierp.

³⁷ Ярузельский В. Указ. ст.— С. 62.

³⁸ Правда.— 1988.— 7 мая.

В. М. Ричка (Київ)

Духовенство в класово-становій структурі давньоруського суспільства

На відміну від інших станів і класів, що склалися в результаті тривалої іманентної економічної, політичної і культурної еволюції східного слов'янства, становлення духовенства як особливої суспільної верстви було наслідком християнізації Київської держави, яка, в свою чергу, виникла в процесі розвитку останньої по феодальному шляху. В повідомленні визначаються соціально-економічні критерії, що характеризують духовенство як особливу станову категорію пануючого класу. Аналізуються станово-корпоративна структура давньоруської церкви, основні етапи та особливості її формування.

В результаті тривалого іманентного розвитку давньоруського суспільства визначається його соціально-політична структура, яка в кінці IX—X ст. набуває необхідних системних ознак, характерних для ранньофеодального ладу, що ґрунтується на експлуатації панівною верхівкою безпосередніх виробників у містах і селах. Ідеологічне оформлення цих соціальних процесів виявилось в офіційному запровадженні християнства — релігії класових суспільств середньовіччя. Церква сприяла поглибленню розшарування між класами й станами, дальшому розвитку всієї соціальної системи, невід'ємною частиною якої вона сама невдовзі стала.

Із запровадженням християнського віровчення наприкінці X ст. у країні з'являється професійна група служителів цього релігійного культу. Спочатку вона була представлена порівняно невеликою кількістю константинопольських і корсунських ієрархів. Візантійські священнослужителі, однак, відіграли помітну роль у насильницькому хрещенні східного слов'янства та закладенні тут засад церковної організації. Так, «Повість временних літ», розповідаючи під 988 р. про навернення до християнства населення Києва, зауважує, що до Дніпра «сидеся бе -щисла людий», на яких чекали там «попы царицины и с корсуньскыи»¹. Насильницька християнізація Русі та формування організаційної структури церкви були важливою передумовою виникнення і становлення духовенства як соціального стану.

Будівництво церковної організації розпочалося відразу ж після офіційного проголошення християнства державною релігією Русі. Під 989 р. літопис сповіщає про закладення у Києві церкви Богородиці (Десятинної). Великий князь Володимир Святославич, «украси ю иконами, и поручи ю Настасу Корсунянину, и попы корсуньскыя пристави служити в ней»². Причт цієї церкви займав особливе, ймовірно, привілейоване становище в системі церковної організації, що формувалася. Очевидно, тоді саме він і становив її керівне ядро. До середини 30-х років XI ст. Десятинна церква відіграла роль провідного релігійного центру Давньоруської держави. Створення митрополичої кафедри на Русі сучасна наука схильна датувати останніми роками X — початком XI ст.³ На чолі її стояв митрополит, який затверджувався в Константинополі. Однак безпосереднє підпорядкування митрополичої

¹ Повесть временных лет / Под ред. и с предисл. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 81. (Далее — ПВЛ).

² Там же. — С. 83.

³ Див.: Порре А. *Panstwo i kosciol na Rusi w XI wieku.* — Warsz., 1968. — 252 s.; Поппэ А. В. *Истоки церковной организации Древнерусского государства: Становление раннефеодальных славянских государств.* — Киев, 1972. — С. 134, 138—139; Lowmianski H. *Rec. na ks. A. Porre. Panstwo i kosciol na Rusi w XI wieku.* // *Kwartalnik historyczny.* — 1970. — N 3. — S. 792—796; Шапов Я. Н. *Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце X—XII в.* // *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1985 г.* — М., 1986. — С. 58—62.

кафедри константинопольській патріархії не обмежувало влади руського князя.

Питання про місце перебування перших митрополитів залишається відкритим. Літописні джерела вказують на те, що митрополича кафедра була закладена не у стольному граді Русі, а в одному з південноруських центрів — Переяславі. Так, розповідаючи під 1089 р. про освячення церкви св. Михайла в цьому місті, літопис зазначає: «В се же лето священа бысть церкы святого Михаила Переяславская Ефремом, митрополитомъ тоя церкы, уже бо создал велику сущю, **бе бо преже в Переяслави митрополя** (підкреслено нами.— В. Р.), и пристрой ю великою пристроюю, украсив ю всякою красотою, церковныи сосуды»⁴. Якщо навіть піддати сумніву це літописне повідомлення або стати на точку зору, згідно з якою резиденція руського митрополита до 1037 р. знаходилася не у прикордонному Переяславі, а у дерев'яному храмі св. Софії у Києві, то і в такому разі виявляється орієнтація великокнязівської влади на підтримку курсунського духовенства, осередком якого була монументальна церква Богородиці Десятинної. Це підтверджується і поставленням курсунянина Якима єпископом у другий після Києва політичний центр Давньоруської держави — місто Новгород⁵.

Формування церковної організації Київської Русі йшло по шляху пристосування її до місцевих умов й наслідування державної адміністративно-територіальної структури. Єпископські кафедри засновуються у великих містах, переважно в тих, що у майбутньому стали центрами феодальних земель-князівств. Перші єпископії були засновані в Новгороді й Білгороді поблизу Києва. В наступні роки правління Володимира Святославича і за Ярослава Мудрого єпископії з'явилися у Полоцьку, Тмутаракані, Юр'єві та деяких інших містах. Водночас у ці центри великі князі направляли своїх намісників. Наприклад, під 988 р. літопис сповіщає про посадження Володимиром Святославичем своїх синів намісниками у Новгороді, Полоцьку, Турові, Ростові, Тмутаракані та інших містах⁶. Під час правління Ярослава Мудрого його сини-намісники сиділи у Новгороді, Турові й Володимирі на Волині⁷. Ярослав також поставляв священнослужителів «по градом и по местом... дая им от имения своего урок»⁸. Формування церковної організації сприяло зміцненню адміністративно-територіальної системи ранньофеодального суспільства. Говорячи словами Ф. Енгельса, «церква давала релігійне освячення світському державному ладові, що ґрунтувався на феодальних началах»⁹.

Наслідуючи в загальних рисах структуру державного устрою Київської Русі, свою власну організацію церква будувала також за феодально-ієрархічним зразком. У період існування відносно єдиної адміністративно-територіальної структури (до середини XI ст.) в країні функціонувала загальнодержавна митрополія і кілька єпископій, що відповідало рівню суспільно-політичного і економічного розвитку Давньої Русі, її єдиновладній формі правління з системою намісників у великих містах. З настанням періоду феодальної роздробленості і утворенням окремих земель і князівств відповідно еволюціонує і церковна організація. Поліцентрична структура державної влади передбачала появу єпископських кафедр у столицях давньоруських кня-

⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 137.

⁵ Новгородская Первая Летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова — М.; Л., 1950. — С. 160 (Далее—НПЛ).

⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 83.

⁷ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.— М., 1962.— Т. 2.— Стб. 138, 149—150, (Далее—ПСРЛ); ПВЛ.— Ч. 1.— С. 108; НПЛ.— С. 770.

⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 103.

⁹ Енгельс Ф. Юридичний соціалізм // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 473.

зівств¹⁰. Як зазначав Ф. Енгельс, «в середні віки, в тій самій мірі, в якій розвивався феодалізм, християнство набирало вигляду відповідної йому релігії з відповідною феодальною ієрархією»¹¹. Виникнення і розвиток церковної організації зумовили становлення духовенства як соціального стану. Формування організаційної структури християнської церкви передбачало професійну диференціацію служителів релігійного культу, їх кількісне зростання і репродукування.

На відміну від інших станів давньоруського суспільства, що склалися в результаті тривалої соціально-економічної, політичної та культурної еволюції, формування духовенства як особливого соціального стану було наслідком християнізації Київської Русі, викликаной розвитком країни по феодальному шляху. Освячуючи владу панівного класу й існуючу систему експлуатації, на початку XI ст., зміцнивши організаційно, церква стає повноправним і навіть привілейованим членом давньоруського суспільства¹². Отже, визначається належність духовенства до панівної його верхівки, на сторожі класових інтересів якої воно було поставлене. Інакше кажучи, відбувається соціальна градація панівного класу Русі, в основі якої лежав перерозподіл соціальних функцій.

Основною для духовенства була функція ідеологічна. Християнство виступало як цілісна суспільно-ідеологічна система, яка увібрала в себе всю сукупність теоретично осмислених ідей, політичних, економічних, правових і філософських поглядів на тогочасну дійсність. Розглядаючи релігію як визначальну форму суспільної свідомості феодального суспільства, Ф. Енгельс вказував, що «середні віки приєднали до теології і перетворили в її підрозділи всі інші форми ідеології: філософію, політику, юриспруденцію»¹³. Та доба знала тільки одну форму ідеології: релігію і теологію¹⁴. Духовенство виступало виразником і носієм цієї ідеологічної системи. Воно обґрунтовувало та виправдовувало необхідність феодалізації й освячувало соціально-політичні зміни, притаманні їй. Об'єктивно це було «неминучим наслідком того становища, яке займала церква як найбільш загальний синтез і найбільш загальна санкція існуючого феодального ладу»¹⁵.

Духовенство стало ідеологічною й політичною опорою феодального ладу і центральної влади із самого початку своєї появи на Русі. Характерним у цьому відношенні є діалог між князем Володимиром Святославичем і вищими церковними ієрархами, вміщений в «Повісті временних літ» під 996 р. Тоді, сповіщає літописець, «умножишася zelo разбоеве, и рѣша епископи Володимиру: «Се умножишася разбойници; почто не казниши их?» Он же рече им: «Боюся греха». Они же реща ему: «Ты поставлен еси от бога на казнь злым, а добрым на милованье. Достойть ти казнити разбойника, но со испытанием». Володимер же отверг виры, нача казнити разбойники, и реща епископы и старцы: «Рать многа: оже вира, то на оружьи и на коних буди». И рече Володимер: «Тако буди»¹⁶. За порадою єпископів він відмінив традиційні грошові штрафи на користь князя (віри), а натомість запровадив візантійські норми покарання злочинців. Щоправда, це нововведення бу-

¹⁰ Шапов Я. Н. Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце X—XII в.— С. 61—62.

¹¹ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 299.

¹² Шапов Я. Н. Церковь в системе государственной власти Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 350.

¹³ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— С. 299; Див.: Енгельс Ф. Юридичний соціалізм // Там же.— С. 473.

¹⁴ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— С. 281.

¹⁵ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 343.

¹⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 86—87.

ло нежиттєздатним і невдовзі князь відмовився від нього, повернувшись знову до місцевих правових норм. Участь вищого духовенства у розробці ранньофеодального законодавства Київської Русі свідчить також про зростаючу роль церкви в управлінні державою.

Сфера церковної юрисдикції визначається в кінці X — на початку XI ст., одночасно із створенням митрополії і перших єпископств¹⁷. В уставі Володимира Святославича «О десятинах, церковных судах и церковных людях» князь надає митрополитам і єпископам ряд судових функцій, зокрема, право судів над церковними людьми і судів у церковних справах¹⁸. Розмежування компетенцій між світською і церковною владою в судових справах справило великий вплив на формування духовенства як стану.

Відповідно до сфер юрисдикції церкви виникає церковне право, через яке духовенство певною мірою і реалізувало себе як стан. Церковне право взяло під свій контроль шлюбні відносини, регулювало норми поведінки білого і чорного духовенства. Устав визначав не тільки функції церкви в державному управлінні та суді, а й спосіб її матеріального забезпечення. Володимир, «дах ей десятину по всеи земли Русьстем ис княжения в соборную церковь от всего княжа суда десятую векшую, а ис торгу десятую неделю, а из домов не всяко лето от всякого стада и от всякого жита чюдному Спасу и чюдней его матери»¹⁹. Церковній організації було надано право одержувати десятую частину прибутків від князівських данини, суду і мита. Таким чином, розподіл феодальної ренти і розмежування компетенцій у судово-правовій сфері між світською і церковною владою були тими критеріями, за якими визначалося юридичне місце духовенства в соціально-класовій структурі давньоруського ранньофеодального суспільства. Адже, наголошував В. І. Ленін, формування класів-станів у докапіталістичних формаціях неодмінно супроводжувалося «встановленням окремого юридичного місця в державі для кожного класу. Тому класи... були також і окремими станами»²⁰.

Як уже зазначалося, переважну більшість церковного кліру спочатку становили вихідці з Візантії. Відразу після запровадження християнства давньоруський уряд потурбувався про підготовку місцевих кадрів священнослужителів. За наказом князя Володимира, як вказує літопис, «нача поимати у нарочитые чади дети, и даяти нача на ученье книжное»²¹. В заснованих школах діти із заможних родин здобували, очевидно, й теологічну освіту, вивчали твори античних авторів і християнську догматику. Місцем підготовки вищих ієрархів для руської церкви та їх своєрідного стажування був також Афон, де серед інших національних монастирів виділявся заснований не пізніше 1016 р. руський монастир Успенія Богородиці²². Пізніше роль своєрідних навчальних закладів, де готували церковних ієрархів, взяли на себе місцеві монастирі. Наприклад, тільки в одному Печерському монастирі Києва для руської церковної організації домонгольського періоду було підготовлено близько 50 єпископів²³. Можна припустити також існування при єпископських кафедрах шкіл, в яких готували священників. Механізм їхнього репродукування, що склався в кінці

¹⁷ Шапов Я. Н. Памятники церковного права IX—XII вв. Древней Руси и славянских стран: опыт сравнительно-исторического изучения // Исторические записки.— 1982.— Т. 107.— С. 325.

¹⁸ Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. (Далее — ДКУ).— М., 1976.— С. 23—24.

¹⁹ ДКУ.— С. 23; Див.: ПВЛ.— Ч. 1.— С. 85.

²⁰ Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії // Повне зібр. творів.— Т. 6.— С. 293.

²¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 81.

²² Мошин В. А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI и XII вв. // *Bizantinoslavika*.— Т. 9.— 1947—1948.— С. 55—85.

²³ Киево-Печерский патерик / Під ред. Д. І. Абрамовича.— К., 1930.— С. 103.

X—XI ст., був вдало продуманий і повністю забезпечував потреби церкви.

Приспосовуючись до місцевих соціально-економічних і політичних умов, християнська церква протягом першого століття свого існування на Русі оформляється організаційно й набуває ряду характерних ознак, що виділяють духовенство серед інших соціально-станових категорій давньоруського суспільства. Юридичний статус цієї групи населення з його визначеною соціальною функцією і внутрішньою корпоративно-ієрархічною структурою був неодмінним, але не єдиним компонентом, що характеризує станову належність. На нашу думку, генезис духовенства як соціального стану завершується лише з появою у церкви права власності на землю. Як відзначав К. Маркс, «церковна власність була релігійною твердиною традиційних відносин земельної власності»²⁴. Саме належність церкви до кола землевласників є глибинним, соціально-економічним критерієм, що характеризує духовенство як особливу станову категорію пануючого класу*.

Корпоративним феодальним землевласником церква в Київській Русі стала далеко не зразу після свого конституювання. Спочатку вона існувала за рахунок прибутків, що поступали від князівських суду, данини і мита (десятина). Таке становище було закономірним наслідком екстенсивної форми експлуатації підвладного населення панівною верхівкою Київської Русі, що існувала в кінці X—у першій половині XI ст. і виявлялася у збиранні натуральних податків. Тоді держава і пануючий клас економічно утримували церкву, надаючи їй «уроки», «вклади» і «приноси». Давньоруський уряд і окремі феодалі жертвували чималі кошти на будівництво, оздоблення і утримання культових споруд²⁵. З подальшим розвитком феодальних відносин й розширенням кола землевласників в останній чверті XI ст. з'являються церковно-монастирські земельні володіння. За свідченням літопису, в середині 80-х рр. того століття князь Ярополк Ізяславич передав Києво-Печерському монастирю «всю жизнь свою: Небльскую волость и Деревьскую и Лучьскую и около Киева»²⁶. Розглядаючи наведений фрагмент літописного повідомлення, більшість дослідників правомірно, на наш погляд, вбачають у ньому свідчення перетворення доменіальних володінь князя, що містилися у Туровській, Київській і Волинській землях, у феодальну власність Печерського монастиря²⁷. Іншу позицію у цьому питанні займає І. Я. Фроянов, який вважає, що цей акт не мав феодального характеру, а лише створював можливість для еволюції цієї землі у феодальну власність. Ось чому передачу волостей Ярополком Ізяславичем він розглядає як поступку монастирю у збиранні прибутків з цих волостей²⁸. Втім, на думку історика, церковно-монастирське землеволодіння у Київській Русі взагалі було слабо розвинуте й не відіграло істотної ролі у матеріальному забезпеченні давньоруської церкви.

²⁴ Маркс К. Капітал. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 682.

* Згідно з класичним лєнінським визначенням класів, останні розрізняються саме «за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням... до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні» (Лєнін В. І. Великий почин // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 14—15).

²⁵ Див.: ПВЛ.— Ч. 1.— С. 103, С. 122; Києво-Печерський патерик.— С. 8, 84; Грамоти Великого Новгороду и Пскова (Далее — ГВНП).— М.; Л., 1949.— С. 140—141.

²⁶ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб.—492.

²⁷ Шапов Я. Н. Церковь в системе государственной власти Древней Руси.— С. 332; Kijas A. Własność kościelna na Rusi do początków XIII wieku // Słownik w dziejach Europy.— Poznań.— 1974.— S. 116; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— Л., 1983.— С. 123—126.

²⁸ Фроянов И. Я. Церковно-монастырское землевладение и хозяйство на Руси XI—XII вв. // Проблемы отечественной и общественной истории.— Л., 1973.— Вып. 2.— С. 89—90; Фроянов И. Я. Киевская Русь: очерки социально-экономической истории.— Л., 1974.— С. 77—79.

На користь того, що земельні володіння Печерського монастиря з'являються у 80-х рр. XI ст., свідчать, хоч і опосередковано, дані Києво-Печерського патерика про наявність тоді монастирських сіл. Так, «Житіє» Феодосія (ігумена Печерського монастиря у 1062—1074 рр.), написане, як вважає О. О. Шахматов, Нестором у 80-х рр. XI ст., свідчить про те, що до монастиря тоді часто навідувалися князі, бояри та інші вельможі і, «тако пако приношаху... от имений своих на утешение братии на устроение монастырю... друзьи же и села вдавающе (підкреслено нами.— В. Р.) на церковную потребу»²⁹. Коли, відчуваючи наближення смерті, Феодосій наказав зібрати усіх ченців, частина їх перебувала «в селах»³⁰. Село було основним осередком церковно-монастирської вотчини. К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали: «Якщо для античності вихідним пунктом було місто і його невелика округа, то для середньовіччя вихідним пунктом було село»³¹. Ось чому не випадково збігаються в часі зафіксовані джерелами дані про перші земельні пожалування монастирю й належні йому села.

Формування церковно-монастирського землеволодіння відбувалося нерівномірно у різних частинах Київської держави. Якщо у Південній Русі церковна організація мала феодальні маєтки і села уже в останній чверті XI ст., то, наприклад, у Новгородській землі джерела фіксують час їх появи 20—30-ми рр. XII ст.³² Приблизно ж тоді з'являються земельні володіння у смоленської єпископської кафедри³³. Так церковна організація перетворювалася на великого феодального землевласника*. Економічна могутність давньоруської церкви, основу якої становила експлуатація підвладного населення у своїх вотчинах, визначала її велику роль і вагу у політичному житті країни й місце духовенства у соціально-класовій структурі давньоруського феодального суспільства.

Внутрішньо-корпоративна ієрархія церковної організації відповідала станово-класовій стратиграфії давньоруського феодального суспільства. Духовенство не було цілком однорідним соціальним станом. Воно розпадалося на дві великі групи, які Ф. Енгельс характеризував як аристократичну і плебейську^{34–37}. До першої з них входили вищі церковні сановники: єпископи, архієпископи, ігумени, архімандрити та ін. Плебейська частина духовенства об'єднувала рядових священнослужителів сільських і міських парафій.

Вищі церковні посади, й насамперед крісло митрополита, займали переважно вихідці з Візантії. Так, з 22 митрополитів, які очолювали руську церкву в домонгольський період, 19 були греками³⁸. Однак практика поставлення митрополитів на Русь вселенським патріархом зовсім не зобов'язувала їх служити державно-політичним інтересам Візантійської імперії. Новопоставлені митрополити були зацікавлені в організаційній самостійності руської церкви й шукали союзу з великокнязівською владою, від якої залежали (насамперед економіч-

²⁹ Києво-Печерський патерик.— С. 42.

³⁰ Там же.— С. 71.

³¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія: Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків // Твори.— Т. 3.— С. 21.

³² ГВНП.— С. 139.

³³ Памятники русского права / Сост. А. А. Зимин.— М., 1953.— Вып. 2.— С. 41.

* Детальніше про джерела становлення та шляхи розвитку церковно-монастирського землеволодіння див.: Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси.— К., 1988.— С. 104—110.

^{34–37} Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 334.

³⁸ Гантаєв Н. М. Церковь и феодализм на Руси.— М., 1960.— С. 21. У науці висловлюється й інша, досить оригінальна, хоча й цілком недоведена думка, згідно з якою митрополиту кафедру на Русі займали по чергово руський і візантійський кандидати (Див. огляд літератури з цього питання: Толочко О. П. З історії політичної думки Русі XI—XII ст. // Укр. іст. журн.—1988.—№ 9.—С. 74—75).

но). Ця тенденція достатньо виразно простежується, зокрема, на матеріалах сфрагістики вже з останньої третини XI ст.³⁹ Діяльність вищих церковних сановників була під контролем давньоруського уряду. Більш того, великокнязівська влада навіть дозволяла собі інколи зовсім не рахуватися з думкою патріаршого синоду в питанні щодо обрання кандидата на митрополичу кафедру. Наприклад, 1051 р. Ярослав Мудрий самочинно «постави... Лариона митрополита русина»⁴⁰. Влітку 1147 р. аналогічним чином руським митрополитом було поставлено Кліма Смолятича.

Поставлення єпископів також стало переважно прерогативою князя, хоча згідно з нормами канонічного права їх мали обирати на архієрейському соборі за участю всіх єпископів, а також священнослужителів і «людей» їх майбутньої єпархії⁴¹. Одним з перших дійсно поставлених, а не формально затверджених князем єпископів, до того ж з місцевих, став Лука Жидята, який зайняв відповідну кафедру в Новгороді⁴². Єпископати, кількість яких у домонгольський період була тотожною чисельності феодальних князівств, виступали ідеологічною опорою місцевого нобілетету. Зміцнивши економічно, феодальні коаліції окремих давньоруських земель часом протидіяли київському князю і митрополиту, коли кандидат на єпископську кафедру, який ними пропонувався, не влаштував місцеву знать. Наприклад, під 1183 р. літопис розповідає про те, що, коли по смерті ростовського єпископа Леона митрополит Никифор і великий київський князь Святослав Всеволодович поставили на кафедру в Ростов Миколу Гречина, то місцевий князь Всеволод Юрійович не прийняв його, відправивши назад до Києва із словами: «Не избраша сего людье земле наше, но же еси поставил, ино камо тебе годно, тамо же и держи; а мне постави Луку.. игумена святого Спаса на Берестовемь»⁴³. Зрештою, ростово-суздальський князь добився свого і Гречина було переведено до Полоцька, а Луку — в Ростов.

Вільне обрання єпископа не було повсюдним явищем, а практикувалося лише там, де сильними були вічові порядки. Подібна процедура встановилася, наприклад, у Новгородській землі з середини XII ст. У середині 60-х рр. XII ст. за новгородським владикою було офіційно визнане право на архієпископський сан: «повелено бысть владыце архиепископство митрополитомь»⁴⁴. Створення новгородської архієпископії було наслідком альянсу місцевої феодальної верхівки з церковними ієрархами⁴⁵. Особливе становище й процедура поставлення останніх відповідали республіканському устрою феодального Новгорода. В деяких інших давньоруських князівствах і землях також спостерігалось ослаблення залежності єпископів від влади митрополита, хоча й, може, це виявлялося не так явно.

Канонічні вимоги до кандидата в єпископи передбачали певний віковий і освітній ценз, бездоганну моральну поведінку. Майбутній єпископ мав бути не молодшим ніж 30 років, освіченим й мати досвід церковного «учительства»⁴⁶. Однак на практиці не завжди дотримувалися

³⁹ Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений IX—XV вв. // История СССР.— 1970.— № 4.— С. 45—46; Янин В. Л. Печати с надписью «Дьяво слово» // Сов. археология.— 1962.— № 2.— С. 167.

⁴⁰ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 104.

⁴¹ Соколов П. Л. Русский архирей из Византии и право его назначения до начала XV века.— Киев, 1913.— С. 46.

⁴² Див.: НПЛ.— С. 163, 181.

⁴³ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 629—630.

⁴⁴ НПЛ.— С. 32. Першим вибраним новгородцями єпископом був Аркадій, про що свідчить місцевий літопис 1156 р. (Див.: НПЛ.— С. 29—30).

⁴⁵ Хорошев А. С. Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики.— М., 1980.— С. 36.

⁴⁶ Соколов П. Л. Русский архирей из Византии и право его назначения до начала XV века.— С. 46; Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины // ЧОИДР.— 1912.— Кн. 3.— С. 109.

лись цих норм. Очевидно, головною умовою, що забезпечувала успіх висуванцю на єпископську кафедру, був рівень його матеріальної забезпеченості. Адже, як і у Візантії, в Київській державі набула поширення практика оплат за поставлення єпископів⁴⁷. Це підтверджує, наприклад, вміщене у складі Києво-Печерського патерика послання владимирського і суздальського єпископа Симона до печерського чорноризця Полікарпа. Докоряючи останньому за самолюбство, Симон, між іншим, зазначає: «Пишетъ же ми княгини Ростиславля Верховслава, хотяшу тя поставлену быти єпископом или Новугороду на Антониево место, или Смоленску на Лазарево место, или Юрьеву на Алексеево место, а аще ми, рече, и до 1000 сребра расточи тебе ради и Поликарпа»⁴⁸. Кандидати, що прагнули єпископського сану, часто вдавалися до прямого підкупу офіційних осіб, сплачуючи за поставлення більше встановлених норм. Так був поставлений «на мьзде» згадуваний уже нами єпископ Гречин. Ось чому вищі церковні посади й, зокрема, єпископські кафедри, займали переважно вихідці з багатих феодальних родин.

Новопоставлені єпископи швидко повертали собі втрачені кошти, одержуючи податки від священнослужителів у своїй землі, а також чималі прибутки з володінь, що належали єпископській кафедрі. Про такого єпископа-користолюбця Федора з Ростова йдеться у літописній статті 1169 р.: «Много бо пострадаша человеци от него в держаньи его, и сел изнебывши (тобто позбувшись.— В. Р.) и оружья и конь друзии же и работы добыша, заточенья же и грабленья не токмо простъцем, но и мнихом, игуменом и ереем... муча немилостивне хотя исхитити от всех именье, именья бо бе не сыт акы ад»⁴⁹.

Єпископи на Русі були високопоставленими церковними сановниками, влада яких була пропорційна становищу місцевого князя. Єпископ мав свій адміністративно-управлінський апарат, що за своєю структурою й номенклатурою відповідав князівському. Основу внутрішньої організації єпархіальної області становили парафії-погости, управління якими здійснювалося намісниками єпископа. Ці церковно-адміністративні осередки збігалися з областями князівських намісників чи посадників⁵⁰. Тенденції розмежування світської і церковної влади у літописанні виявляються з кінця XI ст. Наприклад, «Повість временних літ» під 1072 р. містить таке повідомлення: «И бе тогда держа Вышегород Чюдин, а церковь Лазорь»⁵¹. У сфері компетенції владичних намісників, відомих з XII ст., були переважно судові функції, що пов'язане з поширенням юрисдикції церкви⁵². Крім намісників, до штату єпископських чиновників входили також волостеля і тиуни, що відали головним чином господарчими справами єпархії. Функції контролю за діяльністю місцевого духовенства виконували десятники, які згадуються у джерелах, щоправда, не раніше другої половини XIII ст.

Рядове духовенство, що складалося з парафіяльних священників та членів церковного причту— дяка і пономаря, становило основу станово-корпоративної піраміди давньоруської церковної організації. Як вказував Ф. Енгельс, «вони стояли поза феодальною ієрархією церкви

⁴⁷ Грушевський М. С. Історія України—Руси.— Львів.— 1905.— Т. 3.— С. 295.

⁴⁸ Києво-Печерський патерик.— С. 102. На думку відомого знавця історії руської церкви Є. Є. Голубинського, сума, що сплачувалася за рукопокладення єпископа, дорівнювала приблизно річному прибутку його майбутньої єпархії (Див.: Голубинский Е. Е. История русской церкви.— М., 1880.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 309, 430).

⁴⁹ ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 355—356.

⁵⁰ Голубинский Е. Е. История русской церкви.— Т. 1.— С. 330—331. Поппэ А. В. Учредительная грамота Смоленской епископии // Археографический ежегодник за 1965 г.— М., 1966.— С. 70.

⁵¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 121.

⁵² Див.: Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв.— М., 1972.— С. 310—313; Шапов Я. Н. К истории соотношения светской и церковной юрисдикции на Руси в XII—XIV вв. // Польша и Русь.— М., 1974.— С. 174.

і не мали пайки в її багатствах»⁵³. Цей досить численний прошарок священнослужителів * був відкритим для представників різних груп населення давньоруського суспільства. Головними вимогами до кандидатів, які претендували на священницький сан, були грамотність, а також бездоганне моральне обличчя. Наприклад, «Заповідь ко исповедующимся сынам и дочерям» — пам'ятка, виникнення якої останнім часом пов'язують з іменем митрополита Георгія (70-і рр. XI ст.)⁵⁴, дозволяє єпископам ставити попом того, «кто научится грамоте и будет души не погубил и жену понял девою, и будет в тотъбе не вязанъ»⁵⁵. У постанові владимирського церковного собору 1274 р. правила прийняття до кліру формулюються детальніше: «Єпископи же, егда хотят поставити попа или диякона, да истяжутъ житъе его, како будет имел житъе прежде поставленые, да призовутъ знаемые соуеди, егоже знаютъ издетъска... и тогда епископ да испытаетъ, и пришедшим свидетельствовавшим о нем, да поставлен будетъ»⁵⁶. Новопоставлений піп чи дяк певний час стажується у соборній церкві кафедрального міста, а потім направляєтся у свою парафію. За свою посаду вони сплачували гроші — своєрідний податок⁵⁷.

Парафіяльному духовенству були близькі умови життя їхньої пастви. Остерігаючись ослаблення впливу християнської церкви, вище духовенство часто зверталось до місцевих священників з «повчаннями», в яких засуджувалась їх участь у мирських забавах і святах парафіян. Їм заборонялося, зокрема, відправляти народні язичницькі обряди («крестить вторую трапезу роду и рожаницам»), носити світський одяг, зловживати хмільними напоями, грати в шахи тощо⁵⁸. Перелік подібних заборон можна було б продовжити. Вони достатньою мірою свідчать, що реальне життя духовенства не вкладалося в прокрустове ложе канонічних вимог. Воно існувало головним чином на прибутки, що поступали від пастви за відправлення культових обрядів (хрещення, сповідь, поховання тощо). Щоправда, «Святительское поучение новопоставленному священнику» XIII ст. вимагало не приймати «принеси» від людей, особисті моральні якості яких суперечили погляду церкви на образ «справжнього» християнина⁵⁹. Однак у дійсності ці вимоги, очевидно, ігнорувалися. Адже добровільні пожертви парафіян були головним джерелом матеріального забезпечення рядового духовенства. Принаймні, джерела не вказують на якісь інші шляхи його утримання, зокрема, на наявність землеволодіння сільських чи міських храмів.

У кінці XII — в XIII ст. простежується тенденція до професійної спадковості нижчого духовенства. У цьому зв'язку в літературі звичайно цитується відповідний фрагмент «Устава» князя Всеволода, в якому називається ізгоєм неписьменний попович⁶⁰. До цього можна дода-

⁵³ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— С. 335.

* За підрахунками Б. В. Сапунова, у Київській державі функціонувало близько десяти тисяч парафіяльних та інших храмів. Відповідною була і кількість священнослужителів, які їх обслуговували. (Див.: Сапунов Б. В. Книга в России в XI—XIII вв.— Л., 1978.— С. 56, 60, 64).

⁵⁴ Пихоя Р. Г. Возникновение памятников покаянной дисциплины Древней Руси в XI в. // Античная древность и средние века: Проблемы идеологии и культуры.— Свердловск.— 1987.— С. 81, 84.

⁵⁵ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины.— С. 119.

⁵⁶ Русская историческая библиотека (Далее—РИБ).— СПб., 1880.— Т. 6.— Стб. 89.

⁵⁷ Там же.— Стб. 91—92. Сума, що сплачувалася за поставлення у священство, за постановою цього собору не повинна була перевищувати семи гривень.

⁵⁸ Див.: Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины.— С. 126; РИБ.— Т. 6.— № 7.— Стб. 104—105; Бенешевич В. Н. «Заповеди св. отецъ» домонгольского периода // Известия отделения русского языка и словесности АН.— Пг.— 1916.— Т. XXI.— Кн. 3.— С. 12—15.

⁵⁹ РИБ.— Т. 6.— № 7.— Стб. 107.

⁶⁰ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства.— М., 1949.— С. 257; Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси.— М.; Л., 1966.— С. 171.

ти й припис згадуваного вже «Святительського поучення новопоставленому священнику»: «Дом свои с правдою строи, нетьмително, нищих на свою роботу без любве не нуди: чада своя кажи и учи своему поути» (виділено нами.— В. Р.)⁶¹. Вибір дітьми парафіяльних священників професії своїх батьків зумовлювався, очевидно, не стільки корпоративними міркуваннями, скільки придатністю до виконання священницьких функцій.

Особливе місце в станово-корпоративній структурі давньоруської церковної організації займало чорне духовенство. Інститут чернецтва на Русі склався в процесі християнізації країни. Перші місцеві монастирі стали з'являтися за Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.). Уславляючи будівничу діяльність останнього, літописець під 1037 р. зазначає, що «при семь нача вера хрестьянска плодитися и раширяти, и черноризьци почаша множитися, и монастыреве почынаху быти»⁶². Ярослав, зокрема, був фундатором Георгієвського та Ірининського монастирів. Присвячені християнським патронам князя та його дружини, це були, власне, невеликі ктиторські церкви з чорним духовенством, що перебувало на утриманні великокнязівської родини⁶³. На кошти можновладців споруджувалась і утримувалась й переважна більшість монастирів: «Мнози бо монастыри от цесарь и от бояр и богатства поставлени»⁶⁴.

Норми життя та поведінки ченців регулювалися монастирськими уставами. Серед них найбільш поширеним був Студійський, запозичений у 60-х рр. XI ст. в однойменному візантійському монастирі. Цей устав, переклад якого здійснив чернець Києво-Печерського монастиря (у майбутньому єпископ переяславський Єфрем), містить настанови щодо порядку богослужіння, управління ченцями, ведення господарства тощо⁶⁵. Таким чином, формування внутрішньої монастирської організації відбувалося під впливом візантійського чернецтва.

На чолі монастиря стояв ігумен чи архімандрит*, який згідно з канонічними правилами мав обиратися самими ченцями. Однак на практиці поставлення ігумена звичайно погоджувалося з князем. Наприклад, розповідаючи під 1112 р. про обрання «Прохора попина» ігуменом Печерського монастиря, літописець зазначає, що ченці сповістили про це митрополита і князя Святополка, який «и повеле... поставити с радостью»⁶⁶. А ось інший київський князь — Ізяслав Володимирович — не погодився з рішенням ради печерських ченців про обрання по смерті Феодосія ігуменом Стефана. Його «убо от игуменства отгнаша»⁶⁷.

Як бачимо, світська влада пильно стежила за переміщеннями духовенства по щаблях церковно-адміністративної ієрархічної драбини.

Господарськими справами у монастирі відав економ. Келарь стежив за постачанням і порядком зберігання продуктивних запасів⁶⁸⁻⁶⁹. Крім того, у монастирі були, як свідчить Києво-Печерський патерик, пекар, пономар, ключар, воротар, екклізіарх (головний доглядач храму), будівничий та ряд інших службових осіб.

⁶¹ РИБ.— Т. 6.— № 7.— С. 105.

⁶² ПВЛ.— Ч. 1.— С. 102.

⁶³ Шапов Я. Н. Церковь в системе государственной власти Древней Руси.— С. 331.

⁶⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 107.

⁶⁵ Див.: «Устав Студийский» по списку XII в. (фрагменты) // Источники по истории русского языка.— М., 1976.— С. 119—124.

* У віданні архімандрита знаходилося кілька монастирів. Той з них, де настоятелем був сам архімандрит, вважався головним, як наприклад, Києво-Печерський, що здобув архімандрію у 1171 р.

⁶⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 195.

⁶⁷ Києво-Печерський патерик.— С. 72—73; Див.: Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.— СПб., 1913.— С. 216—221.

⁶⁸⁻⁶⁹ Києво-Печерський патерик.— С. 46, 49—50, 56—57, 61.

Чернецтво складалося з представників різних станових груп та соціальних верств населення давньоруського суспільства. У «Житії» Феодосія Печерського відзначається, що «Всякому же хотящему быти чръноризьцю и приходящу к нему (до Феодосія, ігумена Києво-Печерського монастиря.— В. Р.), не отрваше ни убога, ни богата, но вся принимаше с всякым усрьднем»⁷⁰. Перед постригом прийнятого до монастиря кандидата в ченці випробували: «Повелеваше ему в своен одежди ходити, дондеже извыкняше весь строй монастырскый, тожде по сих облечаше его в мнишескую одежду и тако пакы в всѣх службах искушаше его, и тогда остричь, облачаше его в мантию, дондеже пакы бываше чернець искусен житеи чистымь, и тогда сподобляше его приати великый аггельскый образ, и тако полагаше на нь кукол»⁷¹. Рясу ченця нерідко вдягали вихідці з боярського і навіть князівського середовища. Так, 1106 р. прийняв постриг у Києво-Печерському монастирі чернігівський князь Микола Давидович (Святоша)⁷². Щоправда, це чи не єдиний випадок, коли князь добровільно приймав постриг, здебільшого в такий спосіб князі досягали політичної ізоляції суперника.

Патерик сповіщає також про постриг у часи правління князя Ізяслава Ярославича знатних київських вельмож — боярського сина Варлаама («ниже бе пръвый у князя в болярах») та якогось Єфрема, «некто от княжа дому, иже бе любим князем и предръже у него вся»⁷³. Були у Печерському монастирі, а відтак і в інших обителях, вихідці з купецького середовища, як наприклад Ісакій — «Богать бе купець» з міста Торопець на Смоленщині⁷⁴.

Для юнаків із заможних родин монастир був своєрідною духовною академією, яка готувала кандидатів на вищі церковні посади. Наприклад, згадуваний уже Варлаам з ченців Печерської обителі став ігуменом новозбудованого Михайлівського монастиря у Києві⁷⁵. Блискучу кар'єру зробив і Єфрем, що посів єпископську кафедру в Переяславі. Водночас вихідці із соціальних низів не мали перспектив для цього. Вони виконували у монастирі всю чорну роботу, їх ніхто не доглядав навіть в останню годину. Так, розповідаючи про смерть і «чудесне» воскресіння Афанасія Затворника, Києво-Печерський патерик відзначає, що той «бе бо убог зело и не имеа ничто же мира сего, и сего ради небрегом бысть: богатым бо всяк тыщится послужити и в животе и при смерти»⁷⁶.

Строкатим був і етнічний склад чернецтва. Серед ченців Печерського монастиря, наприклад, джерела називають Петра-Сіріаніна, Мойсея-«угрина», Арефу-«полочанина» тощо⁷⁷. Київські монастирі були загальноруськими святинями й тому в них було представлено населення різних областей Давньоруської держави й навіть деяких зарубіжних країн.

Кількість ченців у монастирі, очевидно, визначалася за візантійськими зразками — не більше 40—50 осіб⁷⁸. Винятком з цього правила був Києво-Печерський монастир, у якому під час ігуменства Феодосія налічувалося 100 ченців⁷⁹. Ченці могли вільно переходити з монастиря в монастир чи залишити його назавсім з власної волі. За підрахунками Б. В. Сапунова, у Київській державі існувало близько 300 мона-

⁷⁰ Там же.— С. 39.

⁷¹ Там же.

⁷² ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 281; Києво-Печерський патерик.— С. 113.

⁷³ Києво-Печерський патерик.— С. 32—33.

⁷⁴ Там же.— С. 185; ПВЛ.— Ч. 1.— С. 127.

⁷⁵ Києво-Печерський патерик.— С. 38.

⁷⁶ Там же.— С. 111.

⁷⁷ Там же.— С. 109, 117, 121, 132, 141—148.

⁷⁸ Соколов И. И. Состояние монашества в византийской церкви с половины IX до половины XIII в.— Казань.— 1894.— С. 337—338.

⁷⁹ Києво-Печерський патерик.— С. 19.

стирів⁸⁰. Відповідною була й кількість ченців (близько 15000 осіб). Чорне духовенство, як справедливо зазначав М. М. Тихомиров, було «саме тим прошарком духовенства, що зафарбовував церкву у феодальний колір»⁸¹. Адже найбільшими землевласниками в системі руської церковної організації були саме монастирі.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, підкреслимо, що формування станово-корпоративної структури давньоруської церкви було довготривалим і неоднозначним процесом. У його розвитку можна виділити два великих етапи. Перший з них тривав з часу запровадження християнства у Київській Русі як державної релігії й до кінця XI — початку XII ст. То був період пристосування церковної організації до місцевого середовища, закладення її підвалин, визначення юридичних умов й матеріальних засобів існування, місця в системі соціально-класової структури давньоруського ранньофеодального суспільства. З появою у кінці XI — на початку XII ст. церковно-монастирського землеволодіння завершується генезис духовенства як соціального стану, визначається соціально-економічна база його дальшої еволюції. З настанням епохи феодальної роздробленості на Русі (друга третина XII ст.) духовенство як соціальний стан увійшло в зрілий етап свого розвитку. Він характеризується зміцненням церковної організації, посиленням її внутрішньої станово-корпоративної диференціації. Церква стала корпоративним феодалом. Отже, визначилося місце духовенства в системі суспільного виробництва та його відношення до засобів виробництва, що є головною ознакою, за якою характеризуються класи-стани⁸².

Духовенство не було однорідним у соціальному відношенні станом. Якщо вищі церковні ієрархи становили привілейований прошарок пануючого класу, то рядове духовенство не входило до його складу. Ця категорія духовенства становила особливий спадковий соціальний осередок, що утворював підніжжя громіздкої ієрархічної піраміди давньоруської церковної організації.

Одержано 3.01.89.

В отличие от других сословий и классов, сложившихся в результате длительной имманентной экономической, политической и культурной эволюции восточного славянства, становление духовенства как особого общественного слоя было следствием христианизации Киевского государства, которое, в свою очередь, возникло в процессе развития последнего по феодальному пути. В сообщении определяются социально-экономические критерии, характеризующие духовенство как особую сословную категорию господствующего класса. Анализируются сословно-корпоративная структура древнерусской церкви, основные этапы и особенности ее формирования.

⁸⁰ Сапунов Б. В. Книга в России в XI—XIII вв.— С. 64.

⁸¹ Тихомиров М. Н. Древнерусские города.— М., 1956.— С. 70.

⁸² Див.: Ленин В. И. Великий почин.— С. 14—15.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Я. С. Калакура (Київ)

Основні підсумки та уроки історичного шляху і досвіду КПРС

(Заключна лекція)

Висвітлені методологічні та методичні рекомендації до заключної лекції з історії партії, мета якої підбити найважливіші підсумки історичного шляху КПРС, здобути уроки, узагальнити досвід, показати їх значення для перебудови. Особливу увагу приділено новим підходам до лекції на основі документів XIX Всесоюзної партійної конференції, Пленумів ЦК КПРС. Оновлення партії згідно з ленінською концепцією та завданнями перебудови неможливе без критичного осмислення історії, помилок, вивчення позитивного і негативного у досвіді революційної боротьби і соціалістичного будівництва. Розкривається міжнародне значення історичного досвіду КПРС, творчого розвитку марксизму-ленінізму.

Вивчення історії Комуністичної партії завершується заключною лекцією, метою якої є стисло оглянути пройдений КПРС шлях — від перших марксистських гуртків і груп до становлення партії як політичного й інтелектуального лідера радянського народу, підбити підсумки, почерпнути уроки з історичного досвіду. Історія не знає жодної політичної партії, діяльність якої мала б такий величезний вплив на хід суспільного розвитку, який справила КПРС. Вона очолила боротьбу трудящих за повалення царизму, перемогу Великого Жовтня, побудову соціалізму, його захист, нагромадила багатогранний досвід керівництва масами, революційними перетвореннями. І сьогодні, коли партія виступає головною рушійною силою революційної перебудови, стала її ініціатором, вивчення історичного досвіду КПРС, його творче засвоєння має важливе значення для формування марксистсько-ленінського світогляду радянських людей, їх активної участі в перебудові, для усвідомлення кожним трудівником свого місця в революційному оновленні суспільства.

У заключній лекції можна виділити дві групи питань:

1. Головні підсумки й уроки історичного шляху КПРС.
2. Значення досвіду ленінської партії для революційної перебудови.

У кожній з цих груп викладач визначає вузлові проблеми, розгляд яких допоможе студентам опанувати ленінське розуміння історичного досвіду і ставлення до нього, значення історії для теорії і практики перебудови.

Пристаючи до розгляду першої групи питань, важливо підкреслити, що ще ніколи після В. І. Леніна Комуністична партія не приділяла такої пильної уваги критичному аналізу свого історичного шляху, досвіду, набутого братніми партіями, суспільному розвитку в цілому, як на етапі перебудови. Це ще одне підтвердження того, що зусилля партії, її Центрального Комітету спрямовані передусім на відновлення ленінської методології вироблення політики, ленінських підходів до визначення завдань суспільного розвитку. XXVII з'їзд КПРС, XIX Всесоюзна партійна конференція підкреслили, що на нинішньому етапі, в якісно новій ситуації, як внутрі країни, так і на світовій арені, рельєфно виявилася вірність нашої партії марксизму-ленінізму, її здатність аналізувати і реалістично оцінювати обстановку, робити правильні і повчальні уроки з досвіду, знаходити шляхи розв'язання назрілих проблем, рішуче долати все застаріле та консервативне.

На липневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов підкреслив, що партія не зможе успішно здійснювати перебудову, якщо не осмислюватиме минулого і сучасного, не прогнозуватиме основних тенденцій розвитку суспільства на майбутнє. Логіка перебудови така, що в оновленому на принципах ленінізму радянському суспільстві має діяти оновлена Комуністична партія як його політичний, інтелектуальний авангард. Для цього вона повинна до кінця очиститися від негативних явищ і деформацій, породжених культом особи, застоєм. Відродження партії на дійсно ленінській концепції революційного авангарду неможливе без поглибленого аналізу майже сторічної його історії, без вивчення як позитивного, так і негативного в досвіді, нагромадженому на різних етапах революційної боротьби і соціалістичного будівництва.

Найголовнішими етапами історичного шляху нашої партії є зародження робітничого руху в Росії, поширення марксизму, створення марксистських організацій, боротьба В. І. Леніна і його соратників за консолідацію російської соціал-демократії, організаційне оформлення більшовизму як партії нового типу, три революції і насамперед революційний Жовтень, створення основ соціалізму, розгром фашизму, відбудова і дальший розвиток народного господарства, крутий поворот у квітні 1985 р. в економіці, політиці, духовній сфері до відродження, розкріпачення здорових сил, до оновлення самої ідеї соціалізму в її ленінському розумінні.

У відповідних темах курсу історії КПРС говорилося про значення конкретних уроків, які стосувалися, наприклад, уроків першої російської революції, нової економічної політики, причин невдач і труднощів на початку Великої Вітчизняної війни, причин невдачі перебудови, розпочатої ХХ з'їздом КПРС, блокування реформ 60-х років тощо. У заключній лекції варто виділити найбільш загальні уроки, які стосуються всього історичного шляху партії і мають особливе значення для оновлення радянського суспільства.

Рішуча відмова від усталених «Коротким курсом історії ВКП(б)» догматичних норм, відхід від сталінських деформацій ленінської концепції партії, методів і стилю партійного керівництва, норм і принципів внутріпартійного життя, подолання застійних явищ, породжених брежневсько-сусловським керівництвом — неодмінна умова оновлення партії, відродження її авторитету і повного довір'я мас. Близько трьох десятиріч історія нашої партії безпосередньо пов'язана з життям, теоретичною і практичною діяльністю В. І. Леніна — засновника більшовицької партії, організатора Радянської держави. З іменем Леніна пов'язані дійсно демократичні принципи більшовизму, колективізм керівництва, бережливе ставлення до історичної і культурної спадщини минулого, успадкування партією більшовиків прогресивних традицій декабристів, революційної демократії й народництва, духовних і моральних цінностей попередніх поколінь революціонерів, світової цивілізації. В. І. Ленін подбав про те, щоб джерелами революційної партії стали високі духовні й моральні ідеали не лише російської, а й світової цивілізації, насамперед марксизм.

В умовах перебудови неоціниме значення має творче засвоєння системи поглядів В. І. Леніна на революційну партію робітничого класу, характер її розвитку та діяльності.

Сила партії, її організованість та дисципліна визначаються, за словами В. І. Леніна, правильністю її політичного керівництва, політичної стратегії і тактики, «при умові, щоб найширші маси власним досвідом переконалися в цій правильності»¹.

Важливо підкреслити, що, незважаючи на те, що партія більшовиків у силу конкретної обстановки народилася в умовах підпілля і конспі-

¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 7.

рації, вона сформувалась як демократична організація, а її визначальними принципами стали демократичний централізм та інтернаціоналізм. Ленінський етап розвитку нашої партії характеризується широким демократизмом, плюралізмом думок, гуманізмом, свободою дискусій і обговорень. Сталін підмінив принцип демократичного централізму бюрократичним централізмом, намагався перетворити партію в «орден меченосців», ліквідував рівність прав комуністів. Спроби М. С. Хрущова демократизувати партію, відновити ленінські принципи колективності керівництва не були доведені до кінця, а за часів Брежнєва — Черненко реанімації були піддані деякі сталінські підходи до ролі партії, виборні органи підмінялися всесиллям апарату, пріоритетними стали адміністративно-командні методи керівництва, що призвело до послаблення авторитету партії.

Отже, одним з найголовніших уроків історичного шляху, пройденого нашою партією, є, **по-перше**, необхідність суворого і послідовного дотримання ленінських норм і принципів внутріпартійних відносин, насамперед внутріпартійної демократії, рівності усіх членів партії і виборних колегій, колегіальності керівництва, забезпечення чесного і чистого обличчя кожного комуніста, збагачення традицій більшовизму. До речі, те, що партія вижила, пройшла через період культу особи, беззаконня і репресій, застою свідчить, що закладені В. І. Ленінінм принципи та ідеали витримали сувору перевірку, що в рядах партії й народу залишалися носії цих ідеалів, борці за їх торжество. Передаючи їх як естафету від покоління до покоління, ці борці і стали ініціаторами перебудови.

По-друге, історія партії учить послідовно керуватися вченням марксизму-ленінізму, не канонізувати його положення, ставитися до нього не догматично, а творчо.

Революційна теорія дає можливість правильно орієнтуватися в швидкоплинних подіях, визначати тенденції економічного, соціально-політичного і духовного розвитку. При цьому дуже важливо пам'ятати відомі ленінські вказівки: «Ми зовсім не дивимось на теорію Маркса як на щось закінчене і недоторканне; ми, навпаки, переконані, що вона поклала тільки наріжні камені тієї науки, яку соціалісти повинні рухати далі в усіх напрямках, коли вони не хочуть відстати від життя»². Неодмінною умовою життєздатності марксизму-ленінізму як наукового керівництва до дії є його творче застосування та збагачення новими висновками, новим досвідом, що їх висуває революційно-перетворююча практика. В доповіді на липневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов зазначав: «Ми тепер особливо глибоко розуміємо всю глибину ленінської думки про значення революційної теорії»³.

Сьогодні — час глибоких історичних зрушень у нашій країні, корінних змін на міжнародній арені, час утвердження нового політичного мислення. Відповідно — це час особливо суворої перевірки соціальних теорій, ідеологічних доктрин, політичних концепцій, які висуваються і відстоюються різними класами, партіями, течіями.

Про що говорить зіставлення марксистсько-ленінських ідей з реальним розвитком історії ХХ століття?

Події нашого віку свідчать, що магістральний напрям світового розвитку відповідає вказаній К. Марксом і Ф. Енгельсом перспективі революційної заміни буржуазної формації комуністичною, розкритій В. І. Ленінінм суті сучасної епохи. Такий **перший** висновок, який впливає з порівняння марксистсько-ленінської теорії з історичною практикою.

Життя свідчить, що революційна теорія комуністів спроможна справляти дедалі більший ідейний вплив на світогляд і соціально-політичні позиції окремих осіб, цілих класів, прошарків, груп населення, які вхо-

² Ленін В. І. Наша програма // Там же.— Т. 4.— С. 175—176.

³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 29 лип. 1988 р.— К., 1988.— С. 34.

дять у найрізноманітніші суспільні структури, якщо вона творчо збагачується і реально відбиває сучасну практику, ідеали майбутнього. Такий **другий** висновок, до якого можна прийти, з'ясовуючи, як співвідносяться ідеї марксизму-ленінізму із запитамі наших сучасників.

Нарешті, **третій** висновок полягає в тому, що революційна теорія комуністів розвивається разом з об'єктивним розвитком світової цивілізації. Теоретична думка КПРС, братніх партій неухильно рухає вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна вперед, збагачує його новим змістом, плідно використовує його методологію для аналізу нових проблем суспільного розвитку.

Зрозуміло, не все, що написали основоположники марксизму-ленінізму, має абсолютне, вічне значення, адже багато ідей були зумовлені конкретно-історичними умовами, вони своє «відпрацювали», за образним висловом М. С. Горбачова, і відійшли в історію. Але головні геніальні передбачення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна безсмертні, як безсмертний їх діалектичний метод мислення, як безсмертний і повчальний для всіх часів революційно-практичний досвід їх діяльності, а також моральний, духовний облік цих великих людей⁴.

Досвід нашої країни, світового революційного і визвольного руху переконливо свідчить, що опора на революційну теорію є важливою умовою боротьби марксистсько-ленінської партії за здійснення соціалістичної революції, за соціалістичну перебудову суспільства, а керівна роль партії виступає загальною закономірністю історичного розвитку. «...Визнання провідної ролі партії повинно бути у нас перед очима, — учив В. І. Ленін, — і ми не можемо забувати цього»⁵. XIX партконференція підкреслила, що на сучасному переломному етапі «без спрямовуючої діяльності партії, втілення в життя її політичного курсу завдань перебудови не розв'язати. Перебудова буде приречена і політично, і ідеологічно, і організаційно»⁶.

По-третє, партія спроможна виконувати роль політичного й інтелектуального лідера суспільства лише за умови нерозривного зв'язку з трудящими масами. Авторитет і довір'я в масах не даються автоматично і назавжди, вони завойовуються практичною діяльністю, чесним і самовідданим служінням їх інтересам, потребують постійного підтвердження практикою. Звідси випливає необхідність неодмінного забезпечення єдності слова і діла, критичного аналізу своєї діяльності. Історія показала, що партія, її керівні органи, усі комуністи не можуть бути поза контролем мас, поза критикою.

Єдність з трудовим народом — характерна риса теорії й політики, теоретичної і практичної діяльності ленінців. Слово «комуніст» прямо асоціюється з такими якостями, як висока ідейність, інтернаціоналізм, єдність слова і діла, вміння протистояти будь-яким труднощам і випробуванням, принциповість, свідомо дисципліна, розвинуте почуття товарищескості, справедливості, простота, скромність, чесність, порядність і правдивість.

Настав такий момент у житті нашого суспільства, коли ці певною мірою деформовані, стерті й обезцінені поняття повинні відродитись у всій своїй силі і повноті. Ленінська етика більшовизму має стати ідейно-моральною основою життя всіх, хто розумом і серцем прийняв висунуту партією мету — здійснити корінну, революційну за своїми масштабами і змістом перебудову всього нашого суспільного життя, домагатися оновлення соціалізму в дусі ленінських ідеалів. Основна частина

⁴ Див.: Горбачев М. С. Интеллигенция перед лицом новых проблем социализма.— М., 1988.— С. 63.

⁵ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти, 3 листоп. 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 383.

⁶ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови.— К., 1988.— С. 74.

сьогоднішніх завдань перебудови торкається свідомості, моралі і психології людей, їх ставлення до справи, загальнонародних інтересів. Для того, щоб повноцінно брати участь у перебудові, необхідно підвищувати революційну свідомість, свої знання, постійно вчитися.

У промові на XXVII Московській міській партійній конференції М. С. Горбачов зазначив, що перебудова, гласність, демократизація розбудили людей, викликали небачену політичну і соціальну активність. Трудящі стають справжніми творцями історії, свідомими учасниками революційного оновлення суспільства. І для цього усім нам—рядовим і керівникам—необхідно вчитися діяти по-новому, вчитися на власному досвіді, на уроках історії, на своїх помилках, у тому числі допущених уже на етапі перебудови. Від помилок не застрахована жодна людина, жодна політична партія. Головне—не повторювати помилок, враховувати уроки минулого. Іншого шляху до соціалізму демократичного, гуманного, вільного в природі не існує.

Переходячи до з'ясування другої групи питань, доцільно коротко спинитися на самому понятті «історичний досвід», яке нині широко дискутується в історичній науці, публіцистиці і тісно пов'язане з уроками історії. Критичний аналіз партією пройденого шляху, акцент на допущені помилки і деформації може поставити під сумнів, чи має взагалі КПРС досвід революційно-перетворюючої діяльності, вартий наслідування.

Історичний досвід у широкому розумінні слова включає в себе всю діяльність людей, саму історію, історичну практику. В цьому розумінні В. І. Ленін говорив «про практичний досвід», «про перероблення досвіду», «перевірку досвіду практикою». У даному аспекті досвід постає як матеріал для теоретичного осмислення та вироблення практичних кроків. Таке розуміння досвіду дуже важливе, оскільки підкреслює його об'єктивний зміст. Він був і є, як була і є історія, яку не переробиш, не підправиш, не переписиш. Ніякі маніпуляції з історичним досвідом, ніякі спроби перекрутити його, з якою б метою вони не здійснювалися, не можуть змінити його істинного змісту. Ті, хто його ігнорує або тлумачить викривлено, рано чи пізно засуджуються самою історією. Як і реальна практика, історичний досвід служить критерієм істинності тих або інших теоретичних положень. Не випадково В. І. Ленін у числі найважливіших принципів методології марксизму виділяв вимогу розглядати кожне положення в зв'язку з конкретним досвідом історії.

Говорячи про значення історичного досвіду в діяльності партії та його використання, ми, звичайно, маємо на увазі і другий бік цього поняття—розглядаємо його у вузькому розумінні. В такому плані історичний досвід—це відображення реальної практики, конкретного досвіду в свідомості людей, це теоретично узагальнене, засвоєне і перевірене наступною практикою знання того, що дійсно було. Причому це таке знання, яке не просто фіксує ту чи іншу подію, але й оцінює її, збагачує і розвиває теорію й дає можливість виводити з минулого досвіду «уроки історії», тобто робити теоретичні, практично-політичні і моральні висновки для сьогодення та майбутнього. «Аналізуючи помилки вчорашнього дня,—писав В. І. Ленін,—ми тим самим вчимося уникати помилок сьогодні і завтра»⁷.

Як же функціонує, в яких напрямках «працює» це знання? Або: які ж функції історичного досвіду? Відповівши на це запитання, стане зрозумілішим, яке широке його значення.

Історичний досвід виконує три основні функції: евристичну, практично-політичну і виховну. Перша, евристична, показує значення історичного досвіду для розвитку теорії. Адже невід'ємною властивістю марксистсько-ленінської теорії є її творчий характер, нерозривний зв'язок з практикою, розвиток на основі практики шляхом осмислення

⁷ Ленін В. І. З щоденника публіциста // Повне зібр. творів.—Т. 34.—С. 243.

конкретного досвіду. При цьому історичний досвід служить початковим матеріалом як для побудови нових теоретичних висновків самої історико-партійної науки, яка безпосередньо його вивчає, так і для збагачення всіх складових частин марксизму-ленінізму — філософії, політичної економії, наукового комунізму.

Практично-політична функція історичного досвіду полягає в тому, що він залучається партією для пізнання, розкриття суті сучасних явищ, ситуацій, для вироблення правильного політичного курсу. Сучасність виростає з історії, історія присутня в сучасності. Глибоко зрозуміти сучасність можна тільки тоді, коли пізнаєш її коріння, джерела. Показуючи, в чому полягає сила партійних рішень, В. І. Ленін підкреслював, що їх мотивування виходить «не з голих загальників, яких не можна довести..., а з історії руху, з політичного досвіду...»⁸.

Значення історичного досвіду зумовлюється такою характерною рисою партійної політики, як реалізм. Можна поставити питання: хіба змогла б партія виробити сучасну політику революційної перебудови, оновлення суспільства, якби не провела на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, XXVII з'їзді партії, наступних пленумах, а потім на XIX Все-союзній партконференції всебічний, критичний і об'єктивний аналіз досвіду своєї діяльності, розвитку суспільства в попередні роки, причому досвіду як позитивного, так і негативного? Відповідь досить однозначна. «Сміливо оголивши причини передкризової ситуації і застійних явищ, — підкреслювалося на XIX партконференції, — партія взяла на себе відповідальність за становище, що склалося. Вона об'єктивно подивилася на свою діяльність, методи керівництва, свідомо викликала на себе суспільну критику»⁹. Тим самим КПРС ще раз підтвердила свою здатність виступати політичним авангардом, вести за собою маси по шляху оновлення.

Нарешті, **виховна функція** історичного досвіду визначається тією величезною місією, яку він виконує у комуністичному вихованні трудящих, зокрема молоді, в формуванні і розвитку політичної культури, підвищенні громадської активності мас. Історичні знання, вивчення минулого стають духовною потребою дедалі більшого кола людей і дедалі активніше впливають на їх свідомість і поведінку. При цьому слід мати на увазі, що вплив знань про минуле здійснюється непросто. Кожна людина живе своїм власним досвідом, виведеним з безпосереднього контакту з навколишнім середовищем. Такий досвід інколи усвідомлено, інколи несвідомо може сприяти не лише правильному, а й викривленому сприйняттю об'єктивного історичного процесу. Буває, що не тільки в молоді, а й у досвідчених людей емоції переважають над розумом, минуле сприймається ними однобічно, лише в рожевому, або в чорному кольорах. Ні те, ні інше не є справжньою правдою історії, нічого спільного з нею не має. Наукові знання, сучасна історична культура формуються тільки на основі пізнання історичного досвіду з позицій правди, об'єктивності, партійності, історизму.

Окремо слід сказати про величезне виховне значення традицій більшовизму, які також виступають уособленням соціального досвіду, світогляду партії. У них відібрано і закріплено все цінне, передове і прогресивне з теорії й практики революційної боротьби, з досвіду будівництва нового суспільства. Саме наявність у суспільстві сильних традицій більшовизму, Великого Жовтня, традицій соціалістичного вибору і комуністичних ідеалів дали можливість партії пронести прапор ленінізму через період культу особи, роки застою і соціальної апатії, вистраждати перебудову, дати їй могутній імпульс, залучити до процесів оновлення широкі верстви трудящих. Традиції більшовизму відіграли стри-

⁸ Ленін В. І. Доповідь про об'єднавчий з'їзд РСДРП // Там же.— Т. 13.— С. 49.

⁹ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови.— С. 73.

муючу роль у боротьбі проти зловживання владою, відступу від соціалізму, беззаконня і репресій, наростання приватновласницької психології, користолюбства.

На ґрунті традицій більшовизму з новою силою утверджуються ніні соціальна справедливість, людяність, колективізм, братерство, взаємодопомога, інтернаціоналізм, дружба народів, чесність, ведеться рішуча боротьба проти бюрократизму, корупції, протекціонізму, зловживань службовим становищем. Одним словом, історія дала нам суворий соціальний урок. Реакційні традиції старого суспільства не так просто покидають історичну арену. Вони виживають і дають рецидиви навіть тоді, коли змінюються історичні умови, зникають їх соціальні причини. Надмірна віра в різного роду заборони, в командно-бюрократичні методи боротьби із старими традиціями, формалізм і компанійщина у виховній роботі не дали очікуваних результатів. Їм необхідно протиставити нові традиції, дати широкий простір загальнолюдським цінностям і традиціям, послідовно добиватися, щоб традиції гуманістичного соціалізму міцно входили в культуру, побут і в звички.

Аналізуючи роль історичного досвіду, доцільно нагадати про те, що говорилося у вступній лекції щодо соціальних функцій історико-партійної науки. Вони багато в чому збігаються, і це не випадково. Завдання історико-партійної науки в кінцевому рахунку полягають у тому, щоб виробити наукове знання історичного досвіду і поставити його на службу перебудови та оновлення суспільства. Оглядаючись на пройдене, ми думаємо про те, як суперечливо і неоднозначно склалися інколи наші справи і доля. Нелегко давався той історичний досвід, який допомагає сьогодні мобілізувати потенціал соціалізму для перебудови всіх сторін життя. В доповіді, присвяченій 70-річчю Великого Жовтня, М. С. Горбачов сказав: «Перебудова — не тільки звільнення від застійності та консерватизму попереднього періоду, виправлення допущених помилок, а й подолання історично обмежених рис суспільної організації і методів роботи, які зжили себе. Це надання соціалізові найсучасніших форм, які відповідають умовам і потребам науково-технічної революції, інтелектуальному прогресові радянського суспільства. Це порівняно тривалий процес революційного оновлення суспільства, який має свою логіку і етапи»¹⁰.

Перебудова — час фундаментальних змін, радикальних політичних і економічних реформ, демократизації суспільства, продовження в нових умовах справи Великого Жовтня. Вона викликала необхідність об'єктивного аналізу стану справ у радянському суспільстві, в світовому розвитку, корінних проблем буття людства. КПРС дала відповідь на болючі питання, що хвилюють радянський народ, світову громадськість, висунула нові теоретичні положення про переломний характер нинішнього етапу історії, про тенденції і суперечності сучасної епохи, рушійні сили суспільного прогресу, про об'єктивну необхідність і неминучість перебудови, утвердження нового мислення.

Масштабність і новизна завдань, сміливість у подоланні догм і стереотипів — все це є зразком діалектики лєнінської думки, нагадуванням про ті моменти минулого, коли КПРС упевнено брала на себе відповідальність перед історією і по-новаторськи прокладала шлях до майбутнього. Саме традиції спадкоємності й новаторства, рішучості й безбоязності, які партія взяла на озброєння і творчо переусвідомила щодо назрілих завдань, уроки лєнінського аналізу і наукового прогнозування, що викликали новий злет теоретичної думки, народжують освіжаючу атмосферу сучасності.

Доречним буде висловити таке зауваження. Марксистсько-лєнінській наступності та новаторству чужа будь-яка абсолютизація складо-

¹⁰ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 30.

вих революційного оновлення. Досвід партії вчить, що тут недопустимі суб'єктивізм, будь-яка кон'юнктура «модернізація», спекулятивне «притягування» фактів і подій минулих років для ілюстрації завчасно заготовлених висновків і схем. Відоме положення К. Маркса: старе підчас прагне відродитися в нових формах. Цю формальну «новизну» треба вміти відрізнити і в політиці, і в ідеології, щоб дійсно новаторський пошук не був підмінений гонитвою за красивими, але неправильними гаслами, безперервним «перелицюванням» переконань.

І ще один важливий висновок, який зумовлюється історичним досвідом партії комуністів. Час крутих перемін — це завжди час рішучих вчинків. У такий період, підкреслював В. І. Ленін, недопустимо обмежуватися старим шаблоном. Треба готуватися до найенергійніших, наступальних дій, вивчати їх умови і форми. В такий момент, продовжував Володимир Ілліч, від революційної партії вимагається не тільки вичерпне уявлення про те, що робити, а й пряма вказівка, як саме за даної політичної ситуації, в епоху поголосів, здогадів, розмов і проектів слід рухати революцію вперед¹¹. Не тільки що, а й які ставити нові завдання, формулювати відповідні до них лозунги, як організувати негайну роботу для втілення їх у життя — в цьому бачив В. І. Ленін суть діяльності дійсно революційної партії.

Цьому заповітові вождя КПРС знову підтвердила свою вірність під час перебудови.

За своїм змістом кожний з етапів боротьби за революційне перетворення країни насичений конкретними ситуаціями, в яких втілювалися ленінські думки про форми і методи новаторського впливу партії на соціальну дійсність, і про що йшлося в ході аналізу різних періодів діяльності партії. Разом з тим важливо ще раз підкреслити: КПРС ефективніше розв'язувала поставлені практикою питання тоді, коли повніше враховувала уроки ленінської методології революційної дії, ленінські принципи партійного будівництва, спиралася на позитивний досвід. І, навпаки, будь-які відступи від цих принципів, ігнорування досвіду, некритичне ставлення до нього, звуження внутріпартійної демократії, наростання влади партійного апарату, поширення командно-адміністративного стилю керівництва — призводили до ослаблення ролі партії, її зв'язку з масами. Ось чому, розв'язуючи завдання перебудови, КПРС звертається до досвіду, до уроків історії, осмислює їх, враховує в роботі й таким чином забезпечує успіх у великій і складній справі оновлення суспільства.

Чи не найважче і не найдраматичніше питання нинішньої ситуації, якого не можна уникнути, є таким: як могло статися, що, здійснивши глибинну революцію, круто змінивши хід подій у світі, створивши величезний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал, пізнавши радість безприкладних досягнень у всіх сферах людської діяльності, нині ми змушені з критичних позицій подивитися на багато що в далекому і недавньому минулому. Чому радянських людей не влаштовує те, як вони жили і працювали до цього часу, чи були альтернативні підходи до вибору шляхів?

Відповідь на ці запитання з усією прямоотою й відвертістю дали квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, XXVII з'їзд партії, XIX Всесоюзна партконференція. Крок за кроком, поглиблюючи діалектичний аналіз минулого і сучасного, розробляючи план майбутньої роботи, партія й нині на практиці дотримується думки К. Маркса про те, що пролетарські революції рухаються пафосом змін, постійно критикують самі себе, повертаються до того, що здається вже зробленим, щоб ще раз почати все спочатку, з нещадною обгрунтованістю висміюють половинчатість, слабкі сторони і негідність своїх перших спроб.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції // Повне збр. творів.— Т. 11.— С. 10, 28—29.

Саме партія знайшла в собі сили і мужність критично оцінити ситуацію, яка склалася в країні до середини 80-х років, визнала за необхідне здійснити кардинальні зміни у політиці, економіці, соціальній і духовній сферах, повернути країну на шлях корінних якісних перетворень, виступила ініціатором та організатором перебудови. Особистий приклад її «прорабів» дає можливість по-новому осмислити, що означають у долі кожного з нас такі поняття, як «партійність», «принциповість», «відповідальність».

Чимало перешкод створюють для новаторів консервативні сили, корумповані групи, люди обмежені, причетні до ідеології сталінщини і брежнєвщини, егоїстичні, які ставлять заслон всьому передовому, намагаються зобразити перебудову як суспільну дестабілізацію. Є і демагоги, екстремісти, кар'єристи, які спекулюють на перебудові й демократизації. Нарешті, є і ворожі, антисоціалістичні елементи. На жаль, це також неминучість. Ще В. І. Ленін попереджував: «Ні один глибокий і могутній народний рух в історії не обходився без брудної піни, — без авантюристів і шахраїв, хвастунів і горлодерів, які присмоктуються до недосвідчених новаторів, без безглузлого сум'яття, безладдя, непотрібної метушливості...»¹².

Чотири роки перебудови стали поворотними в нашому житті. Зусиллями партії й народу вдалося зупинити сповзання країни до кризи в економічній, соціальній і духовній сферах. Демократизація та гласність створюють умови, за яких маси, як і заповідав В. І. Ленін, про все будуть знати, про все зможуть судити і йти на все свідомо. І все ж немало людей розглядає перебудову, демократизацію, гласність, нове мислення як чергову кампанію, що проводиться якимись верховними зусиллями. Якби ми стали на таку позицію і не підтримали початі зміни, то ніякої перебудови не могло б і бути, все дуже швидко повернулося б на старе місце. Проте нині, і це переконливо показала ХІХ партконференція, перебудову зупинити неможливо. Більшість людей повірила в неї, вона стала особистим переконанням мільйонів, словом і ділом, особистою позицією, якою б «маленькою людиною» себе дехто не вважав. Просто сам час «гвинтиків» минув, кожний нині має стати особою і повною мірою брати на себе відповідальність за долю перебудови. З мільйонів і мільйонів таких справ народжується та нова якість нашого суспільства, яку партія ставить за мету оновлення.

Діяти в дусі перебудови — значить обстоювати в кожному конкретному випадку необхідність рішучих змін, боротися за неї відкрито і гласно, по суті, наступально, ініціативно та цілеспрямовано, не задовольнятися зробленим, а оцінювати ситуацію тверезо і критично. Діяти в дусі перебудови — це пам'ятати і втілювати в життя настанову партії про те, що дисципліна у нас для всіх однакова, що ніхто не може мати якихось привілеїв, бути поза критикою. Діяти в дусі перебудови — значить не допускати, щоб застарілі порядки, закостенілі догми знову ставали нам на заваді, активно, за допомогою всіх форм безпосередньої демократії включатися в загальну справу і знаходити шляхи впливу на її хід. Діяти в дусі перебудови — значить діяти революційно, виступати бійцем проти консерватизму, активно здійснювати накреслену програму революційних змін.

Чому ХХVІІ з'їзд КПРС, а потім партконференція обрали саме таку тактику — рішучих і динамічних перетворень з опорою на ініціативу мас? Тому, що, будучи результатом осмислення уроків минулого, вона зумовлена бажанням не повторювати помилок, допущених, зокрема М. С. Хрущовим після ХХ з'їзду партії, усвідомленням величезної відповідальності за долю соціалізму; науковим аналізом наших реальностей, виявленням суперечностей, врахуванням потреб суспільства, прагненням надати його розвитку гармонійного і динамічного харак-

¹² Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Там же.— Т. 36.— С. 181.

теру; розумінням, що вирішальна сила суспільних перетворень — жива творчість мас, успіх справи — у прямій залежності від їхньої активності та свідомості. Іншими словами, вибір засобів і методів перебудови диктується самим життям, його корінними запитам, природою соціалізму, тенденціями прогресивного розвитку. А нині вони такі, що потребують повної правди і гласності, нової психології й нового мислення, ініціативи і дієвості всього суспільства.

Головна тенденція усіх процесів, пов'язаних з реалізацією політичної та економічної реформи, демократизацією суспільного життя, полягає в тому, що перебудова поглиблюється, набирає силу, загальнонародного характеру, завойовує дедалі більше активних прихильників. Тільки шляхом перебудови можна досягти якісно нового стану соціалістичного суспільства.

Як свідчить історичний досвід КПРС, більшовики саме тому зуміли повести за собою революційні маси, що не відривалися від них. Вони поставили за мету створити демократію незмірно вищу і ширшу, ніж попередні демократії світу, направити творчість десятків мільйонів робітників і селян у русло практичного здійснення соціалізму. Саме демократизм, відкритість, відвертість, гуманізм визначають обличчя ленінської партії, її ідеали. Чи не тому нині, розгортаючи революційну перебудову, ми звертаємося до цих ідеалів, історичного досвіду, насамперед ленінського періоду?

Вчитися жити в умовах демократії — це зовсім не значить плисти без керма і вітрил. У нас є марксистсько-ленінська партія, її ідеологія, вірність ідеалам соціалізму. Перебудова яскраво висвітлила об'єктивну потребу в сильній теоретично, ідеологічно, організаційно партії, яка діє на ленінських принципах, на основі широкої внутріпартійної демократії. Розпочата КПРС реалізація програми радикальної демократизації суспільно-політичного життя, реформа політичної системи, розвиток соціалістичного народовладдя і створення правової держави — найважливіші гарантії необоротності перебудови.

Шлях першопроходців, яким йдуть наша партія й суспільство, вимагає від кожного напруження всіх сил в ім'я торжества ідей і цілей Великого Жовтня. Історія небезіменна. Її роблять люди пристрасні, з гарячими серцями і тверезим розумом. У всі часи народи вшановували своїх героїв. Вони були національною гордістю, про них з покоління в покоління передавалися перекази, складалися легенди. Тисячі фоліантів багатьма мовами, численні пам'ятники, музеї, усна творчість славлять народних героїв — людей, які ввійшли в історію своїми героїчними звершеннями в революційній боротьбі, справедливих війнах, праці, мистецтві, науці. Саме тому на скрижалях історії, у вдячній пам'яті поколінь живуть імена революціонерів-ленінців, усіх тих, хто разом з Іллічем закладав підвалини соціалістичного будівництва. Серед них — Я. М. Свердлов, Ф. Е. Дзержинський, Г. К. Орджонікідзе, С. М. Кіров, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник і багато інших. Як торжество справедливості сприйняли радянські люди посмертну політичну реабілітацію ряду видатних діячів, зокрема, М. І. Бухаріна, О. І. Рикова, Г. Є. Зінов'єва, Л. Б. Каменєва, Г. Л. Пятакова, К. Б. Радека, Я. К. Рудзутака, М. П. Томського та ін.

Не згасне наша захопленість звершеннями ентузіастів перших п'ятирічок, творців соціалістичної індустрії, радянської науки і культури, захисників Вітчизни. Наш обов'язок і тих, хто піде за нами, — пам'ятати і примножувати подвиг дідів і батьків. Незгладима пам'ять про прожите, бо все це створювало день нинішній і завтрашній.

Становлення і діяльність ленінської партії проходили у виключно складних умовах, які вимагали найтіснішої єдності, високої свідомості, організованості та дисциплінованості. Все це позначилося на діях, стилі життя, рисах характеру комуністів, на мотивах їх вчинків, вимагало вироблення єдиних критеріїв в оцінці як суспільних проблем, так і людей.

Звичайно, не обійшлося і без негативних явищ періоду культу особи, застою, які сіяли підозрілість, кар'єризм, заздрість, доноси. Та не ці риси визначають обличчя комуніста.

У життєвій практиці (а якщо бути точним, то в напруженій боротьбі за революційне перетворення суспільства) склалися і живуть ті правила поведінки, той «кодекс честі», які ми тепер називаємо ленінською етикою більшовизму. В її основі лежать загальнолюдські моральні цінності: чесність, правдивість, совіслівість. Ніякого обману, ніякої фальші, ніяких образ на інколи гостру, але справедливую критику не може бути у члена партії, який свято дотримується кодексу партійної честі. Ось чому вивчення історії КПРС, її досвіду містить глибокий моральний аспект. Благотворний вплив прикладу життя і діяльності В. І. Леніна, інших борців за перемогу соціалістичної революції і побудову нового суспільства, здобуття моральних уроків з історії ленінської партії мають неперехідне значення.

Все було на нашому шляху. Радянський народ пройшов і через немеркнущі звершення, і через тяжкі й складні етапи. Були серйозні помилки, великі втрати, голод, масові репресії, злочини. Однак головне те, що прожиті роки, — це насамперед період боротьби за соціалізм. Нікому не вдасться закреслити той факт, що за роки радянської влади і завдяки їй, зусиллями усіх народів СРСР країна перетворилась в одного із світових лідерів.

На зустрічі з діячами науки і культури 6 січня 1989 р. М. С. Горбачов підкреслив, що наш народ ніколи не погодиться з нігілістичним ставленням до минулого, до всього, що пережито, зроблено, до життя попередніх поколінь. «Такий підхід з філософської точки зору — не що інше, як голе заперечення всього попереднього досвіду і досягнутого народом, нерозуміння смислу історії, неприйняття діалектики розвитку, в ході якого завжди використовується з минулого все те, що може служити зведенню нової будівлі, і заперечується все те, що сковує історичну діяльність людей»¹³.

Звертаючись до минулого, ми повинні взяти з нього все цінне, корисне, перевірене досвідом, не допускати повторення колишніх помилок, консервування застарілих підходів і рішень.

Великий і славний шлях пройшла Комуністична партія. Розумом, честю і совістю нашої епохи назвав її В. І. Ленін. Історія і сучасна політика партії підтверджують справедливість цієї оцінки. Долаючи великі труднощі, в тому числі й створені атмосферою сталінських репресій і беззаконням, адміністративно-командними методами, різного роду деформаціями, застоєм, відступами від соціалізму, партія вистояла, зберегла здорові, вірні ленінським ідеалам сили, які виявились здібними виступити організаторами революційної перебудови. Під її керівництвом робітничий клас у союзі з селянством повалив царську монархію, здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію, яка ознаменувала початок нової історичної епохи — переходу людства від капіталізму до соціалізму.

Під керівництвом ленінської партії радянський народ вперше в світі перебудував суспільне життя на основах соціалізму, відстояв завоювання Великого Жовтня в роки громадянської війни та іноземної інтервенції, у жорстоких випробуваннях Великої Вітчизняної війни. Під її керівництвом він здійснює нині революційну перебудову, оновлює суспільство на соціалістичних принципах.

Не буде перебільшенням, якщо шлях розвитку КПРС ми оцінимо як процес зростання її ролі та авторитету в масах, посилення привабливості її ідей для мільйонів трудящих, втілення історичної місії робітничого класу, особливо на сучасному етапі. Історія партії, її місцевих організацій, в тому числі Компартії України, про які б віддалені події вона

¹³ Рад. Україна.— 1989.— 10 січ.

не розповідала, дуже близька радянським людям, нашій молоді, вона органічно пов'язана не тільки з сьогоденням, а й з майбутнім.

Історичний шлях, пройдений партією і радянським народом, досягнуті завоювання, сміливі задуми справляють благотворний вплив на світовий революційний процес, а набутий досвід має і велике міжнародне значення.

По-перше, — це досвід створення революційної партії, озброєної революційною теорією, нерозривно зв'язаної з робітничим класом, трудящим селянством, прогресивною інтелігенцією. КПРС — партія першопроходців. Вона першою у світі проклала шлях у боротьбі за соціальний прогрес, нове суспільство.

По-друге, — це переможний досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції, який став інтернаціональним надбанням братніх партій, підтверджений і збагачений революційною практикою в ряді країн Європи, Азії, Латинської Америки. З врахуванням сучасних обставин він допомагає визначити шлях до справді гуманістичного суспільства, демократії, свободи, миру на землі.

По-третє, — це досвід переведення суспільства на рейки соціалізму. Підчас він суперечливий, сповнений пошуків, помилок, відступів і здобутків. Випробувані в ході будівництва нового суспільства принципи керівної ролі партії, зміцнення союзу робітничого класу, селянства та інтелігенції, політична влада трудящих, заміна приватної власності суспільною, зміцнення дружби народів, захист завоювань соціалізму, інтернаціональна єдність із світовим революційним процесом — все це становить золоту скарбницю міжнародного досвіду.

По-четверте, — це вірність ленінської партії принципам пролетарського соціалістичного інтернаціоналізму, її боротьба за єдність і згуртованість міжнародного комуністичного руху, солідарність з усіма силами світового революційного процесу. Інтернаціоналізм КПРС, зумовлений її теорією, складом, покликанням, пронизує політику партії, її організаційну побудову. Партія приділяє пильну увагу міжнаціональним відносинам, демократизації радянської федерації, зміцненню Союзу РСР, розширенню прав союзних республік, розвитку націй, їх соціалістичних культур та мов.

Інтернаціональна солідарність революційних сил — неодмінна умова протидії агресивним колам імперіалізму, боротьби за без'ядерний світ, виживання людства, мир між народами.

Торкаючись міжнародного аспекту історичного досвіду, слід підкреслити, що КПРС уважно вивчає досвід братніх партій і бере на озброєння все позитивне із світової цивілізації, що може гідно послужити справі перебудови і оновлення суспільства.

Таким чином, всебічне осмислення уроків створення і діяльності ленінської партії, творче опанування набутим досвідом виступає неодмінним фактором реалізації завдань революційної перебудови і оновлення радянського суспільства, утвердження нового мислення. Стратегія партії сьогодні — це опора на ленінський досвід, мудрість мас, постійна порада з народом, вироблення політичних рішень з урахуванням здобутків науки і найширшої громадської думки. Зросла активність радянських людей, які беруть участь в обговоренні різних аспектів політичної й соціальної реформи, її реалізації, створенні правової держави, розвитку демократії. Завдання перебудови вимагають від КПРС повніше реалізувати себе як політичний та інтелектуальний лідер суспільства, як об'єднуюча та інтегруюча сила, оновити форми і методи роботи, підвищити вимогливість до комуністів за дотримання принципів партійності та моралі. Будь-які атаки на партію, яка оновлюється, наносять шкоду перебудові, суперечать інтересам народу, ведуть до розпорощення сил.

Процес демократизації дедалі глибше проникає в усі сфери суспільного розвитку, міжнаціональні відносини, духовне життя, створює

умови для розв'язання проблем, які нагромадилися за роки застою.

Глибинні перетворення у внутрішньому житті країни невіддільні від революційних за своїм характером змін у зовнішній політиці. На основі нового політичного мислення КПРС забезпечила новаторські підходи до ключових проблем міжнародного життя з позицій цілісності світу, привела до оздоровлення міжнародних відносин, прогресу у справі роззброєння. Наша зовнішня політика спрямована на забезпечення мирних умов життя нинішнього і наступних поколінь людей.

Історичний досвід, уроки і революційні традиції нашої партії завоюються в пам'яті народу, радянської молоді в процесі ґрунтовного вивчення історії КПРС, нашої Вітчизни, історії об'єктивної та правдивої. Глибоке усвідомлення всього, чим багатий літопис боротьби за перемогу Великого Жовтня, побудову соціалістичного суспільства, його оновлення на основі ленінських ідеалів забезпечує непорушну єдність і наступність поколінь, їхній духовний зв'язок, надає нам упевненості й віри в торжество революційної перебудови.

Одержано 23.01.89

Освещены методологические и методические рекомендации к заключительной лекции по истории партии, цель которой подвести важнейшие итоги исторического пути КПСС, извлечь уроки, обобщить опыт, показать их значение для перестройки. Основное внимание уделено новым подходам к лекции на основе документов XIX Всесоюзной партийной конференции, Пленумов ЦК КПСС. Обновление партии в соответствии с ленинской концепцией и задачами перестройки невозможно без критического осмысления истории, ошибок, изучения положительного и отрицательного в опыте революционной борьбы и социалистического строительства. Раскрывается международное значение исторического опыта КПСС, творческого развития марксизма-ленинизма.

Р. І. Стовбун (Полтава)

**Про вдосконалення методики вивчення
і використання творів В. І. Леніна
в курсі історії СРСР періоду імперіалізму
на істфаках педінститутів**

Про досвід вивчення ленінської теоретичної спадщини розповідається на прикладі історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка.

Перебудова, яка охопила всі сфери життя радянського суспільства, висуває справді революційні вимоги й перед педагогічними вузами країни, зокрема корінного поліпшення підготовки учительських кадрів. Особливо пильної уваги, на наш погляд, потребує у цьому зв'язку методика вивчення творів В. І. Леніна. Перед викладачем постає складне завдання — відійти від формалізму в цій справі, проводити роботу так, щоб кожне звернення до творчої ленінської спадщини теоретично і духовно збагачувало юнаків і дівчат, розкривало їм логіку й діалектику мислення вождя, методологічні принципи, якими він користувався у боротьбі проти ідейних ворогів марксизму. «Нам потрібно, — зауважив з цього приводу Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, — щоб марксистсько-ленінські переконання молоді були результатом глибоких

роздумів, пошуків і радісних знахідок, якщо хочете, і відкриттів — принаймні для себе»¹.

Питання про те, як краще вивчати ленінську теоретичну спадщину, давно вже стало предметом уваги радянських методистів. Дослідженням цієї проблеми займаються, наприклад, О. О. Вагін, А. Т. Кінкулькін та ін.² Певний досвід в справі удосконалення методики вивчення творів В. І. Леніна студентами нагромадили викладачі історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка. Кілька років тому ними була розроблена комплексна програма «Учитель», яка спрямовує зусилля цього колективу на удосконалення найрізноманітніших сторін навчально-виховного процесу у вузі, в тому числі й того, про який сказано вище.

Як показує практика, удосконалення методичних прийомів використання творів В. І. Леніна в курсі вітчизняної історії може здійснюватися кількома шляхами. Одним з них, на наш погляд, може стати новий підхід до їх цитування у ході лекцій. Варто відмовитися від «абстрактного» цитування, як це робиться в переважній більшості випадків у навчальних посібниках. Бажано, щоб викладач, готуючись до розкриття певної теми, виділив одну, основну працю Володимира Ілліча, на яку він при цьому спиратиметься. Її назва, коротка довідка про причини появи й основні ідеї мають органічно включатися у пояснення лектора під час вивчення теми.

Найбільшу увагу викладач, на нашу думку, має приділити організації роботи студентів над опануванням історичних понять на основі ленінських праць. В. І. Ленін був глибоким знавцем російської і світової історії. Максимальна конкретність, точність і повнота викладу фактичного матеріалу в його творах поєднується з широкими теоретичними узагальненнями й глибиною аналізу найскладніших історичних проблем. Ми знаходимо там визначення найважливіших понять, що є фундаментом радянської історичної науки, зокрема таких, як «імперіалізм», «буржуазно-демократична революція епохи імперіалізму», «класова суть третьочервневої монархії», «класова суть двовладдя» та ряду інших. Необхідно добиватися, щоб майбутні педагоги засвоїли ці поняття, могли ними оперувати і в майбутньому успішно формували їх у школярів.

Яким же чином формувати ці історичні поняття у студентів? На наш погляд, обираючи методичні прийоми, лектор повинен віддати перевагу тим з них, які найбільше сприяють розвитку мислення. Активізація розумової діяльності студентів, розвиток їх творчих здібностей є одними з найактуальніших завдань вузівської методичної науки.

Методисти вважають, що історичне мислення на творчому рівні передбачає розв'язання проблемно-пошукових завдань, змістом яких є застосування діалектичного методу до розкриття фактів, подій, явищ і процесів розвитку суспільства. Отже, викладачеві насамперед слід подумати над тим, як пробудити інтерес слухачів, які проблемно-пошукові запитання поставити перед ними.

Не менш цікавим моментом в методичній роботі може стати складання логічних навчальних схем разом із студентами під час лекцій та на семінарських заняттях. Автор сучасного посібника для вчителів І. Я. Лернер, який ще з початку 60-х років вивчає проблему активізації розумової діяльності школярів, зазначає, що вони є складовим елементом фонду стереотипів діяльності, без якого неможлива творчість. Складання навчальних схем вчить майбутнього учителя вчитися, аналізувати й узагальнювати події та явища. Практичне уміння складати логічні схеми

¹ Горбачов М. С. Вчити по-новому мислити і діяти: Промова на Всесоюзній нараді зав. кафедрами сусп. наук // Рад. Україна.— 1986.— 2 жовт.

² Вагін А. А. Методика обучения истории в школе.— М., 1972.— Гл. IX.— 12 с.; Кинкулькин А. Т. Изучение в средней школе произведений В. И. Ленина.— М., 1975.— 64 с.

на основі здобутих знань, у тому числі з праць В. І. Леніна, має стати органічною складовою змісту сучасної історичної освіти.

Для студентів, які навчаються на історичному факультеті, виявляється недостатнім опанування лише теоретичних висновків і оцінок, які зроблені у працях В. І. Леніна. Не менш важливим є, на наш погляд, ознайомлення їх з іншими моментами, що розкривають ставлення Володимира Ілліча до історичних фактів.

В. І. Ленін вважав, що марксизм, як і будь-яка наука, спирається на факти, і в процесі історичного дослідження необхідно зібрати всю сукупність фактів і джерел, яку тільки можливо. Нас досі вражає велика кількість опрацьованого ним фактичного матеріалу, його глибока обізнаність з конкретними подіями і особами, про які він писав. Ставлення Володимира Ілліча до історичних фактів, вимога до їх точності мають стати предметом обговорення на лекціях і семінарських заняттях, зразком для майбутніх учителів історії у їхній роботі. Саме так, зокрема, слід вивчати такі ленінські праці, як «Уроки московського повстання», «Доповідь про революцію 1905 року» та інші.

У працях В. І. Леніна, що стосуються періоду імперіалізму, є багато прикладів рішучої, безкомпромісної ідеологічної боротьби проти меншовиків, есерів, легальних марксистів, відстоювання ним принципів історизму, партійності, науковості, класового підходу в оцінці будь-якого факту чи явища. Слід звертати увагу майбутніх істориків на ці приклади, показувати значення марксистсько-ленінської методології в ідеологічному двобої на сучасному етапі.

Таким чином, ми охарактеризували коло питань, на які має звернути увагу лектор, якщо він поставив за мету удосконалити методіку використання праць В. І. Леніна в курсі історії СРСР. Перейдемо до конкретних прикладів.

В лекції на тему «Буржуазно-демократична революція 1905—1907 років у Росії» викладач неодмінно використовує працю В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». Спираючись на неї, ми формуємо у студентів таке важливе історичне поняття, як «тип буржуазно-демократичної революції періоду імперіалізму». З цією метою використовуються методичні прийоми персоніфікації та порівняльно-історичної характеристики, постановка проблемних питань і складання логічних схем.

Пояснивши причини революції, викладач наголошує, що вступ Росії в імперіалістичну стадію розвитку викликав надзвичайне загострення соціально-економічних і політичних суперечностей. Країна стояла напередодні революції. Уявимо, що ми — сучасники тих подій, і нам нічого невідомо про дальший хід революційних битв. Нас, очевидно, зацікавило б, які сили виступлять у революції і будуть реально загрожувати існуванню царського самодержавства, всім феодальним пережиткам? Якою буде розстановка цих сил? Як би ви міркували у такій ситуації?

Поставлене проблемне запитання може виявитися складним для слухачів. Тому викладач може виділити в ньому кілька простіших і конкретніших запитань: 1. Чи могли б ми використати досвід інших держав для того, щоб визначити розстановку класових сил у майбутній російській революції? 2. Пригадайте аналогічні події, які відбувалися у XVIII—XIX ст. в країнах Західної Європи. 3. Покажіть на схемі, які сили боролися, наприклад, під час французької буржуазно-демократичної революції 1789—1794 рр.

подається схема, в якій сили розбито на два табори — революційний і урядовий (реакційний). Вона послужить основою для складання наступної схеми, що в ній можна буде показати розстановку класових сил у ході буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. При цьому варто продовжити бесіду, поставивши перед студентами такі запитання: Чи могла залишатися незмінною подібна розстановка класо-

вих сил у Росії на початку ХХ ст.? Чи могла буржуазія в нових історичних умовах залишитися керівником революції? Які зміни на початку ХХ ст. відбулися всередині робітничого класу Росії? В результаті обговорення поставлених проблемних запитань стає зрозуміло, що в російській революції виступили три табори: революційний (демократичний), ліберально-буржуазний та урядовий (реакційний).

Така побудова лекції дає студентам можливість самостійно дійти висновку про те, що в нових історичних умовах буржуазія втратила риси прогресивного класу і не могла вже бути гегемоном революції. Цю місію міг виконати лише пролетаріат, який на той час оформився як клас, мав свою революційну партію і виступав у союзі із селянством. Нарешті, для логічного завершення діалогу необхідно поставити перед слухачами ще одне запитання: «Як, на вашу думку, впливала така розстановка класових сил на перспективи розвитку революції? Тут настає, так би мовити, кульмінаційний момент самостійного мислення студентів. Вони роблять висновок про те, що буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. мала цілком реальні можливості для переростання у соціалістичну. Таким чином, у процесі активної розумової діяльності в майбутніх вчителів формується поняття про новий тип буржуазно-демократичної революції періоду імперіалізму.

Підсумовуючи, викладач наголошує, що студенти зробили правильний висновок про розстановку класових сил у ході революції 1905—1907 рр. та перспективи її розвитку. Саме так уявляли історичну обстановку у той час і більшовики на чолі з В. І. Леніним.

Протилежну позицію зайняли меншовики. Всупереч дійсності вони механічно переносили в нову історичну епоху розстановку класових сил з минулих часів і стверджували, що коли характер революції буржуазно-демократичний, то її вождем неодмінно має бути буржуазія. Пролетаріату, твердили вони, не слід виявляти надмірної активності, щоб не залякати буржуазію і не завдати шкоди революції. Виникла необхідність науково обґрунтувати хибність і шкідливість меншовицьких установок. З цією метою влітку 1905 р. В. І. Ленін написав працю, яка так і називалась «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». Володимир Ілліч відстоює в ній ідею перегрупування рушійних сил буржуазно-демократичної революції, яка відбувається в епоху імперіалізму. «Подивіться на ці внутрішні суспільні сили, — пише, зокрема, він. — Проти революції стоїть самодержавство, двір, поліція, чиновництво, військо, купка найвищої знаті. Чим глибше обурення в народі, тим ненадійнішим стає військо, тим більше вагання в чиновництві... Буржуазія неминуче поверне, у своїй масі, на бік контрреволюції, на бік самодержавства проти революції, проти народу, як тільки будуть задоволені її вузькі, корисливі інтереси, як тільки «відсахнется» вона від послідовного демократизму (а вона вже тепер відсахнується від нього!). Лишається «народ», тобто пролетаріат і селянство: пролетаріат один тільки здатний іти надійно до кінця, бо він іде значно далі демократичного перевороту»³.

На даному історичному матеріалі викладач також має можливість формувати у майбутніх істориків поняття про один з найважливіших марксистсько-ленінських методологічних принципів — принцип історизму. Адже порушення саме принципу історизму привело меншовицьких лідерів до лженаукового висновку про гегемонію буржуазії в російській революції.

Щоб привернути увагу студентів до цього факту, під час семінарських занять звертаємося до них з такими запитаннями: 1. В чому суть помилки меншовиків при визначенні рушійних сил революції 1905—1907 рр. у Росії? 2. Як відстоював принцип історизму В. І. Ленін? (Зачитати відповідні уривки з вказаної вище ленінської праці).

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 11.— С. 81.

Практика показує, що обговорення поставлених питань у контексті з подіями першої російської революції зацікавлює, сприяє поглибленню теоретичної підготовки майбутніх вчителів, усвідомленню ними об'єктивних закономірностей історичного процесу.

На основі ленінських праць досить цікаво можна провести заняття, присвячене класовій суті третьочервневої монархії. Розглядаючи сутність самодержавної влади в Росії після поразки революції 1905—1907 рр., В. І. Ленін виділив кілька її основних ознак. По-перше, Володимир Ілліч підкреслив, що вона була відверто реакційною і використовувала для розправи з революцією найжорстокіші засоби⁴.

По-друге, на основі зіставлення рис післяреволюційної монархії в Росії і в європейських країнах, а також аналізу праць К. Маркса і Ф. Енгельса В. І. Ленін дійшов висновку, що російська монархія була бонапартистською. «Бонапартизм, — пояснює, зокрема, Володимир Ілліч, — є лавірування монархії, що втратила свою стару, патріархальну або феодальну, просту і суцільну, опору, — монархії, яка змушена еквілібрувати, щоб не впасти, — загравати, щоб управляти, — підкупляти, щоб подобатися, — брататися з покидьками суспільства, з прямими злодіями і шахраями, щоб триматися не тільки на штику». І далі: «Бонапартизм—об'єктивно-неминуча, простежена Марксом і Енгельсом на багатьох фактах новітньої історії Європи, еволюція монархії в усякій буржуазній країні»⁵.

Після революції поміщицька монархія Миколи II намагалася спиратись на контрреволюційно настроєну буржуазію і на буржуазну аграрну політику, яку проводили ті ж поміщики. Для того, щоб утриматися при владі, щоб пристосуватися до капіталістичного базису, царизм діяв у союзі із чорносотенними поміщиками та з верхівкою торгово-промислової буржуазії. Цей союз і становив основний класовий зміст третьочервневої монархії.

По-третє, розглядаючи третьочервневу монархію з точки зору її еволюційного розвитку, В. І. Ленін відзначав, що у 1908—1910 рр. був зроблений ще один крок по шляху перетворення суто кріпосницького самодержавства в буржуазну монархію⁶.

Таким чином, визначені В. І. Леніним суттєві риси третьочервневої монархії можуть послужити основою для проблемного викладу матеріалу відповідних тем лекцій та проведення семінарських занять. З цією метою найбільш доцільно, на наш погляд, використати такі ленінські праці, як «Про оцінку поточного моменту», «Столипін і революція», «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція⁷, уривки з яких цитувалися вище.

Схематично проблемну лекцію на тему «Третьочервнева монархія» можна подати так: 1. Починаючи розповідь, викладач зазначає, що здійснений царським урядом 3 червня 1907 р. політичний переворот означав поразку революції і перемогу в ній самодержавства. Період, який наступив безпосередньо після цієї події, в історичній літературі прийнято називати третьочервневою монархією (приблизно 1907—1914 рр.). Історичне поняття «третьочервнева монархія» є одним з найбільш важливих і складних. Спробуємо його розкрити, виділивши найістотніші риси.

Завдання для студентів: на основі викладеного в лекції матеріалу самостійно визначити найхарактернішу з цих рис. І далі викладач відтворює широку картину розгулу реакції в післяреволюційний період. Він розповідає про фізичну розправу над учасниками революції, закрит-

⁴ Див.: Ленін В. І. Столипін і революція // Там же.— Т. 20.— С. 308.

⁵ Ленін В. І. Про оцінку поточного моменту // Там же.— Т. 17.— С. 257.

⁶ Див.: Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // Там же.— Т. 20.— С. 167.

⁷ Див.: Ленін В. І. Там же.— Т. 17.— С. 255—267; Т. 20.— С. 306—314; С. 161—170.

тя профспілок й заборону страйків, про ідеологічний наступ церкви та кадетських лідерів на революцію.

Подані студентам історичні факти дають їм можливість самостійно зробити правильний висновок про те, що третьочервнева монархія мала яскраво виражений реакційний характер.

Продовжуючи розповідь, лектор відзначає правильність зробленого висновку і зачитує думку В. І. Леніна з цього приводу: «Монархія не могла не захищатись від революції, а напівазіатська, кріпосницька, російська монархія Романових не могла захищатись іншими, як найбільш брудними, огидними, підло-жорстокими засобами...»⁸.

2. Далі викладач підкреслює, що коли б ми обмежились лише такими уявленнями про третьочервневу монархію, то наші знання були б неповними і поверховими. Третьочервнева монархія мала й інші суттєві риси, хоча зовні вони були мало помітними.

Для того, щоб виявити глибинні зміни, які відбулися у політиці й характері російського самодержавства після придушення революції, необхідно звернутися до аналогічних періодів в історії західноєвропейських країн, зокрема до історії Франції часів Наполеона I Бонапарта, Наполеона III, а також до праць К. Маркса і Ф. Енгельса, в яких аналізувалася класова суть цих монархій.

Саме так зробив В. І. Ленін у своїй праці «Про оцінку поточного моменту», написаній у 1908 р., так би мовити, по гарячих слідах революції. Він глибоко і всебічно проаналізував ті об'єктивні зміни, які сталися в класовому групуванні й у політичному співвідношенні сил у Росії з 1904 р. по 1908 р., і дійшов висновку, що за своєю класовою сутністю третьочервнева монархія була не лише відкрито реакційною, а й бонапартистською. Як же розуміти бонапартизм? Що це за явище? В. І. Ленін у названій праці дає його визначення.

Продовжуючи пояснення, лектор пропонує студентам дати відповіді на такі запитання: 1. Яку, на вашу думку, стару феодальну опору остаточно втратила третьочервнева монархія під час революції 1905—1907 рр.? 2. В союзі з якими класами мала діяти третьочервнева монархія, щоб утриматися при владі?

В результаті обговорення поставлених запитань студенти доходять висновку, що поміщицька монархія Миколи II після революції не могла спиратись на патріархальне село, на патріархальність у російському житті взагалі, як це робила, наприклад, монархія Олександра III. Адже під час революції відбулося розмежування класів. Робітники й селяни боролися за ліквідацію поміщицького землеволодіння. Поміщикам довелося розпрощатися з романтичною ілюзією про «патріархальність мужичка». Тому єдиним виходом для самодержавства був його союз з «надійними» класами — поміщиками та економічно й політично зміцнілою буржуазією. Самодержавство мало лавірувати між ними, щоб зберегти і зміцнити своє становище як диктатури поміщицького класу.

3. Ведучи розповідь далі, лектор підкреслює, що бонапартизм і відкрита реакція третьочервневої монархії мала багатогранні прояви. Найбільш яскраво і послідовно вони відобразилися, зокрема, у політичній системі — у новому виборчому законі від 3 червня 1907 р., у складі та діяльності III Державної думи, особливо під час проведення нової аграрної політики, яку В. І. Ленін назвав «аграрним бонапартизмом», в антинародній політиці щодо національних окраїн тощо.

Весь дальший виклад названих питань важливо побудувати проблемно, тобто так, щоб студенти могли легко спостерігати основні риси третьочервневої монархії і реакцію на них демократичного табору, щоб вони могли самостійно зробити висновок про те, що режим третьочервневої монархії приводив до загострення соціально-економічних, політичних і національних суперечностей у країні й що вона закономірно

⁸ Ленін В. І. Столипін і революція // Там же.— Т. 20.— С. 308.

мала розпастися у ході наростання робітничого та селянського руху.

Проблемний виклад матеріалу дає можливість залучити до роздумів студентів і одночасно з обговоренням заповнити на дошці схему:

Класова суть третьочервневої монархії

Запитання для визначення основних ознак третьочервневої монархії	Відповідь	Основні ознаки третьочервневої монархії
1. Як поставилась третьочервнева монархія до робітників, селян, більшовиків, до всіх учасників революції?	Третьочервнева монархія розгромила революцію. Вона фізично розправлялася з трудящими, які загрожували її існуванню під час революційних подій, постійно утискала їх соціально-економічні і політичні права та свободи в пореволюційний період.	Третьочервнева монархія була контрреволюційною, відкрито реакційною. «Монархія не могла захищатись від революції, а напівазіатська, кріпосницька, російська монархія Романових не могла захищатись іншими, як найбільш брудними, огидними, підло-жорстокими засобами...» ¹ .
2. Яку істотну ознаку третьочервневої монархії визначив В. І. Ленін за аналогами в історії західноєвропейських держав, зокрема Франції?	В. І. Ленін у праці «Про оцінку поточного моменту» (1908 р.) показав, що третьочервнева монархія була не лише відверто реакційною, а й бонапартистською.	«Бонапартизм є лавірування монархії, що втратила свою стару, патріархальну або феодалну, просту і судільну, опору,— монархії, яка змушена еквілібрувати, щоб не впасти,— загравати, щоб управляти,— підкупляти, щоб подобатися,— брататися з покидьками суспільства, з прямими злодіями і шахраями, щоб триматися не тільки на штику» ² .
3. На підтримку яких класів російського суспільства не могла розраховувати третьочервнева монархія і на союз з якими класами вона покладалась?	Під час революції 1905—1907 рр. у Росії вперше відбулося чітке розмежування класів. Третьочервнева монархія не могла розраховувати на підтримку робітників і селян. Їй довелося розпрощатися з ілюзією про «патріархальність мужичка».	Класова суть третьочервневої монархії полягала в союзі царизму з чорносотенними поміщиками і верхівкою торгово-промислової буржуазії. Самодержавство змушене було лавірувати між поміщиками і буржуазією, щоб зберегти своє становище (диктатуру поміщицького класу). «Поміщицька монархія Олександра III намагалася спиратись на «патріархальне» село і на «патріархальність» взагалі в російському житті; революція розбила вщент таку політику. Поміщицька монархія Миколи II після революції намагалася спиратись на контрреволюційний настрій буржуазії і на буржуазну аграрну політику, яку проводили ті ж поміщики...» ³
4. У яких заходах третьочервневої монархії яскраво простежуються її відкрито реакційні і бонапартистські ознаки?	У новому виборчому законі від 3 червня 1907 р.; у складі й діяльності III Державної думи; у розв'язанні робітничого та національного питань; особливо, в аграрній політиці, яку В. І. Ленін назвав «аграрним бонапартизмом».	

¹ Ленін В. І. Століпін і революція // Повне зібр. творів.— Т. 20.— С. 308.

² Ленін В. І. Про оцінку поточного моменту // Там же.— Т. 17.— С. 257.

³ Ленін В. І. Століпін і революція // Там же.— Т. 20.— С. 311.

Запитання для визначення основних ознак третьочервненої монархії	Відповідь	Основні ознаки третьочервненої монархії
5. Чи можна вважати, що третьочервнева монархія була буржуазною монархією?	Створена в ході революції Державна дума все ж не обмежувала права царя і його камарильї, вона не стала «європейським парламентом».	Третьочервнева монархія не стала буржуазною. Вона зробила лише ще один крок на шляху до буржуазної. «Якщо 19-те лютого 61-го року було першим кроком <i>по шляху</i> перетворення чисто кріпосницького самодержавства в буржуазну монархію, то епоха 1908—1910 років показує нам другий і більш серйозний крок <i>по тому ж шляху</i> » ⁴ .
6. Чи зуміли самодержавство і політичні діячі третьочервненої монархії спинити революційний рух народних мас у Росії?	Режим третьочервненої монархії привів до загострення соціально-економічних, політичних і національних суперечностей у країні й посилення революційної боротьби робітників і селян проти існуючих порядків.	В. І. Ленін уже в червні 1913 р. дійшов висновку про початок у Росії політичної кризи загальнонаціонального масштабу.

⁴ Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // Там же.— Т. 20.— С. 167.

Варто також зауважити аудиторії, що в цілому методика розкриття класової суті третьочервненої монархії і подана під час лекції схема можуть бути перенесені й у шкільну практику вчителя історії.

На лекції «Лютнева буржуазно-демократична революція» передбачається формування не менш важливого історичного поняття про класову суть двовладдя. Особливість даної теми полягає в тому, що вона надзвичайно насичена фактичним матеріалом, мало відомим слухачам. Тому з методичної точки зору лекція в основному є монологічною. Однак наприкінці її, коли студенти вже знають, як проходила революція і про утворення двовладдя після повалення самодержавства, викладач, на наш погляд, має передбачити зворотний зв'язок із студентами. Його завдання — створити оптимальні умови для того, щоб набуті під час лекції знання студенти могли використати як опорні для самостійного опанування нових, більш загальних теоретичних положень.

З цією метою викладач створює проблемну ситуацію. Він пропонує слухачам відповісти на запитання: У чому полягала класова суть такого історичного явища, як двовладдя? Студентам пропонується порівняти обидва типи влади за всіма основними класовими показниками, як це зроблено у працях В. І. Леніна «Листи з далека. Лист І», «Про двовладдя», «Завдання пролетаріату в нашій революції».

Викладач підкреслює, що коли В. І. Ленін приступив до вивчення класової суті двовладдя у березні—квітні 1917 р., його насамперед цікавило, яким способом утворилася кожна з цих диктатур — Ради робітничих і солдатських депутатів і Тимчасовий уряд, тобто джерела їхнього виникнення.

Студентам також пропонується відповісти на це запитання. Вони роблять висновок про те, що за своїм походженням ці дві диктатури діаметрально протилежні. Ради — це влада, яка спиралася на безпосередній почин народних мас знизу; це революційна творчість мас; це влада такого ж типу, як Паризька Комуна 1871 р. Тимчасовий уряд, на відміну від Рад, був створений за домовленістю Тимчасового комітету Державної думи з есеро-меншовицькими лідерами Петроградської

Класова суть двовладдя

Запитання для порівняльної характеристики двох диктатур	Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів	Тимчасовий уряд
1. Як утворилася Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів і як виник Тимчасовий уряд? Що послужило джерелом влади для кожної з цих диктатур?	Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів утворилася в ході Лютневої буржуазно-демократичної революції. Використавши досвід 1905—1907 рр., 25 лютого на початку загального політичного страйку робітники почали створювати Ради. Їх ініціативу підтримали більшовики. 27 лютого відбулося перше засідання Петроградської Ради. 28 лютого в Раду почали прибувати солдатські депутати. На вимогу більшовиків з 1 березня до неї стали входити і солдати. Вона стала Радою робітничих і солдатських депутатів. Отже, джерелом влади Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів був безпосередній почин народних мас знизу, революційне захоплення. «Ця влада — влада того ж типу, якого була Паризька Комуна 1871 року»¹.	Тимчасовий уряд був остаточно сформований 2 березня 1917 р. після зречення Миколи II від престолу за домовленістю між Тимчасовим комітетом Державної думи і есеро-меншовицькими лідерами Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів. Отже, буржуазія скористалася революцією, яку здійснили робітники і солдати, і захопила владу. Тимчасовий уряд був урядом буржуазії і поміщиків. До його складу увійшли октябристсько-кадетські лідери — представники найбагатших верств Росії — Львов, Мілюков, Гучков, Коновалов та ін.
2. Інтереси яких класів відбивала Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів і Тимчасовий уряд?	Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів була зародком робітничого уряду. Вона відбивала інтереси пролетаріату і всієї найбіднішої частини міського й сільського населення Росії, тобто 9/10 його чисельності².	
3. Чого добивалася жодна з диктатур?	Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів боролася за мир, хліб і свободу. Незважаючи на есеро-меншовицьке керівництво, Рада під тиском мас діяла по-революційному: підтримала створення міліції, зберегла в Петрограді революційний гарнізон, прийняла рішення про арешт Романових і т. д.	Тимчасовий уряд економічно і політично був пов'язаний з англо-французьким капіталом і зацікавлений у продовженні імперіалістичної війни до кінця. В. І. Ленін зазначав, що Тимчасовий уряд не був випадковим збором осіб. По суті, він був «приказчиком мільярдних «фірм»: «Англія і Франція». Цей уряд не міг дати народу і хліба, оскільки він був буржуазним, а в кращому випадку — «геніально організований голод», як це дала Німеччина. Не міг він дати і свободи, тому що боявся народу. Всі члени уряду були монархістами і ще в ході революції вели переговори з Романовими, щоб замінити монархію легітимну плебісцитарною³⁻⁴.

¹ Ленін В. І. Про двовладдя // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 141.

² Див.: Там же.— С. 18.

³⁻⁴ Див.: Там же.— С. 17, 18, 19.

Закінчення схеми

Запитання для порівняльної характеристики двох диктатур	Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів	Тимчасовий уряд
4. Яка з двох диктатур мала реальну владу?	Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів не мала своїх органів державної влади. Однак вона мала реальну силу, оскільки спиралася на безумовну більшість народу, на озброєних робітників і солдатів.	Тимчасовий уряд мав у своїх руках всі органи влади. Його міністри займали вирішальні пости в державі. Однак реальної влади — підтримки з боку армії, взагалі широких мас народу — уряд не мав.
5. Якими були причини утворення двовладдя?	Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів — єдиний правосильний орган перемігшого народу — добровільно передавала владу Тимчасовому урядові, обмежившись роллю «революційного контролера» за його діями. В. І. Ленін так визначив одну з основних причин цього явища: «Гігантська дрібнобуржуазна хвиля захлеснула все, подавила свідомий пролетаріат не тільки своєю чисельністю, але й ідейно, тобто заразила, захопила дуже широкі кола робітників дрібнобуржуазними поглядами на політику» ⁵ .	
6. Який тип відносин міг скластися між двома диктатурами?	Єдиним типом відносин, який міг скластися між антагоністичними за своєю суттю диктатурами, була боротьба. Двох влад у державі бути не могло. «Своєрідність поточного моменту в Росії полягає в <i>переході</i> від першого етапу революції, який дав владу буржуазії внаслідок недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, — до <i>другого</i> її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» ⁶ .	

⁵ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції // Там же.— С. 151—152.

⁶ Там же.— С. 111.

Ради робітничих і солдатських депутатів. Голова його був затверджений царем. Отже, буржуазія для захоплення влади використала успішно здійснену робітниками і селянами революцію. Продовжуючи діалог далі, викладач добивається зацікавленого обговорення ще ряду логічно поставлених запитань, які дають йому можливість створити у студентів чітке і завершене уявлення про класову суть двовладдя. Це, зокрема, такі запитання: Інтереси яких класів виражала кожна диктатура? Яка з двох диктатур мала реальну силу? Які були причини утворення двовладдя? Який тип відносин міг скластися між двома диктатурами?

Під час обговорення поставлених лектором запитань на дошці подається навчальна схема «Класова суть двовладдя» (Див. с. 108—109).

За браком часу письмове заповнення навчальної схеми не вдається завершити під час лекції. Тому студенти одержують завдання закінчити її у ході підготовки до семінарського заняття. Таким чином, використання ленинських праць на семінарі стає більш цілеспрямованим.

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що розпочата нині перебудова вищої школи, безсумнівно, сприятиме удосконаленню навчально-методичних прийомів вивчення творів В. І. Леніна студентською молоддю. Ця робота ставатиме дедалі різноплановішою і багатограннішою. Однак її стрижнем залишатиметься пошук активізації розумової діяльності майбутнього учителя.

Одержано 9.02.87.

Об опыте изучения ленинского теоретического наследия рассказывается на примере истфака Полтавского государственного пединститута им. В. Г. Короленко.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

В. М. Горлов (Київ)

Я. Б. Гамарник на Україні

Зроблено спробу розкрити діяльність Я. Б. Гамарника на Україні. Особлива увага приділяється висвітленню періоду його роботи в Києві і Одесі під час революції та громадянської війни.

Ян Гамарник — одне з тих імен, що були повернуті народу в 50-ті роки. 7 жовтня 1955 р. Комітет партійного контролю поновив його в партії, зняв безпідставні звинувачення в антирадянській діяльності¹. Нині, в умовах перебудови, цей факт набуває особливого значення: необхідно персоніфікувати історію, наповнити її конкретними носіями, суб'єктами історичного процесу, показати молодому поколінню приклади відданого служіння Більшовицькій партії. Окремі сторінки життя і діяльності Я. Б. Гамарника висвітлені у ряді публікацій*. Однак, на жаль, період його роботи на Україні досліджений ще недостатньо.

Це обумовлює актуальність даної публікації, яка має на меті розкрити діяльність більшовика-ленінця в роки революції та громадянської війни на Україні**.

Народився Ян Борисович Гамарник 2 (14) червня 1894 р., у Житомирі, в родині дрібного конторського службовця. Коли Яну ще й не виповнилося п'яти років, Гамарники у пошуках кращої долі переїхали до Одеси. Тут пройшли дитячі та юнацькі роки Яна. Постійні злидні примусили його з п'ятнадцяти років працювати, допомагаючи сім'ї та здобуваючи гроші, щоб оплатити навчання в гімназії. У сімнадцять років у нелегальному гуртку юнак починає вивчати марксизм, включається в революційну роботу. Це дало адміністрації гімназії підставу позбавити молодого Гамарника золотої медалі.

Після закінчення гімназії Ян Гамарник приїздить у повітове місто Малин, де починає давати приватні уроки з тим, щоб заробити грошей для поїздки в Петербург. Влітку 1913 р. він приїхав у Петербург і поступив у психоневрологічний інститут. Однак через рік перевівся до Київського університету, на юридичний факультет, сподіваючись, що вивчення правових наук допоможе йому в громадсько-політичній діяльності. В ці роки Я. Б. Гамарник став брати активнішу участь в револю-

¹ Правда.— 1988.— 27 марта.

* Салехов Н. И. Ян Борисович Гамарник. (Очерк о жизни и деятельности).— М., 1961.— 80 с.; Салехов М., Горелік Я. Товариш Ян: Нарис про Яна Борисовича Гамарника.— К., 1963.— 91 с. Ян Гамарник. Воспоминания друзей и соратников.— М., 1978.— 191 с.; Ян Гамарник. Командарм Штерн. Историко-биографические очерки, воспоминания соратников.— Владивосток, 1985.— 134 с.; Медников А. В передовой цепи // Партия шагает в революцию. Рассказы о соратниках В. И. Ленина.— М., 1964.— С. 104—119; Кравченко С. От Одессы к Житомиру // Комиссары на линии огня, 1919—1922.— М., 1987.— С. 18—26; Горелік Я. М. Партийный деятель ленинского типа: к 70-летию со дня рождения Я. Б. Гамарника // Вопр. истории КПСС.— 1964.— № 6.— С. 71—74; Гранкин Н. Армейский комиссар I ранга Я. Б. Гамарник: к 90-летию со дня рождения // Военно-исторический журнал.— 1984.— № 6.— С. 91—93; Кубовский А. Комиссар Ян Гамарник // Советский воин.— 1988.— № 10.— С. 14—17; Жохов М. Ян Гамарник // Коммунист Вооруженных Сил.— 1988.— № 17.— С. 36—43 та ін.

** Останнім часом помітно зросла увага до особи Я. Б. Гамарника з боку громадськості. Однак, на нашу думку, не можна погодитися з висловлюванням Ю. Черниченка, який на пленумі правління Спілки письменників СРСР безпідставно назвав Я. Б. Гамарника як одного з винуватців голоду на Україні 1932—1933 рр. (див. «Литературная газета».— 1989.— 25 янв.— № 4).

ційній роботі, а у вересні 1916 р. він вступив до більшовицької партії². Після повалення царизму, коли більшовицька партія вийшла з підпілля, Ян Гамарник працював у Київській організації. Там він разом з більшовиками В. Затонським, О. Івановим, Л. Картвелішвілі, І. Крейсбергом, Г. і Л. Пятаковими, О. Горвіцем, Є. Бош, М. Майоровим розгортає широку революційну діяльність у масах. За невеликий проміжок часу — з лютого по жовтень — Гамарник став справжнім пропагандистом, організатором. Спочатку він активно працював серед трудящих Подільського району, а з вересня 1917 р. став секретарем Київського комітету партії³. На мітингах, що відбувалися в різних районах міста, він наполегливо відстоював рішення VII (Квітневої) конференції, VI з'їзду партії, проводив велику роботу по мобілізації мас на соціалістичну революцію. У партійних клубах, що виникли в ряді районів міста, займався добором слухачів. Згадуючи про ті часи, ветеран партії кадровий робітник заводу «Арсенал» Ю. Г. Чайковський писав: «Ян Гамарник, Олександр Горвіц, Микола Лебедев та ін. користувались повагою серед робітників. Їх пристрасні, правдиві промови, що відбивали думи та сподівання трудового народу, справляли великий вплив, викликали живі відгуки і дискусії»⁴. Я. Б. Гамарник багато сил і уваги приділяв виданню та розповсюдженню більшовицької газети «Голос социал-демократа», очолював робітничі колони на демонстраціях протесту проти антинародної імперіалістичної політики Тимчасового уряду⁵. Член виконкому Київської Ради робітничих депутатів Я. Б. Гамарник докладав зусилля, спрямовані на політичне виховання і згуртування робітників, членів загонів Червоної гвардії. Про результати цієї роботи секретар міського партійного комітету Я. Б. Гамарник інформував ЦК РСДРП(б) у своєму листі від 24 жовтня, підкреслюючи, що «останнім часом у середовищі пролетаріату та в гарнізоні міста відбулося велике зрушення уліво, на більшості фабрик і заводів перевибори до Ради робітничих депутатів надали перевагу більшовикам»⁶.

Звістка про перемогу збройного повстання в Петрограді сколихнула київський пролетаріат. Київський комітет РСДРП(б) і ревком приступили до безпосередньої підготовки до революційного виступу. Однак контрреволюційні сили першими перейшли у наступ. В ніч на 29 жовтня козаки захопили урядові установи, заарештували членів ревкому, серед яких був і Я. Б. Гамарник. Згадуючи про ці події, він писав: «Під конвоєм нас повели у штаб командуючого на Банківській вулиці..., посадили під арешт... Ніхто з нас не боявся смерті, хоча вона й була близька. Ми всі думали та говорили про повстання у Петрограді, про боротьбу на вулицях Києва. Кожен з нас думав лише про одне: як би вирватися до повсталих, як би встати в їх ряди»⁷. Про самовідданість заарештованих більшовиків свідчать й інші факти. Коли повсталі робітники і солдати не наважувалися почати штурм штабу, побоюючись за життя членів заарештованого ревкому, Гамарник і Інкінд, отримавши можливість зв'язатися з товаришами на волі, від імені своїх соратників заявили, що заради 14 чоловік, ким би вони не були, не можна губити справу революції і гальмувати наступ»⁸.

² Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 35, арк. 23 (далі — ПА ІІІ при ЦК Компартії України).

³ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— Киев, 1981.— С. 142.

⁴ Чайковський Ю. Г. Арсенальці.— К., 1959.— С. 43.

⁵ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917— февраль 1918): Сб. документов и материалов.— Киев, 1957.— С. 189.

⁶ Переписка секретариата ЦК РСДРП с местными организациями (март— октябрь 1917 г.): Сб. документов.— Т. 1.— М., 1957.— С. 277.

⁷ Победа Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. воспоминаний.— М., 1958.— С. 279.

⁸ Великий Жовтень на Київщині: Сб. спогадів учасників Великої Жовт. соц. революції.— К., 1957.— С. 74.

Відомо, що результатами цього повстання скористалися українські буржуазні націоналісти, які захопили владу наприкінці жовтня 1917 р. в Києві. Київським більшовикам потрібно було визначити своє ставлення до політики Центральної ради. В той час керівники міської організації РСДРП(б), у тому числі й Я. Б. Гамарник, дотримувалися помилкової лінії: визнали на Україні верховну владу Центральної ради⁹, хоча, як засвідчила практика революційної боротьби, така позиція була принципово помилковою. Вона не відповідала тактиці більшовицької партії в конкретних історичних умовах. Однак, як підкреслював В. І. Ленін, «кожний місяць цього періоду дорівнював в розумінні навчання основам політичної науки — і мас і вождів, і класів і партій — рокові «мирного» «конституційного» розвитку»¹⁰.

Я. Б. Гамарник швидко зрозумів помилковість своїх поглядів. У виконкомі Рад 21 листопада він виступив із заявою від імені фракції більшовиків, в якій відмовився співробітничати з контрреволюційною Центральною радою»¹¹, а 30 листопада на розширених зборах Рад за пропозицією Гамарника меншовики, бундівці, діячі українських націоналістичних партій були позбавлені повноважень і був затверджений представлений більшовиками список нового складу виконкому¹².

Партійна організація Києва готувалася до вирішальних боїв з контрреволюцією. Більшовики привели в бойову готовність червоногвардійські загони, військові революційні частини. Для керівництва збройним повстанням був утворений загальноміський Військово-революційний комітет. До його складу ввійшли Я. Б. Гамарник, О. Б. Горвіц, А. В. Іванов, І. М. Крейсберг, М. В. Костюк, І. М. Кудрін¹³. Ряд членів комітету були направлені в різні райони України для роботи у військових частинах. Я. Б. Гамарник разом з А. В. Івановим розгорнули пропагандистську роботу серед солдатів 2-го гвардійського корпусу VII армії Південно-Західного фронту і робітників-залізничників Жмеринки і Вінниці¹⁴. Про ефективність їх роботи свідчить той факт, що в дні збройної боротьби з Центральною радою згаданий корпус у повному складі перейшов на бік революції, відіграв вирішальну роль у встановленні Радянської влади у Вінниці.

У Києві бої тривали до підходу до міста радянських військ. Січневе повстання київських робітників мало велике значення, бо воно відтягнуло на себе значні сили контрреволюційної Центральної ради. Після запеклих боїв 26 січня 1918 р. Київ був визволений. У процесі встановлення Радянської влади київські більшовики розгорнули велику роботу по створенню і зміцненню органів державної влади, по залученню широких трудящих мас до активної державної діяльності. 29 січня виконком Київської Ради обрав президію для здійснення керівництва цією роботою. Її очолили А. В. Іванов (голова), Я. Б. Гамарник та М. М. Майоров (заступники голови)¹⁵.

Однак перші кроки Радянської влади у цьому напрямі були перервані наступом німців на Україну, який почався 18 лютого 1918 р. Я. Б. Гамарник у той час проводив роботу по організації відсічі ворогу, разом з Є. Б. Бош, Ю. М. Коцюбинським очолював Раду оборони міста¹⁶. Після евакуації уряду України з міста Я. Б. Гамарник в числі 10 чле-

⁹ 1917-й год на Киевщине: Хроника событий.— Киев, 1928.— С. 305.

¹⁰ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне збір. творів. — Т. 41.— С. 9.

¹¹ 1917-й год на Киевщине.— С. 391.

¹² Там же.— С. 417—418.

¹³ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 239.

¹⁴ Кулик І. Київ у роки Жовтневої революції та громадянської війни.— К., 1957.— С. 33, 36—37.

¹⁵ Киев социалистический.— Книга I // История Киева: В трех томах, четырех книгах.— Киев, 1987.— С. 48.

¹⁶ Там же.— С. 55.

нів київського виконкому направляється для роботи в ЦВК України, який в умовах боротьби з окупантами відчував гостру потребу в досвідчених кадрах.

17—19 березня в Катеринославі відбувся II Всеукраїнський з'їзд Рад. Активну участь в його підготовці, виробленні найважливіших рішень брав член президії з'їзду Я. Б. Гамарник. На цьому з'їзді він був обраний членом ЦВК Рад України¹⁷. А через місяць, 18 квітня 1918 р., рішенням ВУЦВК створюється «Повстанська дев'ятка» — бюро для керівництва повстанською боротьбою на окупованій території. До складу «Повстанської дев'ятки» ввійшов і Я. Б. Гамарник¹⁸.

19—20 квітня на Таганрозькій партійній нараді було створено Оргбюро для підготовки і скликання I з'їзду КП(б)У, членом якого став Я. Б. Гамарник¹⁹. Оргбюро виконало велику роботу по згуртуванню партійних сил. В результаті цього стало можливим скликання I з'їзду КП(б)У. Я. Б. Гамарник, як припускають останні наукові дослідження, «здогадно разом з А. Я. Епштейном (Яковлевим) був обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У»²⁰. Після з'їзду, який визначив як основне завдання організацію збройного повстання проти контрреволюції, Ян, як часто звали його в роки громадянської війни товариші, разом з С. В. Косіором, Ю. М. Коцюбинським бере участь у організації Харківського підпілля²¹, очолює Одеський підпільний комітет партії²². В Одесі більшовики розгорнули активну діяльність: формували бойові дружини робітників, організували страйки, започаткували видання газети «Коммунист» — органу Одеського комітету партії, випуск листівок, в яких більшовики зверталися не лише до робітників і селян, а й до солдатів окупаційних військ німецькою, чеською і польською мовами. Для безпосереднього керівництва підпільно-партизанським рухом обком партії утворив Військово-революційний комітет. Восени 1918 р. Одещина була охоплена полум'ям партизанської боротьби. В революційно-визвольній боротьбі зміцнювалася і партійна організація. Керівник одеських більшовиків Ян Гамарник доповідав на II з'їзді КП(б)У в жовтні 1918 р., що в Одесі нараховується понад 800 комуністів, які об'єднані у 22 підпільних організаціях, функціонують 4 районних комітети, а за період після I з'їзду в умовах підпілля проведено 3 партійні конференції, вийшло 9 номерів газети «Коммунист»²³.

Після II з'їзду Я. Б. Гамарник відряджується у Харківську губернію, а потім у Крим. З деякою перервою (з листопада 1918 р. до березня 1919 ***) він у складі ревкому очолює збройне повстання у Харкові проти петлюрівської Директорії²⁴, згодом він — один з керівників виконкому губернської ради²⁵ та губкому партії²⁶.

У травні 1919 р., після визволення Одеси від інтервентів, Я. Б. Гамарник обирається головою губернського комітету партії. Однак

¹⁷ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні.— К., 1987.— С. 131.

¹⁸ Гражданская война и военная интервенция в СССР.— М., 1987.— С. 467.

¹⁹ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 262.

²⁰ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины: Протоколы.— Киев, 1988.— С. 224.

²¹ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область.— К., 1967.— С. 26, 101.

²² Очерки истории Одесской областной партийной организации.— Одесса, 1981.— С. 186.

²³ В огне гражданской войны: Сб. документов и материалов.— Одесса, 1962.— С. 111.

*** Перерва була викликана роботою у більшовицькому підпіллі в Криму. 1 грудня в Сімферополі відбулась загальнокримська підпільна конференція, на якій були визначені завдання більшовиків області, сформований обком партії, куди ввійшов і Гамарник (див. Очерки истории Крымской областной партийной организации.— Симферополь, 1981.— С. 71).

²⁴ Гражданская война и военная интервенция в СССР.— С. 140.

²⁵ Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918—1920).— Харьков, 1966.— С. 52, 73.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 67, арк. 4—10.

політична ситуація в той час залишалася складною: місто блокувала англо-французька ескадра, до Одеси наближалися війська Денікіна. Як член надзвичайного органу — Ради Оборони Одеського округу голова губкому у ті важкі дні напружено працював. Представник ЦК КП(б)У в Одесі Любинський доповідав, що «енергійно веде роботу т. Ян, який кожного дня відвідує фабрики і заводи, влаштовує мітинги, веде боротьбу з панікою»²⁷. Одночасно Гамарник надавав багато уваги питанням об'єднання і загартування комуністів Бессарабії. Під його керівництвом почав роботу Тимчасовий Бессарабський партійний комітет²⁸.

Однак ситуація в той час навколо Одеси залишалась складною. Три дивізії 12-ї армії, які мали утримувати район Одеси та Чорноморського узбережжя, виявилися відрізаними від основних сил. Щоб запобігти розпорошенню сил, їх звели в Південну групу військ 12-ї армії, створили Реввійськграду, до якої ввійшли Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, Л. Й. Картвелішвілі. Командуючим групою став І. Е. Якір.

20 серпня 1919 р. РВР Південної групи прийняла сміливе рішення — пробиватися на північ для з'єднання з головними силами фронту. Серед воїнів цієї групи була розповсюджена «Пам'ятка бійцю». Пригадуючи цей факт, І. Е. Якір писав: «...Сильно вона була написана... Живо й образно ця «Пам'ятка» закликала до витримки, випробувань, до нових важких боїв, до руху на північ... На багатьох «Пам'ятка» (її написав тодішній член Реввійськгради Південної групи товариш Гамарник) справила великий вирішальний вплив. Потрібний настрій був створений, частини сколочені, і рух почався»²⁹. Війська Південної групи подолали опір петлюрівських формувань і в середині вересня з'єдналися з основними силами фронту. Доблесть Південної групи отримала високу оцінку з боку Радянського уряду — 45-а і 58-а дивізії з'єднання були нагороджені Почесним прапором революції, а член Реввійськгради Я. Б. Гамарник, інші керівники Південної групи були нагороджені орденом Червоного прапора.

На початку 1920 р. стан на фронтах Червоної Армії помітно зміцнився. Для проведення партійної та радянської роботи з діючої армії було відкликано ряд досвідчених більшовиків. За рекомендацією ЦК КП(б)У Гамарника 7 січня 1920 р. обрали головою Київського губернського комітету партії³⁰. Однак на цій посаді він перебував лише місяць. У той час на Одещині відчувалася гостра потреба в кадрах, які були добре обізнані з місцевою обстановкою і користувалися авторитетом серед комуністів міста. Тому Я. Б. Гамарник був направлений в Одесу. З 13 лютого до середини червня 1920 р. він очолював Одеський губком партії³¹.

Варто докладніше зупинитися саме на цьому періоді діяльності Я. Б. Гамарника, оскільки в спеціальній літературі він майже не висвітлюється. Отже, після сформування у лютому 1920 р. нового складу губкому, він розгорнув активну діяльність по наведенню революційного порядку, відновленню органів Радянської влади на місцях, організації боротьби з контрреволюцією. Велика робота здійснювалася по зміцненню партійних організацій в місті і на селі, переєстрації комуністів, підготовці кадрів. З метою залучення трудящих до активної роботи проводилися безпартійна робоча конференція, суботники. Велика увага приділялась розвитку села: для селян почали видавати газету «Большевик». Для поживлення господарського життя докладалося чимало зусиль, спрямованих на розвиток кооперативного руху. В губкомі був створений кооперативний відділ, а при школі радянського будівництва—

²⁷ Там же, спр. 35, арк. 180.

²⁸ Там же, спр. 15, арк. 1—6.

²⁹ Як і р. И. Э. Воспоминания о гражданской войне.— М., 1957.— С. 36.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 241, арк. 153.

³¹ Там же, спр. 151, арк. 37.

кооперативна секція. У певних межах вже в той час в губернії дозволявся вільний продаж хліба на ринку селянами. Така гнучка політика губкому на чолі з Я. Б. Гамарником підвищувала авторитет партії і Радянської влади. Наприклад, всі резолюції, що пропонувалися більшовиками на губернському з'їзді Рад, були прийняті одностайно³².

Через рік, після прийняття X з'їздом РКП(б) нової економічної політики, згадані заходи будуть заохочуватися, а в перед цим, в першому півріччі 1920 р., Гамарника звинувачували в партизанщині, у відступах від класової лінії, в уступках дрібній буржуазії і кооператорам тощо. Наприклад, уповноважений Реввійськрази республіки А. В. Луначарський після перебування в Одеській області у своєму публічному виступі на мітингу в Первомайську, в харківській пресі, а також в заяві Сталіну звинуватив Одеську організацію КП(б)У і губвиконком у відсутності пролетарської комуністичної лінії³³. Про це він доповів і В. І. Леніну, відзначивши у «Стислому звіті про загальний політичний стан Миколаївської та Одеської губерній»: «Я аніскільки не заперечую того, що т. Ян — дуже великий працівник, який веде аж ніяк не без розуму свою «м'яку політику», але тут, на думку Луначарського, «потрібний суворий працівник..., потрібні дуже і дуже сильні руки». Цікава ленінська резолюція на звіті — «в архів», без будь-яких оргвисновків чи вказівок³⁴.

Враховуючи ці обставини, Я. Гамарник під час переговорів з керівниками республіки і КП(б)У Х. Раковським та С. Косіором намагався прояснити ситуацію, обґрунтувати необхідність вжитих заходів. На засіданні губкому була прийнята резолюція, де висловлювався рішучий протест проти звинувачення партійного органу та губвиконкому у відсутності міцної політики. В резолюції вказувалося, що «в політичну лінію Одеського губкому жодного разу не були внесені корективи Центральним Комітетом», висловлювалося прохання до ЦК залишити Яна в Одесі як визнаного і авторитетного керівника³⁵. А через день губком прийняв постанову про те, щоб просити ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) притягнути Луначарського до партійного суду за наклеп³⁶.

У цей час в зв'язку з наступом білополяків і активізацією врангелівських військ обстановка на фронті загострюється. В Одесі був введений облоговий стан. Сталін як член РВР Південно-Західного фронту вирішив підпорядкувати Одеський губком військовим установам. Це зустріло опір з боку губкому. Я. Б. Гамарник відмовився виконувати вказівки члена РВР 14-ї армії М. П. Горбунова, який заявив: «Нам не потрібно розумних голів губпарткомів³⁷, і інформував про конфлікт керівництво³⁸. Сталін розтлумачив цей випадок своєрідно. У телеграмі Раковському він зазначив: «Скарги одеських так званих комуністів будуть, але вони навряд чи заслуговують на увагу, оскільки одеські комуністи поставили себе у ганебну залежність від місцевої буржуазії...»³⁹. Однак разом з тим незалежність губернського комітету партії Сталін визнав⁴⁰. Невдовзі після цих подій Я. Б. Гамарника було відкликано з Одеси. Він переїхав у Київ і став на чолі губкому партії. Так суперечливо закінчився одеський період діяльності Я. Б. Гамарника. Він, звичайно, зробив для цього регіону України чимало, однак, можливо, сталінська оцінка — «одеські так звані комуністи» ще довгий час

³² Там же, спр. 252, арк. 14—16.

³³ Там же, спр. 149, арк. 10—13.

³⁴ Литературное наследие. В. И. Ленин и А. В. Луначарский: Переписка, доклады, документы.— М., 1971.— С. 458—464.

³⁵ Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 4, арк. 18.

³⁶ Там же, арк. 19.

³⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 149, арк. 10.

³⁸ Там же, арк. 39.

³⁹ Там же, спр. 57, арк. 156.

⁴⁰ Держ. арх. Одеськ. обл., ф. Р-2106, оп. 1, спр. 9, арк. 17.

обтяжувала дослідників, які не наважувалися ретельно висвітлити цей період біографії Я. Б. Гамарника.

Початок роботи в Київському губкомі припав на період боїв з білополяками та врангелівцями. В той час Гамарник дуже активно займався питаннями мобілізації всіх сил і засобів на боротьбу з ворогами революції: організував призов комуністів і комсомольців, робітників і селян на фронт, військове навчання. Для конкретизації керівництва цією роботою в губкомі був створений військовий відділ. Від часу оголошення військового стану в губернії партійна організація визнала себе мобілізованою⁴¹. Я. Б. Гамарник ввійшов до складу Військової Ради Київського укріпрайону⁴². Однак він вважав, що повинен бути в авангарді боротьби. Лише за період з 1 по 7 жовтня «Товариш Ян» тричі порушує питання про відрядження його на будь-яку роботу на Південний фронт. Проте керівництво республіканської партійної організації вважало, що такий авторитетний й досвідчений партійний працівник, як Гамарник більш потрібний на роботі в Києві. Він залишається в місті. І тут доля знову зводить його зі Сталіним. На початку грудня 1920 р. у Київ надходить телеграма з ЦК КП(б)У з грифом «цілком секретно, секретарю губкому особисто», в якій було написано: «Перепроводжуючи при цьому листування до справи тов. Сталіна, пропонується провести розслідування і про результати доповісти нам»⁴³. Що це була за «справа Сталіна» — невідомо, оскільки згадане листування у справі не збереглося. Однак, можливо, ця обставина мала свої наслідки у трагічному 37-му році. Адже «великий вождь усіх часів і народів» свідків своїх помилок, а тим більш причетних до їх розслідування, знищував у першу чергу.

Закінчилася громадянська війна. Але в ряді районів Київщини ще діяли окремі куркульські, анархістські банди. В зв'язку з цим під головуванням Я. Б. Гамарника був створений спеціальний орган — губерньська військова нарада по боротьбі з бандитизмом. В кінці 1921 р. з бандами на Київщині було покінчено. У 1921-1923 рр. Ян Борисович на посаді голови губвиконкому спрямовував роботу комуністів, усіх трудящих губернії. Від Київської партійної організації він обирався делегатом X, XI, XII з'їздів РКП(б).

Влітку 1923 р. Я. Б. Гамарника як досвідченого партійного працівника направляють на Далекий Схід. У зв'язку з його від'їздом Пленум Київського губвиконкому прийняв спеціальну постанову, в якій наголошувалося: «Товариш Ян, був тією центральною фігурою, навколо якої згуртувалися для дружньої роботи усі активні працівники губернії. Авторитет т. Яна на протязі всієї його роботи на Київщині був надзвичайно високим у робітничих і селянських масах. Далеко просунулася уперед Радянська робота на Київщині за останні роки. Більша частина успіхів у радянському і господарському будівництві досягнута за рахунок правильного керівництва і тієї атмосфери дружньої роботи, яку створив тов. Ян»⁴⁴. П'ять років працював Я. Б. Гамарник на Далекому Сході: керував Приморським губвиконкомом, Дальревкомом (крайвиконкомом), був секретарем Далькрайкому партії. В 1928 р. він обирається першим секретарем ЦК КП(б) Білорусії, спрямовує зусилля комуністів і всіх трудящих на розвиток промисловості та сільського господарства республіки. В жовтні 1929 р. Я. Б. Гамарник став начальником Політичного управління РСЧА, а з липня 1930 р. — був також призначений заступником Голови Реввійськради СРСР і першим заступником народного комісара у військових і морських справах. Я. Б. Гамарнику першому присвоєно вище військове звання для політпрацівників — армійський комісар I рангу. На XIV з'їзді ВКП(б) він обирався канди-

⁴¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 240, арк. 101.

⁴² Там же, спр. 145, арк. 179.

⁴³ Там же, арк. 187.

⁴⁴ Держ. арх. Київської області, ф. Р-405, оп. 1, спр. 117, арк. 117 (зв.).

датом в члени ЦК, а на XV—XVII з'їздах — членом Центрального Комітету партії.

Важливо підкреслити, що період 30-х років був дуже плідним у житті Я. Б. Гамарника. Однак у той час помітно посилювався культ особи Сталіна. Чорна хвиля репресій прокотилася по країні. Все жахливішою ставала кампанія проти «ворогів народу», кількість яких відповідно до сталінської концепції «зростання класової боротьби» повинна була збільшуватися кожного дня. Я. Б. Гамарник як людина високих більшовицьких принципів не міг змиритися зі злочинними перекрученнями ленінських ідей. Навіть тоді, в умовах зростаючого вихваляння «вождя і теоретика» Сталіна, у виступах Я. Б. Гамарника на зборах партійного активу в ряді військових округів і на флотах рефреном проходила думка: читайте Леніна «том за томом, це буде кращий метод вивчення марксизму-ленізму»⁴⁶.

Одним за одним потрапляли в опалу, а потім і під слідство його соратники, близькі друзі. У 20-х числах травня 1937 р. заарештували М. М. Тухачевського, через кілька днів — І. П. Уборевича. Я. Б. Гамарник відчував, що смертельна небезпека насувається і на нього. Перший сигнал про це поступив ще на початку травня, коли його звільнили від обов'язків першого заступника Народного комісара оборони, пояснюючи цей крок прагненням розвантажити начальника Політуправління від невластивих його посаді функцій. А 31 травня до Я. Б. Гамарника приїхав маршал В. К. Блюхер. Є версія, що тоді В. К. Блюхер пропонував йому стати членом суду над заарештованими військовоначальниками. Однак Ян Борисович відмовився⁴⁷. В той же день о п'ятій годині на квартиру Я. Б. Гамарника навідалися колишній його заступник і керуючий справами наркомату. Після короткої розмови, коли «візитери» почали збиратися, зі спальні Гамарника пролунав постріл — Ян Борисович покінчив життя самогубством. Потім поет Б. Слуцький напише в своєму вірші «Після реабілітації»: «Гамарник был подтянут и высок, и знаменит умом и бородою. Ему ли встать казанской сиротою перед судом? Он выстрелил в висок»⁴⁸.

Нині вже відомо, яке повідомлення у той трагічний день привіз керуючий справами. Це був наказ комісара оборони К. Є. Ворошилова: «...відсторонити від посади, виключити зі складу Військової Ради і звільнити як працівника, що перебував у тісному груповому зв'язку з Якіром»⁴⁹. А 12 червня маршал Ворошилов підписав ще один наказ за № 96, в якому з цинізмом затаврував загублений цвіт армії. «...Світовий фашизм і на цей раз дізнається, що його вірні агенти гамарники і тухачевські, якіри і уборевичи та інша зрадницька падаль, що лакейські служила капіталізму, зтерті з лиця землі і пам'ять про них буде проклята і забута»⁵⁰.

Ні, не забута. Історія і народ повернули їм честь. Нині ми віддаємо належне рицарям революції, представникам славної ленінської когорти, вивчаємо їх досвід боротьби на переломних етапах історії, який набуває для нас особливої ваги в умовах перебудови і оновлення соціалістичного суспільства.

Одержано 7.03.89.

Предпринята попытка раскрыть деятельность Я. Б. Гамарника на Украине. Особое внимание уделяется освещению периода его работы в Киеве и Одессе во время революции и гражданской войны.

⁴⁶ Центр. держ. арх. Радянської армії, ф. 9, оп. 29, спр. 313 (далі — ЦДАРА).

⁴⁷ Там же, спр. 319, арк. 191—271.

⁴⁸ Волкогонов Д. А. Триумф и трагедия: Политический портрет И. В. Сталина // Октябрь.— 1988.— № 12.— С. 142.

⁴⁹ Знамя.— 1988.— № 1.— С. 66.

⁵⁰ ЦДАРА, ф. 37837, оп. 4, спр. 148, арк. 521.

⁵¹ Морской сборник.— 1937.— № 7.— С. 5.

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції й громадянської війни на Україні

М. К. Владимиров *

Владимиров Мирон Костянтинович¹ народився у м. Херсоні 15 листопада 1879 р. Батько мій (пише про себе) орендар, який займався сільським господарством, серйозно захворів, коли я був ще дитиною (7—8 років), і сім'я наша була поставлена у матеріальну залежність від батька матері — заможного домовласника. Не відчуваючи гострої нужди у самому необхідному, доводилося, однак, часто переживати серйозні труднощі, головним чином, через хворобу батька. 13 років поступив до с-г. училища², яке не закінчив (пройшов лише 5 класів, а шостий, спеціальний, залишив) з міркувань почасти принципового характеру, оскільки мене хотіли залишити на другий рік не тому, що в мене не були перевідні оцінки, а тому, що я мало старанно ставився до шкільних занять.

З 17—18 років беру участь спочатку в гімназичних гуртках³, а згодом і в робітничих як лектор з ряду питань, переважно політичної економії і історії. Біля року прослужив у губернському статистичному управлінні, де більш близько знайомлюсь із становищем селянства, але в гарячих суперечках між народниками і марксистами стаю рішуче на бік останніх. Окремі номери «Искры», які потрапляли у Херсон⁴, спонукають мене взяти заходи до поїздки за кордон, яка вдалася в середині 1902 р. Спочатку в Берліні, а наприкінці року в Берні посилено знайомлюсь з партійною обстановкою і відносинами⁵, вступаю до бернської групи «Искры»⁶. Однак, сама по собі закордонна обстановка обтяжує.

У травні⁷, після розмов з Володимиром Іллічем і Надією Костянтинівною Крупською виїжджаю до Росії з явкою в Києві, але червневий страйк⁸ і провал, зв'язані з ним, не дають мені можливості залишитися в Києві, оскільки ні з ким було зв'язатися по наявним двом явкам, і я на свій страх і ризик відправляюсь у Гомель. Головний мотив, що спонукав мене відправитися у це місто, впливав із факту повної неорганізованості пролетаріату усього району, що так яскраво виявилось під час погрому. В Гомелі знайшов осередок з п'яти робітників, який перейняв від доктора Залманова, що невдовзі виїхав. Поступово вдалося залучити нові кадри, і через кілька місяців гомельська організація «Искры»⁹ настільки зміцнюється, що покладається у заснування разом з новозибківською групою Поліського комітету, який охопив своїм впливом, прокламаціями з приводу японської війни і найголовніших подій того часу значну частину Могильовської, Чернігівської і частини Полтавської губ. (м. Ромни)¹⁰. Будучи посланим на з'їзд 1905 р., їду в Лондон, де збирається III з'їзд, хоча більшість організацій, що входили в Поліський комітет, схилилася до меншовиків¹¹. Повернувшись негайно після з'їзду до Росії, докладаю всіх зусиль, щоб організаційно зв'язати всі організації Поліського комітету з більшовицьким ЦК, але вдається лише не допустити цього зв'язку з меншовицьким центром¹².

Однак масштаб роботи стає все більш недостатнім, і у вересні 1905 р. виїжджаю у Петроград, де й прожив жовтневі дні¹³. На початку листопада, за розпорядженням члена ЦК тов. Богданова¹⁴, відряджуюсь агентом ЦК на південь і починаю свій об'їзд з Одеси. Там сприяю об'єднанню більшовиків з меншовиками під кутом зору забезпечення за більшовиками керівного впливу на маси¹⁵. У грудні залишаю Одесу і після деякої перерви роботи, яку проводжу в Гомелі за виданням газети¹⁶, знову

* Текст до друку підготував та склав до нього примітки доктор історичних наук, професор П. Л. Варгатюк.

повертаюся до Одеси, де перебуваю секретарем комітету. У травні увесь склад комітету заарештовується; сиджу у тюрмі до грудня, коли звільнююся під залог і виїжджаю в Луганськ. Працюю там кілька місяців, після цього за викликом катеринославських товаришів і в зв'язку з провалом керівних меншовиків терміново виїжджаю у Катеринослав, де починаю керувати заводським районом. В зв'язку з яскраво визначеним ліквідаторством меншовиків боротьба загострюється і призводить до розриву¹⁷. Але в серпні чи вересні мене заарештовують, розпізнають і відправляють в одеську тюрму. В грудні військовий суд засуджує мене до заслання і поселення, куди і відправляюся у січні 1908 р. Пробувши в Іркутську і Олександрівському¹⁸ до травня, їду в село Преображенське Киренського повіту, де, однак, пробув лише тиждень і благополучно втік, переїхав кордон.

Спочатку прожив рік у Відні, потім переїхав у Париж. До 1911 р. працюю в загальній більшовицькій групі, але потім починаються розбіжності з тт. лєнінцями на ґрунті ставлення до меншовиків¹⁹. Група «партійців більшовиків» вважала, що необхідно тримати курс на ізоляцію ліквідаторської частини меншовиків шляхом зближення з лівою частиною меншовизму, що вимагало, на думку цієї групи, організаційного зближення. На цій платформі відбувається об'єднання більшовиків-партійців з групою плехановців. Але це організаційне зближення розлітається з перших же днів війни, коли більшість «більшовиків-партійців і частина меншовиків» стають на поразенську позицію, а Плеханов — відкрито на бік оборонців. Незабаром після цього створюється нове угруповання²⁰, яке мало своїм ідейним органом паризьку газету «Наше слово»²¹ і об'єднувало Троцького, Мануїльського, Антонова, Лозовського, мене та інших товаришів. Увесь хід подій значно зближує знову з лєнінцями, і коли Лютнева революція дозволила повернутися в Росію, то майже всі колишні «більшовики-партійці» зливаються з більшовиками²². З цього моменту моя подальша робота відбувається в порядку спеціальних призначень ЦК, але, на жаль, концентрується майже повністю тільки по радянській лінії: спочатку в петроградській міській і продовольчій управі²³ і Наркомпроді, потім у Всеросійській евакуаційній комісії²⁴, далі на фронті у залізничних і продовольчих справах²⁵; з 1921 р. — Наркомпрод України, потім — наркомземом і, нарешті, з 1922 р. перекидаюся у НКФ²⁶. (Автобіографія, що є в Істпарті та надрукована в «Економ. жизни», 1925 р., № 67).

У 1924 р. був призначений заступником голови ВРНГ СРСР²⁷. Помер 20 березня 1925 р.²⁸

ПРИМІТКИ

¹ Справжнє прізвище Владимирова — Шейнфінкель. В листуванні з В. І. Леніним і Н. К. Крупською користувався псевдонімами (кличками) «Льова», «Льова Поліський», «Костянтинів».

² Йдеться про сільськогосподарське училище, яке перебувало в Херсоні і утримувалося Херсонським губернським земством. Давало учням середню загальну освіту і спеціальність з агрономії, зоотехнії та садівництва.

³ Це були загальнореволюційні гуртки змішаного типу, до яких входили прихильники як народницьких, так і марксистських поглядів. В ході дискусій між марксистами і народниками М. К. Владимиров визначився як марксист.

⁴ Перші номери газети «Искра» надійшли в Херсон у другій половині 1901 р., коли місцева соціал-демократична група встановила зв'язки з редакцією лєнінської газети. До складу групи входили брати О. Д., М. Д. і Л. Д. Цюрупи, О. М. Винокуров, М. К. Владимиров та інші соціал-демократи.

⁵ За кордоном у цей час М. К. Владимиров перебував близько півтора року (до кінця 1903 р.) і мав змогу спостерігати боротьбу між іскрівцями і «економістами», твердими і «м'якими» іскрівцями, більшовиками і меншовиками та брати в ній участь.

⁶ Йдеться про Бернську групу сприяння «Закордонній лізі російської революційної соціал-демократії», що об'єднувала групи російської соціал-демократичної еміграції, які підтримували «Искру». Перебуваючи в Бернській групі, М. К. Владимиров у 1903 р. вступив в РСДРП. Після з'їзду — більшовик.

⁷ Тут неточність. Напевне, в травні 1903 р. мала місце розмова з В. І. Леніним і Н. К. Крупською, а виїхав у Росію М. К. Владимиров не раніше листопада 1903 р.

⁸ Загальний політичний страйк робітників Києва відбувся 21 липня — 1 серпня 1903 р., охопивши 20 тис. учасників. Під час страйку поліція і війська стріляли в робітників. Страйк у Києві був частиною загального політичного страйку робітників Півдня Росії.

⁹ Так М. К. Владимиров називає утворену за його участю Гомельську групу РСДРП. Група оформилася в кінці 1903 р.

¹⁰ Поліський комітет РСДРП утворився в січні 1904 р. Затверджений ЦК РСДРП в квітні 1904 р. При утворенні комітету до складу керованої ним організації ввійшли Гомельська організація Могильовської губернії, Новозибківська і Клишівська групи Чернігівської губернії. Пізніше комітет також об'єднав Роменську групу Полтавської губернії та Могильовську організацію. Організатором і керівником комітету був М. К. Владимиров. Комітет розмістився в Новозибкові. Поліський комітет РСДРП і керовані ним групи були об'єднаними соціал-демократичними організаціями, склалися з більшовиків і меншовиків.

¹¹ Спираючись на допомогу В. І. Леніна, направленою ним агента Бюро комітетів більшості В. І. Невського, Поліська організація РСДРП в ідейній боротьбі пододала опір меншовиків і в спеціальній резолюції на початку березня 1905 р. визнала необхідним скликання III з'їзду партії. Як голова комітету М. К. Владимиров був обраний делегатом з'їзду. На з'їзді він підтримав ленінські резолюції про збройне повстання, про тимчасовий революційний уряд. Разом з тим, при обговоренні питання про ставлення до національних соціал-демократичних організацій він відстоював право Бунду на автономію в партії і вимагав припинення боротьби з ним.

¹² Після повернення делегата в Гомелі в двадцятих числах травня 1905 р. відбулась конференція соціал-демократичних організацій Поліського району. В гострій ідейній боротьбі більшовиків і меншовиків протягом 9 днів конференція обговорювала підсумки III з'їзду РСДРП. Конференція не визнала з'їзд загальнопартійним, оскільки на ньому не були представлені меншовики, але вирішила підкоритися всім його постановам та обраному на ньому ЦК партії. Поведінка делегата Поліського комітету на з'їзді була визнана правильною.

¹³ Жовтневі дні — це дні проведення Всеросійського Жовтневого політичного страйку 1905 р.

¹⁴ Богданов О. О. (1873—1928) — лікар, природодослідник, філософ і економіст, соціал-демократ з 90-х років. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. Член Бюро комітетів більшості і редакції газети «Вперед». На III з'їзді РСДРП обраний у склад ЦК партії. В роки реакції відійшов від більшовизму, став лідером одзовистів, в 1909 р. був виключений з рядів більшовиків. Після Жовтневої революції перебував на науковій роботі.

¹⁵ В Одесі М. К. Владимиров діяв як примиренець. Якщо в Катеринославі, Луганську, Харкові та інших місцях у цей час відбувалося об'єднання паралельних організацій більшовиків і меншовиків при збереженні їх організаційної незалежності, в Одесі було проведене злиття більшовицьких і меншовицьких організацій.

¹⁶ У Гомелі в кінці грудня 1905 — на початку лютого 1906 р. видавалася легальна соціал-демократична газета «Труд». Редактором газети був М. К. Владимиров. Газета була закрита 11 (24) лютого 1906 р. на 31-му номері.

¹⁷ Напевне, йдеться про те, що внаслідок арештів більшовиків у вересні 1907 р. склад Катеринославського комітету РСДРП змінився. В ньому тимчасово одержали перевагу меншовики, в діяльності яких все більше проявлялися ліквідаторські настрої.

¹⁸ Відома серед засланих і каторжан Олександрівська центральна каторжна і пересильна тюрма («Олександрівський централ»).

¹⁹ «Більшовики-партійці», до яких входив і М. К. Владимиров, — це, насправді, більшовики-примиренці. Вони виступали за безпринципне об'єднання всіх соціал-демократичних течій і груп на основі примирення більшовиків з опортуністичними елементами. Проти цього рішуче виступав В. І. Ленін. VI (Празька) конференція РСДРП позбавила цю групу права виступати від імені РСДРП.

²⁰ Йдеться про зарубіжних прихильників «Міжрайонної організації об'єднаних соціал-демократів» («Міжрайонців»), що виникла в Петербурзі в 1913 р. «Міжрайонці» об'єднували троцькістів, частину меншовиків-партійців, колишніх впередівців і більшовиків-примиренців, виступали за «єдину РСДРП», створену шляхом об'єднання більшовиків і меншовиків. Під час першої світової війни частина з них стояла на центристських, частина — на інтернаціоналістських позиціях.

²¹ «Наше слово» — щоденна газета, яку видавали в Парижі з січня 1915 по вересень 1916 р. меншовики-інтернаціоналісти і троцькісти. В газеті співробітничали В. О. Антонов-Овсієнко, М. К. Владимиров, С. А. Лозовський, Д. З. Мануїльський, Л. Д. Троцький та ін.

²² В числі «міжрайонців» М. К. Владимиров був прийнятий у більшовицьку партію VI з'їздом РСДРП(б).

²³ У Петроградській міській і продовольчій управах М. К. Владимиров був комісаром Петроградського ВРК.

²⁴ Всеросійська евакуаційна комісія — підпорядкований Раді Народних Комісарів РСФРР надзвичайний орган, який мав повноваження здійснювати найбільш швидко і планомірну евакуацію воєнних та інших вантажів до нових місць призначення в інтересах демобілізації промисловості і задоволення потреб реорганізації народного господарства. Функції цього органу були визначені в ленінському «Проекті декрету про утворення Всеросійської евакуаційної комісії» (В. І. Ленін. Повне зібр. творів. — Т. 54. — С. 396—397). Декрет був затверджений РНК 19 квітня 1918 р. 23 квітня 1918 р. М. К. Владимиров був призначений надзвичайним уповноваженим (керівником) цієї комісії і працював на цій посаді до початку грудня. Одночасно (з грудня 1917 р.) він був членом колегії Народного комісаріату продовольства.

²⁵ 5 грудня 1918 р. М. К. Владимиров був призначений надзвичайним військовим комісаром залізниць Південного фронту, 20 червня 1919 р.—членом РВР і головою особливої продовольчої комісії цього ж фронту, а 21 жовтня—переміщений на посаду голови Особливої продовольчої комісії Південно-Східного фронту. В січні—червні 1920 р. він був членом РВР Південно-Західного, в жовтні—грудні—Південного фронту.

²⁶ Народним комісаром фінансів РСФРР був у 1922—1924 рр., керував проведенням грошової реформи, ліквідацією інфляції, сприяв зміцненню економічного становища країни.

²⁷ Заст. голови Вищої Ради народного господарства був призначений в листопаді 1924 р. З 1924 р. був кандидатом у члени ЦК РКП(б). Член ВЦВК і ЦВК Рад СРСР.

²⁸ Помер в Італії, куди був направлений на лікування. Урна з його прахом першою була замурована в Кремлівській стіні 6 квітня 1925 р.

До читачів

На XIX Всесоюзній партійній конференції секретар правління Спілки письменників УРСР Б. І. Олійник запропонував з'ясувати причини голоду 1932—1933 рр., що позбавив життя мільйонів селян, назвати поіменно тих, з чиєї вини сталася ця трагедія. Ця думка була підтримана письменниками, публіцистами, науковцями. Зроблено перші кроки в реалізації цієї пропозиції. Завершується робота над великою книгою-меморіалом «33-й: голод», яка складатиметься із свідчень безпосередніх учасників та очевидців тих трагічних подій, архівних документів, матеріалів преси. Водночас Інститутом історії партії при ЦК Компартії України готується книга «Голод 1933 року на Україні: очима істориків, мовою документів». Редакція журналу звертається до читачів з проханням допомогти у створенні джерельної бази для написання як книг-меморіалів, так і в цілому правдивої історії колективізації на Україні. Можна виділити кілька напрямів, які особливо цікавлять дослідників цих проблем:

— масштаби політики так званого «розкуркулювання», коло осіб, які попадали під неї (з прикладами з життя вашого села);

— факти про опір комуністів, господарських керівників різного рангу, простих селян цій політиці;

— так званий «саботаж» хлібозаготівель партійними та господарськими працівниками (є опубліковане висловлювання Сталіна про те, що більшість сільських комуністів саботували продрозверстку);

— репресії проти керівних працівників і рядових колгоспників за борги по хлібозаготівлях;

— форми централізованої допомоги голодуючим (на обласному, районному і колгоспному рівнях);

— доля сіл, занесених на «чорну дошку»;

— кількість загиблих від голоду.

Просимо всіх, хто може допомогти у висвітленні названих питань, надсилати листи до Інституту історії АН УРСР, у відділ історії соціалістичного будівництва з поміткою «33-й: голод».

НАШ КАЛЕНДАР

С. Ф. Пивовар (Київ)

**70-РІЧЧЯ
ЛЕНІНСЬКОГО ДЕКРЕТУ
«ПРО ВИНАХОДИ»**

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції ознаменувала новий етап у розвитку винахідництва, створила умови для технічної творчості трудящих мас. Керуючий справами РНК РСФРР

В. Д. Бонч-Бруєвич у журналі «Изобретатель» писав: «Раднарком ще у Петрограді, в перші місяці революції був завалений пропозиціями різних нових винаходів... Доповідаючи про всі ці заявки Володимиру Іллічу, я одержував від нього незмінні розпорядження відноситися до всіх цих пропозицій найуважнішим чином і направляти всіх винахідників з їх проектами у належні установи»¹.

Зародження та розвиток масової технічної творчості в країні нерозривно пов'язані з ім'ям В. І. Леніна. Основою радянської державної політики щодо винахідництва, на думку Володимира Ілліча, мало стати максимальне залучення до технічної творчості широких народних мас. «...Розум десятків мільйонів творців, — підкреслював він, — створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»².

Уже в січні 1918 р. за вказівкою В. І. Леніна був створений Комітет у справах винаходів й удосконалень з метою «широкого та планомірного об'єднання науково-технічних сил Росії в інтересах воєнної оборони і мирного прогресу держави»³. Комітет очолив член ЦК РКП(б) Ф. В. Ленгнік. «Та виняткова увага, — згадував він, — яку виявляв Володимир Ілліч до стану винахідницької справи у республіці, є кращою гарантією того, що вона заслуговує пильного й уважного до себе ставлення»⁴.

В. І. Ленін мріяв створити ідеальні умови для роботи «всіх техніків». Розв'язавши це завдання, підкреслював він, «через двадцять п'ять років Росія була б передовою країною світу»⁵. У кожному винахідникові Володимир Ілліч бачив насамперед революціонера. Йому належить визначення революційної суті винахідництва: «...Перша парова машина, яка була винайдена, була теж погана, і навіть невідомо, чи працювала вона. Але не в цьому справа, а справа в тому, що винахід був зроблений»⁶.

Важливою віхою в історії розвитку винахідництва у нашій країні був декрет РНК від 30 червня 1919 р., підписаний В. І. Леніним. Він затверджував «Положення про винаходи» — історичний документ, який відміняв «усі закони та положення про привілеї на винаходи, видані до опублікування... декрету...»⁷. У ньому були закладені основи соціалістичного права в галузі винахідництва, вперше законодавчо закріплювався обов'язок державних органів сприяти впровадженню у виробництво цінних винаходів. Ленінський декрет став першим в історії радянського винахідництва документом, який визначав місце і значення винахідників в

¹ Бонч-Бруєвич В. Д. Ленін В. І. об изобретательстве // Изобретатель.— 1929.— № 2.— С. 6.

² Ленін В. І. Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, 10—18 (23—31) січ. 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 270.

³ Охрана прав изобретателей // Изв. ВЦИК.— 1922.— 12 февр.

⁴ В. І. Ленін во главе великого строительства // Сб. воспоминаний о деятельности В. И. Ленина на хозяйственном фронте.— М., 1960.— С. 209.

⁵ Горький М. В. И. Ленин // Собр. соч.— М., 1952.— Т. 17.— С. 42—43.

⁶ Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б), 27 берез.— 2 квіт. 1922 р. // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 102.

⁷ Декреты Советской власти. — М., 1971. — Т. 5. — С. 322—323.

умовах будівництва соціалізму. Діяльність останніх стала складовою частиною руху багатомільйонних мас трудящих за технічний прогрес нашої Батьківщини. Особливо слід підкреслити трудовий героїзм новаторів виробництва у роки Великої Вітчизняної війни, коли їх зусилля були спрямовані на те, щоб в найстисліші строки розв'язати складні виробничі завдання, забезпечити технічну перевагу над ворогом. У післявоєнний час на основі ефективних винаходів і раціоналізаторських пропозицій було створено багато найновіших машин, апаратів, верстатів й іншої техніки.

В умовах перебудови соціалістичної економіки важлива роль відводиться технічній творчості трудящих мас. На нараді у ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу 11 червня 1985 р. Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов підкреслив: «Неабияку роль у прискоренні науково-технічного прогресу має відіграти технічна творчість трудящих. Необхідно ґрунтовно поліпшити роботу з винахідниками і раціоналізаторами...»⁸.

Конкретні завдання, пов'язані із збільшенням вкладу новаторів виробництва в прискорення науково-технічного прогресу поставили XXVII з'їзд КПРС та XXVII з'їзд Компартії України. Зокрема, на останньому підкреслювалося, що необхідно довести економічний ефект від впровадження у виробництво винаходів і раціоналізаторських пропозицій в останньому році дванадцятип'ятиріччя до 1,8—2 млрд. крб.⁹ Для розв'язання цього завдання в УРСР уперше у нашій країні була розроблена республіканська комплексна програма розвитку науково-технічної творчості трудящих та молоді («Винахідництво й раціоналізація — 90»). В ході її реалізації, зокрема, передбачається: розширити масштаби впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій в 1,5 раза, підвищити питому вагу впроваджених пропозицій новаторів до 90%, збільшити середню ефективність одного використаного винаходу до 40 тис. крб., рацпропозиції — до 2,5 тис. крб., збільшити на 30% валютні надходження від продажу ліцензій, створити науково-технічні колективи трудящих, які працюватимуть на госпрозрахунковій основі¹⁰.

Перші результати виконання програми «Винахідництво й раціоналізація-90» дали можливість уже у 1987 р. вийти на рубежі, накреслені на кінець п'ятиріччя. Так, одержано ефект від впровадження пропозицій новаторів у сумі 2,103 млрд. крб., при чому 1,081 млрд. крб. фонду економії створено за рахунок використання винаходів¹¹. Більш як на третину збільшилися валютні надходження від продажу ліцензій¹².

Особлива увага до науково-технічної творчості пояснюється тим, що це рентабельна сфера людської діяльності. Вона дає економіці України понад 20, а в сільському господарстві — до 40 крб. ефекту на 1 крб. витрат. У республіці щодня оформляється в середньому 132 заявки на винаходи, реєструється 4,2 тис. раціоналізаторських пропозицій¹³.

У перших рядах новаторів республіки — такі відомі винахідники, як головний конструктор Українського державного інституту по проектуванню металургійних заводів М. Л. Аріст, винаходи якого дали можливість зекономити 20 млн. крб.; калібрувальник Нижньодніпров-

⁸ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доп. на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення наук.-технічного прогресу, 11 черв. 1985 р.— К., 1985.— С. 21.

⁹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Компартії України.— К., 1986.— С. 76.

¹⁰ Республіканская комплексная программа развития научно-технического творчества трудящихся и молодежи.— Киев, 1987.— С. 6—7.

¹¹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 году: Стат. ежегодник.— Киев, 1988.— С. 19—20.

¹² Андрощук Г. А., Криворученко В. А. Управлению научно-техническим творчеством — программно-целевой подход // Вопр. изобретательства.— 1988.— № 7.— С. 5.

¹³ Там же.— С. 2.

ського трубопрокатного заводу В. І. Корж, який подав 26 винаходів та близько 100 рацпропозицій з економічним ефектом 3 млн. крб. Серед творців науково-технічного прогресу — слюсар вагонного депо ст. Ясинувата Донецької залізниці М. Д. Губенко — автор 378 раціоналізаторських пропозицій і 5 винаходів; токар виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод» Ф. Д. Стадник (34 рацпропозиції й 4 винаходи); електрослюсар шахти «Ровенькиантрацит» В. І. Руденко (відповідно 150 та 5)¹⁴.

Розвиток ленінських принципів винахідництва знайшов своє відображення в опублікованому 27 грудня 1988 р. для всенародного обговорення проекті Закону СРСР «Про винахідницьку діяльність у СРСР», який передбачає закріплення в економіці країни принципів господарського розрахунку, зміцнення правових основ у галузі винахідництва, підвищення ефективності вкладу винахідників у розв'язання пріоритетних завдань прискорення соціально-економічного розвитку суспільства.

Одержано 17.03.89

¹⁴ Медаль В. К. Семинского // Изобретатель и рационализатор.— 1989.— № 1.— С. 2; Никитченко В. П. В ритме ускорения.— Днепропетровск, 1987.— С. 127; Золотой фонд НТП: Цифры и факты // Под знаменем ленинизма.— 1986.— № 10.— С. 54.

В. А. Смолій (Київ)

**200-РІЧЧЯ
ПОВСТАННЯ СЕЛЯН
У с. ТУРБАЯХ**

Виповнилося 200 років з тих пір, коли у червні 1789 р. у Турбаях на Полтавщині відбувся збройний виступ місцевої громади проти поміщиків Базилевських. Протягом чотирьох років селянсько-ко-

зацькі маси вели напружену, сповнену драматизму боротьбу проти феодалів: попереду були судові тяжби в місцевих та центральних органах влади, окремі успіхи та невдачі, спроби налагодити зв'язок з жителями навколишніх сіл та угодовство представників заможних козацьких родин, суд та розправа над повстанцями, трагедія переселення з рідних місць в далекі південні степи.

На стежку боротьби з поміщиками мешканці Турбаїв ступили ще на початку XVIII ст. Як і десятки тисяч інших селян Лівобережної України, свої виступи проти них вони розпочинали з так званого «шукування козацтва». Протягом багатьох десятиліть жителі села через гетьманські та царські органи влади добивалися повернення й узаконення їх у козацькому стані. Але їх сподівання виявилися марними. В стінах урядових установ турбаївці зустрічали категоричні відмови. Не могло задовольнити громаду половинчасте рішення Сенату про закріплення козацьких прав лише за 76 родинами (в Турбаях на 1794 р. проживали близько 2,4 тис. чол.)¹ Усі інші жителі, згідно з цим рішенням, офіційно визнавалися підданими власників села — родини поміщиків Базилевських.

Ідеї свободи і боротьби проти феодалів (протягом кількох десятиріч тут змінилися три поміщики) об'єднали й примножили сили турбаївців, надали їм стійкості та організованості. Прохання й скарги, які вони неодноразово направляли до різних державних інституцій, були одним з перших кроків на шляху до збройного виступу.

Повстання відбулося 8 червня 1789 р. Цей акт класової помсти селян і козаків Турбаїв спрямовувався насамперед проти місцевих поміщиків. Важливо, що в очах представників місцевої громади фізичне знищення Базилевських було цілком законною акцією. Протягом бага-

¹ Повстання селян у селі Турбаях (1789—1793 рр.).— Пролетар (X).— 1932.— С. 132.

тьох місяців судового процесу позиція переважної більшості селян і козаків лишилася практично незмінною. Одному з керівників повсталих громадському писарю Трохиму Довженку чиновники Градизького повітового суду (1794 р.) ставили за основну провину те, що він «выговаривал, что турбаивцы до тех пор не будут покойны, пока и прочих Базилевских в живых оставшихся вне побьют»². Цікаво, що майже аналогічні мотиви дій турбаївських повстанців можна відшукати у фольклорній спадщині. У широковідомій пісні «Задумали базилевці» говориться про кривди, які піддані зазнали від власників села: по-перше, закріпачення селян і козаків («козаченьків-вергунівців та й закріпостили»); по-друге, захоплення поміщиками їх земельних угідь («порізали вергунівцям всі поля на карти»); по-третє, соціальне гноблення та важкі повинності.

«Оце тобі, Мар'яно,
За тонкії нитки,
Не то прями жінки наші,
Прями малі дітки»³.

Тому цілком резонно — як обгрунтування вбивства феодалів — лунають слова пісні:

«Шкода тепер, Мар'яно,
З вами говорити,
З кіллям прийшли не радитися —
Прийшли вас побити!»⁴

Для характеристики соціальної спрямованості цих подій не менш важливим було ставлення повсталих мас до органів державної влади. Адже відомо, що питання про стану належність жителів Турбаїв тривалий час лишалося предметом розгляду різних інституцій (від повітових судів до Сенату). Багаторічна бюрократична тяганина і беззаконня, упереджений підхід до цієї, здавалося б, простої справи різко дисонували з антифеодальними настроями, що панували серед селянсько-козацьких мас. Особливо непримиренним було їх ставлення до повітових та намісницьких судів, на засіданнях яких інтереси селян і поміщиків стикалися найчастіше. Будь-які рішення турбаївці вважали несправедливими і категорично їх не визнавали. Тому збройний виступ розпочався стихійним нападом юрби селян і козаків на поміщицький будинок, у приміщенні якого відбувалися виїзні засідання Голтвянського нижнього земського суду. Повстанці покарали чиновників і, що особливо важливо, захопили офіційні судові папери, які зберігалися у суді. «Турбаивские жители, — повідомлялося в рапорті (2 липня 1789 р.) Катеринославського намісницького правління, надісланому правителю намісництва В. В. Каховському, — зделав нарочитой скоп в великом числе, учинив крик и смятение с крайнею свирепостию и со всяким безчеловечием, вооружившись пиками, косами, киями, дрючьями и прочими смертоносными орудиями, напали сперва на тот дом, где оной суд присудствие имел, и в оном всех присутствующих також секретаря уездного стряпчего и канцелярских служителей безчеловечным боем перемучив до полусмерти и все судовые бумаги и зеркало захватили...»⁵ Гадаємо, не випадково в процесі слідства повстанці свої претензії до суду висловили таким чином: по-перше, приховування чиновниками попередніх рішень Сенату; по-друге, захист судом інтересів поміщиків Базилевських; по-третє, порушення елементарних правил судової етики, лихварство и продажність слідчих.

Не викликає особливого здивування той факт, що повсталі особливо цікавили папери, що зберігалися у приміщенні суду. Для них вони своєрідно уособлювали кріпосницьку залежність і соціальну несправедливість. Тому, як зазначалося вище, турбаївці конфіскували насамперед судову документацію, а згодом захопили у Базилевських «гра-

² Там же.— С. 116.

³ Історичні пісні.— К., 1961.— С. 531—532.

⁴ Там же.— С. 531.

⁵ Повстання селян у селі Турбаях (1789—1793 рр.).— С. 30.

моты, крепости на имение и другие зделки, книги и другие записки»⁵. Важливо підкреслити, що ці документи вони не знищили (як це мало місце під час попередніх народних виступів). Тривалий час ці матеріали перебували в руках керівників турбаївської громади, які, очевидно, мали намір використати їх у судових процесах проти спадкоємців Базилевських.

Події 8 червня 1789 р. завершилися перемогою повсталих — місцеві поміщики були ліквідовані, а чиновники Голтвянського нижнього земського суду — фізично покарані. В цих умовах на порядок денний висувалося питання про організацію в селі органів народного самоврядування. Тут турбаївці мали свої багаторічні традиції. Відомо, що задовго до збройного виступу сільська громада на власний кошт утримувала своїх повірених у Петербурзі. Документи також свідчать про те, що всі найважливіші питання життя турбаївців час від часу вирішувалися на сільських сходах⁷. Після початку повстання і переходу села до рук селян і козаків форма організації народної влади неминуче повинна була зазнати помітних змін. Виникає так звана «Зборная общественная изба», до компетенції якої входило розв'язання всіх проблем (господарських, пов'язаних з організацією опору каральним командам, переговори з представниками царської адміністрації тощо), які виникали в ході кількарічної боротьби повсталих мас. Про час створення «Зборной общественной избы» майже нічого не відомо. І. О. Гуржій вважав, що в січні 1789 р. (тобто за чотири місяці до початку збройного виступу) в селі вже діяло народне самоврядування⁸. Розшуканий нами документ у цілому підтверджує його думку. На цьому етапі розвитку подій (січень—червень 1789 р.) виборний орган мав назву «Комісія», і його діяльність будувалася на громадських засадах «без начальственной жизни»⁹. Організаційно принципи самоврядування майже не відрізнялися від козацьких (що цілком зрозуміло, враховуючи традиції боротьби турбаївців за свої права).

Згодом ці органи зазнали окремих змін. Насамперед зросла кількість осіб, які займали виборчі посади і в руках яких зосереджувалася виконавча влада. На їх утримання йшли відрахування із створеного громадою спеціального грошового фонду. Питання принципового характеру, які торкалися життя всієї турбаївської общини, вирішувалися на загальному сході жителів села. Наприклад, коли у 1792 р. Градизький нижній земський суд почав вимагати від «Зборной общественной избы» повернення Базилевським конфіскованого повстанцями майна і грошей, місцевий отаман відповів, що «он того дни не отдаст, а отложил на другой день до собрания целого своего общества»¹⁰.

Цікаво, що склад керівництва селянсько-козацького самоврядування протягом 1789—1793 рр. неодноразово змінювався. В перший день повстання сільським отаманом було обрано Василя Цапка, згодом, після його смерті, на перший план висунувся новий ватажок — Никифір Тарасенко. Великим авторитетом та повагою користувалися Степан Левенець, Григорій Ракша, Семен Шкутенко, Григорій Богаєнко, Андрій Коваль, Андрій Руденко, Кирило Рогачка, Павло Назаренко, які формально не входили до органів самоврядування. Вони виступили ініціаторами збройного виступу, а потім мали помітний вплив на діяльність «Зборной общественной избы». Не випадково добре поінформований про події в Турбаях В. В. Каховський вважав їх «зачинщиками бунта»¹¹.

⁵ Там же.— С. 44.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 763, оп. 1, спр. 629, арк. 38.

⁸ Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях (1789—1793 рр.).— К., 1950.— С. 79.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 7, спр. 8, арк. 3.

¹⁰ Повстання селян у селі Турбаях (1789—1793 рр.).— С. 55.

¹¹ Там же.— С. 70.

Розвиток повстання серйозно ускладнювався внутрішніми суперечностями, які мали місце серед громади. Свого часу на цей аспект розглядуваної проблеми звернула увагу О. Я. Єфименко. Вона писала, що «всередині турбаївської громади» відбувалося «переміщення сил і настроїв»¹². Щоправда, в цілому правильна думка дослідниці лишилася не розкритою. Що ж сталося тоді в середовищі повстанців? Факти свідчать, що в перші місяці боротьби з поміщиками практично все населення Турбаїв, незалежно від майнового стану, виступало відносно монолітною масою. Як селянська, так і формально визнана Сенатом козацька частина села були зацікавлені у розвитку повстання. Спільною платформою, яка об'єднувала різні групи турбаївців, стала вимога узаконення їх у козацькому статусі. Адже вже тоді серед них визрівали суперечності. Зберігся цікавий документ, датований ще 1779 р. Двадцять представників місцевої общини звернулися до канцелярії малоросійського генерал-губернатора із заявою, в якій відмовлялися від боротьби за свої козацькі права і навіть засуджували дії односельців¹³. Поляризація сил стала особливо помітною після збройного виступу і вбивства місцевих феодалів. Заможна частина селян і козаків (в особі Назара Олефіра, Василя та Трохима Довженків) почала поступово відходити від них, йти на переговори й компроміси з властями, а згодом виступати за введення у село каральної команди. Побоюючись гніву односельчан, вони свої плани спочатку приховували. В рапорті Градизького нижнього земського суду від 20 травня 1792 р., надісланому Катеринославському намісницькому правлінню, повідомлялося, що під час виїзду чиновників із села згадані вище особи «наздогнав на пути объявили, что все, что суд не видел в зборной их общественной избе налице из числа разграбленного ничего не значит противу того, что есть скрыто и содержится под домом во многих турбаевских жителей, и если бы де прислана команда и они обезопасны были от своих со-товарищей, могли б показать все у кого что есть...»¹⁴. Зрадивши інтереси повстанців-односельчан, Н. Олефір та В. Довженко навіть таємно зустрічалися з правителем Катеринославського намісництва В. В. Каховським. Очевидно, вони дали свою згоду на співробітництво з царськими судово-адміністративними органами. На цю думку наштовхує такий факт. Коли у листопаді 1792 р. суд ухвалив рішення про повернення «в наличности имеющагося пожитков разных вещей и денег, тож захваченных жалованных грамот и других бумаг, какие найтись могут», то на відміну від основної маси повстанців «Назар Олефер, Василий Довженко да прозванием Гора и Мойса с товариши до тридцати человек к отдачи всего прописанного приступили было, настаивая исполнить то и над протчими их общества товарищи...»¹⁵.

Листопадові події 1792 р. засвідчили, що серед турбаївської громади фактично відбувся розкол. Майже шість днів на загальному сході точилися гарячі дискусії. Більшість селян виступала за продовження боротьби. Отаман Н. Тарасенко заявив суду, що вони «положили не отдать и не отдадут (майна и грошей. — В. С.), выговаривая при том сии слова присутствующим и стряпчему: «Буди де хатите берет все гвалтом, но и таким образом тогда озмете, когда зсилеете нас побить»¹⁶. З часом поляризація сил серед турбаївської громади досягла досить широких меж. 19 червня 1793 р. група селян (60 чол.) надіслала В. В. Каховському листа, в якому рішуче відмежувалася й засудила дії односельців під час збройного виступу 8 червня 1789 р.¹⁷ Не викликає сумнівів

¹² Єфименко А. Южная Русь. Очерки исследования и заметки.— СПб., 1905.— Т. 2.— С. 156.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 763, оп. 1, спр. 620, арк. 36, 45.

¹⁴ Повстання селян у селі Турбаях (1789—1793 рр.).— С. 56.

¹⁵ Там же.— С. 64.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.— С. 68—69.

те, що в психології частини повстанців (насамперед заможних) за ці роки сталися помітні зрушення вправо. Їх виступ мав у край негативні наслідки — він був помічений царськими чиновниками і в майбутньому використаний для придушення повстання (характерно, що така їхня позиція не врятувала від репресій з боку каральних військ).

Незважаючи на певні суперечності, котрі існували всередині турбаївської громади, народному самоврядуванню вдалося виконати справді величезний обсяг робіт, спрямованих на практичну реалізацію суспільних ідеалів селянсько-козацьких мас. Безпосередньо після вбивства поміщиків сама логіка антифеодальної боротьби висунула на порядок денний питання про землю, розподіл матеріальних цінностей, котрі належали власникам села. Протягом червня—серпня 1789 р. повстанці конфіскували поміщицьке майно. Турбаївцям були роздані хлібні запаси, все, що було в коморах і панських комірчинах. Водночас з цим повстанці підпалили винокурню, зруйнували шинки та винні погреба¹⁸. Разом з тим селянсько-козацьке самоврядування прагнуло організувати своєрідний фонд допомоги. У «Зборной общественной избе», наприклад, зберігалися гроші, ремісниче устаткування та сільськогосподарські знаряддя праці. (Майно Базилевських оцінювалося властями на суму до 200 тис. крб.¹⁹)

Документи свідчать, що в січні 1789 р. турбаївці припинили виконувати повинності на користь своїх поміщиків. Водночас сільська громада ухвалила рішення сплачувати лише подушний податок, причому без посередництва місцевих властей²⁰. Документи майже не фіксують те, що повстанці робили для вирішення питання про землю. Але ми маємо всі підстави твердити, що феодальне землеволодіння у Турбаях було фактично ліквідоване. Між селянами були також розподілені табуни коней та великої рогатої худоби, на розведенні яких спеціалізувалися маєтки Базилевських. Жителі почали вільно розпоряджатися значними лісовими масивами, що були в межах поміщицьких володінь. У протоколах засідань Градизького земського суду (18 листопада 1791 р.) записано, що «оставшийся затем заготовленной покойными братьями их и попиленной к строению лес начали растаскивать и другие тамо состоящие леса помещичьи вырубывают и иным на зруб отдают и совсем опустошают»²¹.

Повстанське керівництво робило все можливе, щоб забезпечити нормальний хід життя села. «Зборная общественная изба», зокрема, встановила власні стабільні ціни на сільськогосподарські продукти (зерно, м'ясо), виробили місцевих промислів і т. п. Важливою акцією, здійсненою у Турбаях, став перерозподіл земельних угідь серед окремих членів місцевої громади.

З дозволу та відома переважної більшості жителів у заможних селян та козаків були відібрані ділянки землі й передані в користування їх найбільшій частини²².

Віру у справедливість дій селянсько-козацьких мас не могли порушити ані судові переслідування, ані репресії з боку царських органів влади. Жителі села, невдоволені попередніми рішеннями адміністрації, що, як згадувалося вище, передбачали закріплення козацьких прав лише за 76 родинами турбаївців, заявили чиновникам Голтвянського суду: «Мы де с тим регистром не довольны, потому что оной не в нашу пользу, и нам его не надобно; мы хотим, чтоб нас суд сделал всех козаками по нашему показанию, иначе ж сколько суд ни жить в селе и чего ни требовать от нас будет — мы не послушаем, хоть все пропа-

¹⁸ ЦДВІА СРСР, ф. 209, оп. 2, спр. 1949, арк. 50.

¹⁹ ЦДАДА СРСР, ф. 16, спр. 366, ч. 2, арк. 126 зв., 128 зв.

²⁰ Гуржі й І. О. Указ. праця.— С. 95.

²¹ Повстання селян у селі Турбаях (1789—1793 рр.).— С. 44.

²² Там же.

дем, а не подамось никому и никакой команде, разве всем царством придут нас брати»²³.

У напруженій боротьбі селянсько-козацькі маси поступово усвідомлювали причини, які породжували соціальну несправедливість. Жорстоку експлуатацію, беззаконня, нелюдське ставлення до підданих — усі ці якості були, на їх погляд, насамперед притаманні Базилевським. На думку повстанців, майно, гроші та інші матеріальні цінності феодалів на цілком законних підставах належать селянам, «поелику Базилевские нажили сии деньги на их турбаивцев...»²⁴

Звичайно, характеризуючи організаційні та ідеологічні аспекти повстання у Турбях, не слід їх переоцінювати. Відомо, наприклад, що турбаївці після знищення поміщиків продовжили переговори з представниками царських властей, наївно повірили у справедливе вирішення їх справи вищими урядовими установами. У 1791 р. «Зборная общественная изба» розпочала інтенсивне листування з Градизьким нижнім земським судом. Паралельно члени сільської громади вели переговори з правителем Катеринославського намісництва В. В. Каховським. Недостатніми виявилися також заходи, здійснені керівниками повстання у плані розширення ареалу цього виступу та втягнення жителів навколишніх сіл в орбіту антифеодальної боротьби.

І все ж таки обмежуватися традиційною оцінкою повстання у Турбях як локального і незрілого, де панували царистські настрої та ілюзії, очевидно, недоцільно. Неупереджений дослідник не може не відзначити якісно нові грані та особливості соціального досвіду, який здобули селяни й рядові козаки під час класових зіткнень з феодалами та органами царської влади. У селі було здійснено перерозподіл земельних угідь, створено самоврядування, яке протягом кількох років вирішило широке коло соціальних та господарських питань. З точки зору історичної перспективи цей досвід мав величезне практичне значення і був використаний селянством України у процесі майбутніх класових битв, більш масштабних і грізних.

Значення подій у Турбях для розвитку антифеодальної боротьби на Лівобережжі, безперечно, не могли не усвідомлювати представники офіційних властей. Почалося слідство. Вирок суду був надзвичайно суворим: 7 чоловік засуджено до смертної кари (згодом її замінили каторгою), інших — до биття батогами й заслання у Сибір²⁵. Але, безперечно, найбільш цинічним і жорстоким було рішення про насильницьке переселення турбаївців у безлюдні південні степи. Цим самим царський уряд прагнув назавжди ліквідувати важливе вогнище антифеодального руху на Лівобережній Україні, а перейменуванням с. Турбаї на Скорбне — витравити з пам'яті народної навіть і згадку про цю героїчну сторінку в історії класової боротьби селянства.

Турбаївське повстання належить до одного з найбільших антифеодальних виступів селян України другої половини XVIII ст. Воно мало не тільки свої особливості та специфіку, а й ряд спільних типологічних рис з аналогічними виступами селянсько-козацьких мас як на Лівобережжі, так і в інших регіонах українських земель. Спрямовуючи свої зусилля на реалізацію лозунга «земля та воля», селянство та рядове козацтво продемонстрували зразки справжнього героїзму та самопожертви в ім'я ідеалів майбутнього.

²³ Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. // Збірник документів і матеріалів. — К., 1978. — С. 231.

²⁴ Повстання селян у селі Турбях (1789—1793 рр.). — С. 46.

²⁵ Там же. — С. 112—118.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА ОДИННАДЦАТАЯ (продовження)

В это время получено было новое цифрованное письмо от княгини Дольской. На этот раз она не писала уже о короле Станиславе, не делала намеков, которые можно было понимать, как приглашение к измене. Она, как будто послушавшись Ивана Степановича, совершенно оставила прежнего рода корреспонденцию,— теперь она только по дружбе к нему предостерегла его насчет Меншикова. Она писала, что была где-то у кого-то восприемницей вместе с Борисом Петровичем Шереметевым, и на крестинах, сидя за столом между Шереметевым и генералом Реном, отозвалась с похвалой о гетмане Мазепе. Генерал Рен отозвался о нем также с похвалою и сказал: «Жаль этого доброго и умного Ивана! Он, бедный, не знает, что князь Александр Данилович яму под ним роет и хочет, его отставя, сам стать в Украине гетманом». Княгиня с удивлением обратилась к Борису Петровичу Шереметеву и спрашивала: правда ли это? Шереметев отвечал утвердительно. «Отчего же никто из добрых приятелей не предостережет его?» — сказала княгиня. «Невозможно,— отвечал Шереметев: — мы сами много терпим да молчать принуждены!». Вот какой разговор сообщался в цифрованном письме — и Орлик прочитал это письмо вслух, по приказанию гетмана **.

Тогда Мазепа сказал: «Я сам хорошо знаю, что они замышляют надо мной и над всеми вами: хотят меня уконтентовать княжением Римского государства ***, всю старшину искоренить, города наши отобрать под свою область, поставить в них своих воевод или губернаторов, а когда бы наши воспротивились, то за Волгу всех их перегнуть, а Украину своими людьми осадить (заселить). Не треба о том много говорить: сами вы слышали, как князь Александр Данилович в квартире моей в Киеве во время бытности царского величества говорил мне на ухо: пора ныне за тех врагов приниматься! И в другой раз князь Александр Данилович просил себе у царя княжения Черниговского: через него он стелет себе путь до гетманства».

При существовавшей досаде гетмана против Меншикова письмо княгини Дольской подливало, как говорится, масла в огонь. Гетман припомнил тут все, чем был недоволен на Меншикова, и сказал: «Господи! освободи мене от их панования!»

Он приказал Орлику написать княгине Дольской ответ с благодарностью за дружбу и предостережение ¹.

Между тем в течение 1706 года на Западе совершались события, сделавшие крутой поворот Северной войны в пользу шведской стороны.

Чтобы смешать (приспати.— М. К.) наблюдательность своих врагов, Карл XII распустил слух, будто намерен обратиться на Украину,

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1988.— № 8—12; 1989.— № 1, 2, 4, 5.

** Зовсім неосвічений, але розумний і кмітливий, Меншиков був, здається, єдиним серед сподвижників Петра I, хто відразу розкусив Мазепу.

*** Лицемірні слова, бо сам Мазепа всіляко добивався князівського титулу від царя.

¹ Письмо Орлика (Логічно припустити, що з цього часу думка про перехід на бік Карла XII поступово почала оволодівати гетьманом.— М. К.).

и отправил как бы передовой отряд своего войска к Киеву под начальством капитана Бракенгейма, а сам со всею силою пустился совсем в противоположную сторону — к границам Саксонии. Бракенгейм имел только незначительную битву с царскими ратными людьми, высланными киевским воеводою; но у Карла была цель отвести на время внимание царя, чтобы нанести решительный удар своему сопернику Августу в его наследственном владении. Карлу хотелось, вступивши в Саксонию, навести там такой переполох, чтобы даже германские владетели, из желанія удалити войну от германской території, увещевали Августа отречься от польской короны. Осторожный советник Карла, министр граф Пипер, представлял королю, что таким движением можно раздражать против себя не только всех германских владетелей, но и морские державы — Англию и Голландию, которые до сих пор не вмешивались в ход Северной войны. Но Карл не послушался своего министра, а приказал ему написать от королевского имени ноту к иностранным державам, в которой шведский король уверял всех, что, воюя с своим неприятелем Августом, он не думает наносить никакого вреда целой Германии. Затем Карл оставил в Польше небольшой корпус шведского войска под командой генерала Мардефельда, приказавши ему действовать совместно с польским войском Потоцкого, киевского воеводы. Сам Карл 26 августа вступил в Саксонию.

Это вступление чужих войск в край произвело страх: саксонские министры стали увозить государственные архивы и казну, частные владельцы — свои имущества. Сам Август находился тогда в Литве близ Новогрудка и для сохранения своего наследственного владения не видел иного средства, как скорее просить мира у шведского короля. С этою целью Август послал двух комиссаров — барона Имгофа и Пффингстена: он дал им полномочие заключить мирные условия, смотря по обстоятельствам, и дозволял им в крайнем случае сообщить его готовность отказаться от польской короны. Эти комиссары представились Карлу XII в Бишофсвердене 1 сентября. Начались конференции. Шведские уполномоченные, сообразно воле своего государя, стояли твердо на отрешении Августа от польской короны: саксонские комиссары, как ни увертывались, не в силах были победить их упорства. Конференции прервались; Карл пошел далее вглубь Саксонской страны победителем. Саксонские комиссары не смели возвращаться, не окончивши договора, и поехали вслед за Карлом. 10 сентября Карл дошел до Лейпцига; комиссары, следуя за ним, все домогались смягчить условия, но все было напрасно. 14 сентября комиссары Августа заключили мир в замке Альтранштадте, где была главная квартира шведского короля. Август отрекся от польской короны, обязался в течение шести недель выдать универсал, разрешающий всех его подданных от данной ему присяги на верность, признать польским королем Станислава Лещинского и разорвать союз с московским царем. Вместе с тем Август обязывался выдать Карлу XII Паткуля, изменившего шведскому королю, а сам, напротив, снимал приговор, произнесенный им прежде над полковником Герцом, который перешел из саксонского войска к шведскому королю*. По Альтранштадтскому договору предоставлялось Карлу оставлять на предстоящую зиму шведское войско в Саксонии, а Августу саксонское войско в польских пределах. Карл тотчас издал распоряжение, чтобы шведские войска вели себя в Саксонии благочинно и не обращались с жителями по-неприятельски.

Между тем генерал Мардефельд, оставленный в Польше, не знал еще о заключенном мирном договоре и шел на содействие Потоцкому к Калишу. Август, получивши от Пффингстена заключенный с королем шведским договор, тотчас утвердил его. Саксонский генерал послал

* Ця, хай, може, й вимушена, зрада Августа поставила Росію у вкрай невиндіне стратегічне становище у війні з Швецією.

Мардефельду об этом известие. Но Мардефельд еще не имел в руках письменного указа своего государя, не поверил врагу и вступил под Калишем в бой против соединенного войска русского под командою князя Меншикова и саксонского под командою генерала Брандта. Мардефельд был разбит и взят в плен. Карл очень разгневался, когда узнал, что в этой битве участвовали саксонцы. Август писал Карлу, что это произошло от недоразумения: саксонцы не хотели вступать в битву, но их увлекли русские и поляки. Август наперед обещал разорвать всякие дружеские связи с московским царем и предлагал Карлу дать какое угодно удовлетворение. Карл принял извинения Августа, но не доверял ему. И точно, Август, уверяя шведского короля в своей искренности, старался некоторое время скрывать от русских и от поляков своей партии состоявшееся уже примирение с Карлом и уверял, что отправивши к шведскому королю посольство, он только обольщает шведов². Готовясь ехать на свидание с шведским королем, Август говорил русскому резиденту, находившемуся при его особе: «Нет мне иного исхода, как постановить мир со шведами, но это делается только для вида. Мне лишь бы выпроводить шведов из Саксонии, а там, как они уберутся, я, собравшись с силами, опять начну против них войну в союзе с царским величеством»³.

Август поехал в Саксонию и виделся с Карлом. Оба короля обменялись между собой дружескими визитами, вместе ездили на охоту, но тогда же перехвачены были и доставлены Карлу письма, писанные Августом к своим сторонникам в Польше: из этих писем Карл XII ясно видел, что Август помирился с ним обманчиво. Август писал к своим польским благоприятелям, что если он уже по необходимости отрекся от короны, то советует им не признавать королем Станислава, а избрать себе в короли кого-нибудь иного под покровительством царя Петра. Карл разгневался за такую двуличность Августа и за то увеличил военную контрибуцию, наложенную уже на Саксонию, он хотел истощить наследственное владение Августа и тем самым умалить его силы и средства⁴.

Отказ Августа от короны сразу лишил его в Польше самых верных союзников. Был у него такой ярый и вместе [с тем] неутомимодетельный сторонник Шмигельский, что шведский король назначал награду за его голову. Шмигельский перешел к Станиславу Лещинскому. За ним последовал генерал Брандт, недавний победитель Мардефельда. Оба оправдывали свой переход тем, что Август сам отрекся от польской короны и развязал их от присяги на верность. За ними последовали многие поляки, которые до того времени колебались: теперь уже Станислав Лещинский имел законный вид истинного польского короля.

Такой блестящий успех Карла не мог не отозваться и в Украине впечатлением невыгодным для уверенности в силе русского государя, который вел борьбу с таким героем, каким казался шведский король. Теперь обстоятельства располагали Мазепу сделать при случае новый шаг к сближению с царскими врагами. Между тем ряд мелких событий, где великороссыне обращались с малороссиянами оскорбительно и презрительно, подавал каждому повод не предполагать в малороссиянах большой любви к русской власти. В 1706 году, и особенно за последние месяцы этого года, в современных делах встречается множество жалоб с разных краев Гетманщины. «Отовсюду,— писал Мазепа Головину,— ко мне доходят жалобы на своевольства великороссийских ратных людей». Гетман умолял найти средства к обузданию своевольства великорусских войск⁵ и препроводил замечатель-

² Nordberg, т. II, с. 112 и 113.

³ Арх. Ин. Дел, 1706 г. Польские дела. Подлинники.

⁴ Nordberg, т. II, с. 138.

⁵ Донесение гетмана Головину 26 сентября 1706 г. Арх. Ин. Дел. Подлинники (Цитата скорочена.— М. К.).

ную по чертам того времени жалобу городенского сотника Стаховича на бесчинства великороссийских ратных людей, проходивших через его сотню.

Слишком тяжела казалась для малороссиян царская служба в то время, особенно при беспощадной дисциплине, которую вводил Петр. Запорожцы, бывшие на царской службе, за самовольный уход были обращены на галерные и другие работы⁶, а некоторые из них, нашедши случай уйти, добрались до Сечи и произвели там волнение. Рада снарядила посольство к царю в Киев, но посланный атаман Игнат Галаган опоздал, не застал уже в Киеве государя и должен был воротиться в Сечу. Тогда запорожское товариство так заволновалось, что собиравось заключить союз с крымским ханом и привлечь татарскую орду против Москвы. К этому побуждал их кошевой Гордиенко. Но против смелых и отчаянных затей восстали старые козаки и отвратили от злобных намерений тех, которые задумывали уже выступить с оружием в Гетманщину*.

В Киеве также был сильный ропот между козаками разных полков, согнанных на крепостные работы. В продолжение целых пяти летних месяцев они трудились над крепостью на собственном содержании. С 15 августа работы усилились. Государь нашел, что местоположение делаемой крепости неудобно, и положил возводить новые укрепления вокруг Печерского монастыря. В день Успения, по совершении церковного обряда, сам Петр сделал закладку и поручил работы козакам под личным наблюдением гетмана, которого обязал не отлучаться до наступления зимних холодов, разве только на короткое время. Гетману в помощь придан был великорусской службы полковник Гейсен с царскими людьми⁷. Великорусские офицеры обращались грубо с козаками, били их палками, обрубали им уши и чинили над ними всяческое поругание. Бедные козаки переносили всевозможные тягости, терпели томительный зной при тяжелых земляных работах, терпели вечное беспокойство за свой дом, зная, что без них некому было убирать сено и хлебов в рабочую пору, и кроме того находились в постоянном страхе: великорусские люди в то время беспрестанно сновали через малороссийский край то с рекрутами, то с запасами, насиловали оставшихся дома козацких жен и дочерей, забирали и истребляли лошадей и домашний скот, и самих даже старшин наделяли побоями. Из полковников миргородский Апостол и прилуцкий Горленко выступили тогда перед гетманом, заступаясь за козаков. Горленко говорил ему: «Все мы за душу Хмельницкого Бога молим за то, что тот освободил Украину от лядского ига, а твою душу и кости станут дети проклинать, если ты после себя оставишь козаков в такой неволе».

Гетман сказал, что он уже много раз описывал царю о таких обидах, и предлагал ехать снова старшинам с просьбами о том же.

Через несколько дней гетман объявил полковникам, что советовался с киевским воеводою о предполагаемой посылке, но воевода князь Дмитрий Михайлович Голицын сказал, что это дело царю будет неудобно и гетман повредит себе и козакам**.

В конце октября, согласно царскому дозволению, гетман распустил свое войско, которое, по его донесению, стало и босо, и голо, и голодно, будучи истомлено в конец пятимесячною тяжелою работою. Сам гетман уехал в Батуриин. На весну предполагалось созвать снова козаков на фортификационную работу⁸.

⁶ Арх. Ин. Дел, 1706 г. Подлинн. Челобитная кошевого, сент. 15-го (Текст відповідного документа знято.— М. К.).

* Опущено цитату з донесення гетьмана до Москви.

⁷ Голиков. Деяния Петра В., т. II, с. 336.

** Цитата з документа опущена. Мазепа ухилився від заступництва за козаків перед Петром I, не бажаючи псувати стосунків із запальним імператором.

⁸ Арх. Ин. Дел, 1706 г., окт. Подлинники.

24 декабря⁹ царь опять проехал через Киев и отправился оттуда в польский город Жолкву*. Мазепе дан был указ явиться туда же на совещание. К новому 1707 году царь прибыл в Жолкву вместе с близкими особами, в числе которых был новый канцлер, Гаврила Иванович Головкин, заступивший место управлявшего Посольским Приказом Федора Головина, умершего недавно перед тем в Глухове на пути в Киев.

Во Львове тем временем съехались некоторые польские паны, которые после отречения от короны Августа не хотели признавать короля Станислава. Они оскорблялись тем, что, признавши его королем, признали бы главенство над Польшею шведского короля, который по своему произволу возвел Станислава в короли¹⁰. На этом львовском съезде паны постановили не признавать в Польше иного короля, кроме избранного нациею свободно, без чуждого принуждения. С этого съезда отправились в Жолкву к находившемуся там царю знатные и влиятельные паны: краковский каштелян Януш Вишневецкий, мазовецкий воевода Хоментовский, Волович, Шембек и другие¹¹. Тогда обе стороны — и русская и польская — нуждались одна в другой. Русский царь оставался теперь в борьбе с Карлом без союзника; поляки поняли это и домогались отдачи и укрепления за Польскою Короною правобережной Украины. Царь не только соглашался на это, но еще обязался дать полякам 20.000 рублей в качестве субсидии, — так хотелось ему отклонить панов от Станислава**.

Между тем Петр искал дипломатическим путем устроить для себя выгодный исход из затруднительного положения. Он рассылал по европейским дворам посольства искать союза или посредничества к примирению со шведским королем, предлагал искать упраздненной польской короны и королевичу Собескому, и седмиградскому князю Ракочи, и сильному в Англии герцогу Марльборо, которому, как говорят, кроме того, обещал по выбору в России княжество киевское, владимирское или сибирское¹².

Петру намерения его не удавались. Более удачно везло его сопернику Карлу, продолжавшему сидеть в Саксонии. Август уверял его, что не думает о нарушении договора и что все писания от его имени, ходящие в Речи Посполитой, подложны¹³. В Альтранштадт, где жил Карл, стекались знатные особы с поздравлениями из разных стран Европы; в числе их 16 апреля 1707 года посетил Карла герцог Марльборо, которого напрасно старался расположить к себе русский царь. Государства — Франция, Англия, Немецкая империя, Голландские Штаты, Ганновер, Пруссия — все безусловно признали польским королем Станислава Лещинского. По настоянию царя министры европейских дворов в смысле посредничества предлагали Карлу примирение с Петром. Но Петр, прибегая к посредничеству, заранее заявлял, что хочет во что бы то ни стало удержать за собою Петербург и Орешек, а Карл не соглашался уступить ни одной пяди земли из своих владений. «Если бы царь, — говорил Карл иностранным министрам, — искренно желал примириться с нами, то признал бы королем Станислава и не раздувал бы междоусобия в Польше. Зачем он сделал губернатором Ингрии Меншикова?» «За это царь должен уплатить Швеции», — предлагал французский министр. «Я не продаю своих земель, — отвечал Карл. — А вот

⁹ Голиков. Деяния Петра Вел., т. II, с. 404.

* Розташований за 20 км від Львова.

¹⁰ Otwinowski. Dzieje panow. Aug. II, с. 115.

¹¹ Там же, 117; Соловьев, т. XV, с. 201; Герман, т. IV, с. 228.

** Правобережна Україна тоді ще не входила до складу Російської держави, тому цареві було легко давати такі обіцянки.

¹² Соловьев, т. XV, с. 216. Если действительно существовало такое предположение, то едва ли оставалось оно неизвестным Мазепе, и предложение киевского княжества английскому лорду не могло нравиться малороссийскому гетману.

¹³ Nordberg, т. II, с. 146.

как я подойду поближе к рубежу государства Петрова, тогда услышим, что он заговорит»¹⁴.

В то же время Петр, желая удержать в союзе с собою поляков не признавших власти Станислава, уверял, что не иначе согласится толковать о мире, как вместе с Речью Посполитою¹⁵, и что вести о том, будто он хочет вступать отдельно в переговоры, выдуманы министрами шведского короля. Примас (глава польської церкви.— М. К.), которого Петр уверял в этом своим письмом, относился, по-видимому, с доверием к царским словам и благодарил царя за его внимание к выгодам Польши. Но в Литве партия Станислава еще более усилилась, когда вступил туда с войском шведский генерал Левенгаупт, назначенный от Карла губернатором Ливонии. Братья Вишневецкие открыто встали на сторону Станислава: гетман Михаил, как мы уже видели, прежде к тому склонялся, но брат его Януш еще в начале 1707 года в Жолкве был в числе панов, заключивших с Петром союзный договор, а через несколько времени помирился с своим давним врагом Сапегою и объявил себя за Станислава. Гетман литовский Михаил Вишневецкий издал к обывателям Великого Княжества Литовского универсал, в котором убеждал повиноваться Станиславу и изгонять русских, как врагов, из пределов Речи Посполитой. Пример Вишневецких был до того влиятелен, что Великое Княжество Литовское почти все очутилось признающим короля Станислава¹⁶.

Август, обещавший выдать шведскому королю Паткуля, все еще медлил, опасаясь этим поступком вооружить против себя царя Петра, который мог бы тогда по-неприятельски поступить с саксонскими войсками, остававшимися на зимних квартирах в Польше: Паткуль считался в русской службе. Но в марте русские сами настояли, чтобы саксонские войска вышли из Польши, уступивши место русским войскам. Тогда Август, не опасаясь более мщенья за Паткуля, приказал генералу Мейерфельду привезти несчастного Паткуля из Кенигштейна, где он сидел в тюрьме, и отдал шведам. Его казнили мучительною смертью. Вслед за тем Август, досадуя на Альтранштадтский мир, для него унижительный, приказал, отправить на место Паткуля в Кенигштейн Фингстена и барона Имгофа, обвинив обоих в превышении данного им полномочия¹⁷.

Между тем с весны, по царскому указу, со всех гетманских полков спешили козаки с запасом кирок и лопат оканчивать киевскую «фортецию», которую царю хотелось довершить скорее в видах препятствия к неприятельскому вторжению¹⁸. Петр ожидал, что Карл, разделавшись с Августом, теперь обратится всеми силами на державу русского государя. Поэтому царь писал к Апраксину, чтобы дать указ, дабы все обыватели, ожидая неприятеля, держали хлеб не в житницах, а непременно в ямах, вырытых в лесных местах, для удобнейшего сбережения. «Вся тягость войны теперь останется на одних нас»,— писал царь Мазепе, приглашая его в Жолкву на совет.

По этому царскому приглашению Мазепа прибыл с некоторыми старшинами в Жолкву 11 апреля, в день великой пятницы. После 20 апреля был воинский совет. Что там произошло, мы не знаем, но по окончании этого совета Мазепа не пошел на обед к царю, а воротился в свое помещение расстроенный, целый день ничего не ел, и был чрезвычайно раздражителен. Он не сообщал старшинам, что за неприятность с ним произошла, а только произнес для всех загадочные и зловещие слова: «Если б я Богу так верно и радетельно служил, то

¹⁴ Там же, с. 153.

¹⁵ Рукопись Имп. Публ. Библиот., folio, Miscelanea, № 36, л. 242 (документ опущено, бо його переказав автор у тексті.— М. К.).

¹⁶ Nordberg, т. II, с. 133—148.

¹⁷ Там же, с. 148.

¹⁸ Госуд. Арх. Кабинетские дела, кн. № 20.

получил бы наименьшее мздовоздаяние, а здесь хоть бы я в ангела переменялся — и тогда не мог бы службою и верностью своею никакого получить благодарения!». Он отпустил старшин, и те ушли в совершенном неведении, что случилось с их гетманом.

На другой или на третий день после того войсковою товарищ Дмитрашко доставил письмо светлейшего князя Меншикова к компанейскому полковнику Танскому: Меншиков приказывал Танскому, взявши на шесть месяцев деньги для уплаты жалованья своим полчанам и на покупку провианта, выступить с своим полком в поход. Это взорвало гетмана. Он почел для себя личным оскорблением обращение светлейшего князя к козацкому полковнику мимо козацкого гетмана. В ярости Мазепа закричал: «Может ли быть более поругания, посмеяния и унижения моей особе! Князь Александр Данилович всякий день со мною видится, всегда со мною конверсует и не сказал мне о том ни единого слова, а без моего ведома и согласия рассылает ордонансы людям моего регимента! Кто же это без моего указа выдаст Танскому месячные деньги и провиант? И как Танский может идти без моей воли с моим полком, которому я плачу! Да если б он пошел, я б его велел как пса расстрелять!» *

Мазепе в это время, как видно, запахло чем-то очень плохим — возможностью потерять гетманство; и для старшин это запахло таким новым порядком, что вместо начальников, выбранных Войском Запорожским, станут управлять козаками царские бояре, а страх такой перемены, как известно, уже не малое время беспокоил малоруссов. Во всяком случае, страсть царя Петра к преобразованиям готова уже была коснуться Гетманщины, а желание как можно теснее слить этот край с остальными частями Русской державы унаследовалось им от прежней московской политики. Недаром Мазепа воротился с воинского совета расстроенным. Там, как оказывается, сообщено было Мазепе намерение царя произвести некоторое изменение в отправлении козацкой службы: чтоб из всех городовых козаков выбиралось известное число и составлялись компании, которые бы получали жалованье, а прочие козаки оставались дома. Это мы узнаем из последующего письма Мазепы к Головкину, в котором говорится, что указ об устройении компаний, сообщенный царем в Жолкве, не может прийти в исполнение за смятением непостоянного народа¹⁹. Орлик называет этот указ «указом об устройении козаков подобием слободских полков в пятаки» и говорит, что все полковые старшины считали тогда выбор «пятаков» (пятого человека из козаков) ступенью к преобразованию козаков в драгуны и солдаты. Старшины сильно волновались, сходились беспрестанно то у обозного Ломиковского, то у миргородского полковника Апостола, советовались между собою, кричали и даже обращались к чтению Гадяцкого договора **. Гетман извещал Головкина, что указ о компаниях очень неприятен полковникам. Сам гетман не показывал ни малейшего знака неудовольствия к замыслу царя. Этот указ не состоялся ***.

В то самое время, когда поступок Меншикова с Танским в Жолкве раздражил Мазепу, ему доложили, что в приемной комнате стоит и дожидается львовский иезуит Заленский, ректор иезуитской школы в Виннице. Вдруг Мазепа как будто просветлел и радостно воскликнул: «А он откуда взялся?». Он велел обозному Ломиковскому и писарю

* Тут Мазепа був правий, Меншиков справді вчинив безцеремонно і брутально.

¹⁹ Голиков. Дополнение к Деяниям Петра Великого, т. XV, с. 158 (Вже тоді, як бачимо, царський уряд виношував плани ліквідації козацтва як стану.— М. К.).

** Підписаний Виговським з Річчю Посполитою договір, за яким Лівобережна Україна віддавалась під польську владу.

*** Можна гадати, завдяки втручанню розумного і обачливого Головкина, котрий, певно, умовив царя не дратувати козацтво, та ще й під час важкої, несприятливої для Росії війни.

Орлику провести иезуита к нему во внутреннюю комнату и потом отпустил всех старшин по их помещениям.

Мазепа беседовал с этим иезуитом наедине, никто не слышал их беседы, но и никто не подозревал ничего дурного. Впоследствии Орлик узнал от самого Мазепы, что гетман посылал этого иезуита в Саксонию к Станиславу Лещинскому, бывшему там с своим покровителем — шведским королем*.

Скоро после того царь отпустил Мазепу и старшин из Жолквы разом со своим сыном Алексеем царевичем. Отъехавши несколько миль от Жолквы, гетман уговорил царевича ехать вперед, обещаясь догнать его, а сам свернул с дороги, заехал в один из дворов, принадлежавших княгине Дольской, не застал там самой княгини, но нашел там какого-то монаха Тринитарского ордена, о чем-то с ним наедине беседовал, а потом продолжал свой путь и нагнал царевича. «На этот раз, — говорит Орлик, — ни у кого из нас не было ни малейшего подозрения в неверности гетмана к царю: мы все думали, что княгиня Дольская домогалась у Мазепы получить взаймы некоторую сумму денег для выкупа из залога своих драгоценностей, о чем уже письменно перед тем к нему обращалась»²⁰.

По возвращении из Жолквы гетман недолгое время оставался в Батурине и в июне отправился в Киев. Там работали над печерскою крепостью все козаки — и городовые и охотные — все, кроме тех, которые находились в военных командировках. Работы вышли труднее, чем думалось. Прежде предполагали только поновить часть вала, который был уже выведен вокруг Печерского монастыря; но оказалось, что этот вал весь осыпался, пришлось его делать весь снова. С подошвы до верха вал обкладывали дерном и приходилось за таким дерном посылать далеко. Инженер, заведывавший фортификационным делом, приказал, начиная от горы печерского местечка вниз к Днепру, высыпать не один, а два вала, и таким образом задал козакам двойную работу. С малороссийскими козаками работали и великорусские стрелецкие полки**. В сентябре Мазепа, в письме к Головкину, изображал в печальных чертах состояние, в какое пришли козаки от продолжительной утомительной работы²¹. Гетман просил дозволения отпустить козаков, ссылаясь на то, что им надобно еще укреплять свои городки в полках. Но указ о распусчении козаков с крепостных работ получен был гетманом не ранее 7 ноября. Тогда гетман сдал крепость совершенно готовую киевскому губернатору князю Дмитрию Михайловичу Голицыну и назначил в число гарнизона 500 козаков своего регимента Стародубского полка. Мазепа оставался в Киеве, ожидая скорой кончины престарелой своей матери***.

В Жолкве, как мы уже говорили, польские паны успели вынудить у царя Петра согласие на возвращение Польше правобережной Украины. Гетману было это объявлено в Жолкве, но царь тогда же сказал Мазепе, что прежде чем прибудет комиссия, учрежденная по этому вопросу, малороссийский гетман будет о том предупрежден заранее, дабы мог дать время не желающим поступать под польскую власть перебраться на левую сторону Днепра. В августе назначенный для отобрания правобережной Украины каштелян волынский Виельгорский обратился к Мазепе с требованием приступить вместе с поляками к возвращению Белой Церкви и всей правобережной Украины под власть

* Гетьман зав'язує стосунки з Лещинським, врахувавши, очевидно, обурення старшини проти царя і Меншикова.

²⁰ Письмо Орлика (Гетьман діяв швидко й енергійно. Не задовольнившись надісланням іезуїта до Лещинського, він приводить у дію княгиню Дольську з її високими зв'язками і авторитетом при дворі нового короля.— М. К.).

** Опущено посилення, в якому розповідається про знахідку монетного скарбу під час цих робіт.

²¹ Арх. Ин. Дел, 1706 г. Подлинники. Донесение Мазепы сентября 29 (опущено).

*** Скорочено витяг з листа Мазепи як переказаний у тексті.

Речи Посполитой, во исполнение договора царя с теми панями, которые вошли с царем в союз против шведов. 22 августа Мазепа получил от царя секретный указ не отдавать Украины полякам и отговариваться от них неполучением собственноручного царского указа²². На этом основании Мазепа на приглашение Виельгорского приехать к нему для совещания о таком важном деле отвечал решительным отказом²³. Виельгорский приписывал медленность в исполнении царского обещания упрямству самого Мазепы и угрожал, что если так, то польские войска и без участия малороссийского гетмана займут силою правобережную Украину. «Вижу, — писал по этому поводу гетман к Головкину, — без кровопролития не обойдется; а у меня войска мало, потому что все раскидано в разные стороны: одни в Польше, другие в Быхове, третьи на Волыни, четвертые в Казани, а со мною остались такие, что изнурены работою над постройкою крепости, лишились лошадей и сами нагие и голодные чуть не валяются от дуновения ветра»²⁴.

При тогдашнем положении вещей, когда в Польше не было ни единого правления, ни порядка, а большинство поляков все-таки склонялось на сторону Станислава Лещинского, было естественно, что царь, при искренней готовности возратить Польше правобережную Украину в возмездие за полезный с ним союз*, должен был помедлить с этим делом. Поляки были недовольны, что не могли взять в свою власть края, отдаваемого им самим царем, делали угрозы, но эти угрозы были бессильны. Дело приостановилось, и нельзя было предвидеть, как оно поворотится. Малороссияне во всяком случае не могли спокойно смотреть на уступку половины своего отечества прежним своим врагам. Мазепа, как бы он втайне ни смотрел на этот вопрос, но, окруженный старшинами, должен был разделять общенациональное воззрение. «Конечно, — рассуждал он в письме к Головкину, — всякая вещь приватная должна уступать общей пользе. Нам трудно знать внутренние намерения великого государя, по которым он, ради союза с Польшею, готов ей делать такую уступку, но мы не ожидаем никакого добра от поляков в близком с ними соседстве. Если уж такова воля великого монарха, что отдавать в польскую область Белую Церковь и другие украинские места, то по крайней мере пусть бы министры царского величества с министрами польскими утвердили и постановили, чтобы поляки не интересовались городами и местами, находящимися близко Днепра — Каневом, Черкассами, Чигирином и прочими, которые были оставлены впусе генеральною комиссией во время установления вечного договора при короле Яне Собеском»²⁵.

Наукове дослідження М. І. Костомарова «Мазепа» друкується за виданням:
Собрание сочинений Н. И. Костомарова /
Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. 6. — Т. 16. — С. 379—716.

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра.

(Далі буде)

²² Там же. Письмо Мазепы к Головкину от 28 августа (текст листа як викладений у тексті скорочено.— М. К.).

²³ Там же. Письмо Мазепы к Виельгорскому, сент. 20 (не наводиться, бо зміст переказаний автором.— М. К.).

²⁴ Там же. Письмо Мазепы к Головкину от 23 сентября.

* Зрозуміло, що такого бажання, та ще й «широкого», у Петра I не було. Він керувався міркуваннями політичної необхідності.

²⁵ Там же (Порада гетьмана була слухною; неясно, як сприйняв її цар.—М.К.).

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Г. С. Брега, Н. Н. Варварцев,
Н. В. Комаренко, Ю. А. Курносов,
Л. И. Ткачева, В. Н. Шейко.

*Интеллигенция Советской Украины:
Некоторые вопросы историографии
и методология исследования.*

Киев: Наук. думка, 1988.— 192 с.

Істориками культури написана значна література з питань духовного розвитку Радянської України. Однак не всі проблеми висвітлено достатньою мірою. Зокрема, такі, як розвиток радянської інтелігенції республіки. Мало видано праць з питань історіографії культурологічної літератури. Водночас ці дослідження надзвичайно актуальні, оскільки допомагають виявляти «білі плями» в історії культурного будівництва.

Поява рецензованої монографії — по суті перший значний крок у цьому напрямі. Слід зазначити, що дослідження виконане значною мірою під впливом документів XXVII з'їзду КПРС, наступних пленумів ЦК КПРС. Воно вносить певний вклад у загальний розвиток історіографії. Автори в основному виконали ті завдання, які поставили перед собою: проаналізували суспільствознавчу літературу, присвячену формуванню і різнобічній діяльності окремих загонів інтелігенції за роки Радянської влади, простежили процес відображення в літературі головних завдань розвитку радянської культури та інтелігенції.

Структура монографії традиційно будується за хронологічно-тематичним принципом. На нашу думку, автори обрали вірний шлях у висвітленні стану розробки проблеми української радянської інтелігенції, що допомогло їм конкретніше, глибше проаналізувати доробок вчених у різні періоди історії України, повніше простежити причинні взаємозв'язки різних явищ, поглядів.

У книзі розглядається цілий ряд методологічних питань. Автори переконливо аргументували свої погляди в питанні про визначення поняття «соціалістична інтелігенція», розкрили ідеї К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна на шляхи її формування, сутність, функції та ін.

Методологічна зрілість дослідження виявилася і в тому, що історіографія української проблеми подається на фоні всесоюзних досліджень вчених Москви, Ленінграда та інших міст і в тісному зв'язку з ними.

Основну увагу автори приділили висвітленню ролі і місця історичної літератури у нагромадженні знань з історії формування та розвитку інтелігенції УРСР, а також дослідженню різних аспектів проблеми, виявленню «білих плям» і визначенню шля-

хів їх ліквідації. Показано головні закономірності і деякі особливості створення соціалістичної інтелігенції як соціальної групи.

Досить широко аналізуються перші наукові праці 20-х років з теми, зокрема І. Ф. Гринька, Я. П. Ряппо, Я. Звігальського, В. Іванова, А. Козаченка та інших авторів. Так, вірно відзначається описовість цих досліджень, відсутність в них аналізу фактичного і статистичного матеріалу тощо.

Однак поряд з цим слід було б докладніше спинитися на аналізі партійних і державних документів, статистичних матеріалів, надрукованих в 20-х рр. Зокрема, в рішеннях IX (1925 р.), X (1927 р.), XI (1930 р.) з'їздів КП(б)У гостро ставилося питання підготовки українських національних кадрів спеціалістів як одне з найголовніших в комплексі завдань культурної революції на Україні¹. Ця проблема досить широко висвітлювалася у публікаціях 20-х років. Проте їх історіографічний аналіз відсутній.

Важливого значення надається розгляду літератури, що простежує шляхи формування інтелігенції, зокрема, залучення на бік Радянської влади та перевиховання старих спеціалістів. Проаналізовано стан висвітлення в історичній літературі складного питання висуванства як джерела соціалістичної інтелігенції. При цьому аргументовано підтримується позиція Г. П. Андреюка та заперечуються окремі помилкові положення В. І. Астахової у питанні про висуванство, критикуються недоліки у дослідженні цього процесу в публікаціях істориків робітничого класу України.

Позитивної оцінки заслуговує досить ґрунтовна критика буржуазної історіографії радянської інтелігенції України, її ідейно-політичного обличчя, ролі в культурному будівництві. Автори аналізують історіографічні праці вітчизняних вчених, присвячених розгляду буржуазної літератури з цих питань. Щоправда, при цьому дещо недооцінюється література українських буржуазних націоналістів.

У монографії вірно відзначається, що серед літератури з історії інтелігенції України значну частину становлять праці, які висвітлюють підготовку спеціалістів з окремих галузей народного господарства і духовного життя. Автори насамперед аналізують історіографічні проблеми інженерно-технічних кадрів. Вдало розглянуто кандидатські дисертації, присвячені історії окремих загонів інтелігенції. Однак, на жаль, при цьому охарактеризовано позиції й погляди лише невеликої частини авторів цих численних і у своїй більшості серйозних

¹ Див.: Комуністична партія України в резолюціях...—К. 1976.—Т. 1.—С. 338, 508—511, 660.

досліджень, зокрема, не проаналізовано науковий доробок О. М. Філіпова, який детально висвітлював у 60-ті рр. проблему формування вчительства України в роки першої п'ятирічки. Водночас його дослідження відзначаються самостійністю, детальною розробкою, значним архівним матеріалом.

У монографії правильно стверджується, що створення радянської інтелігенції України в основному завершено у кінці другої п'ятирічки. Однак цей процес завершився не одночасно для всіх її професійних загонів. Зокрема, завершення формування радянського вчительства України відбулося значно раніше: в кінці першої — на початку другої п'ятирічки. При цьому потрібно відзначити таке: у прискоренні розв'язання проблеми створення радянського вчительства найважливішу роль на Україні відіграли комсомольські мобілізації випускників семирічних, професійних (середніх) та інших шкіл. Ці заходи близькі до висування, але мали багато своєрідних рис. Розгляд цієї проблеми дав би можливість почати більш глибоке вивчення науковцями ряду дискусійних, недостатньо розроблених питань — про характерні риси підготовки різних загонів інтелігенції, хронологічні межі цього процесу, професійний, інтелектуальний та морально-політичний рівень працівників розумової праці на різних етапах історії республіки тощо.

Автори монографії також не вказали, що не всі загони інтелігенції досліджені достатньою мірою. Так, детально вивчене формування і розвиток інженерно-технічної інтелігенції, частково вчительства, медиків. Водночас слабо проаналізовано процес підготовки і діяльність спеціалістів сільського господарства, великі кадри яких створені лише за Радянської влади. В рецензованій книзі говориться про значний вклад сільської інтелігенції УРСР у розвиток сільськогосподарського виробництва, але не називається жодне дослідження, що з достатньою повнотою розкриває її історію.

На нашу думку, зовсім недостатньо висвітлено роботу по створенню й розвитку української наукової та художньої інтелігенції.

Вважаємо, що недоліком рецензованої книги є неоднотипність викладу матеріалу по розділах. Так, другий розділ починається параграфом, присвяченим розвитку Комуністичною партією марксистсько-ленін-

ських ідей про соціалістичну інтелігенцію в кінці 30-х — у 50-і рр. Слід зазначити, що це поглибило методологічний підхід до проблеми. Автори зуміли вдумливо, зважено оцінити рішення XVIII, XIX, XX з'їздів КПРС, з'їздів КП(б)У, пленумів ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У про інтелігенцію, показати, як партія в умовах тих складних часів творчо розвивала теоретичні положення про роль і значення діяльності соціалістичної інтелігенції, її природу, шляхи формування та ін. Однак незрозумілим залишається, чому в першому розділі не здійснено аналогічних підходів, не проаналізовано значення рішень XIV, XV, XVI з'їздів ВКП(б), IX, X, XI з'їздів КП(б)У, пленумів ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У в 20-і — 30-і рр. про культурне будівництво, про інтелігенцію. При цьому, до речі, було б логічним розкрити погляди В. П. Затонського, П. П. Любченка, М. О. Скрипника на культурне будівництво. Це дало б змогу створити повнішу картину діяльності партійних, радянських органів, визначних діячів парторганізації республіки в 20—30-і рр. у духовній сфері, становленні радянської української інтелігенції, глибше розглянути висвітлення цього процесу в історичній літературі.

В кінці розділів і параграфів досить широко і повно визначено слабо досліджені проблеми історії радянської інтелігенції України, вказано на недоліки й помилки в процесі її вивчення. Проте автори монографії недостатньо простежили, як відображені в літературі труднощі у формуванні інтелігенції, її функціональної діяльності на Україні, зокрема, майже не згадується про жахливі масові репресії часів культу особи Сталіна, що розпочалися на Україні раніше, ніж в інших регіонах СРСР. Не можна вважати повним й аналіз доробку фахівців республіки, які працювали над проблемами культури України. Отже, є в рецензованій монографії і недоліки і нерозв'язані проблеми. Проте не вони визначають її значення. Грунтовний історіографічний аналіз культурологічних праць багатьох радянських і закордонних авторів, здійснений в книзі, дає змогу дати їй високу оцінку. Ця праця сприятиме дальшому розгортанню наукових досліджень з історії радянської української культури.

В. Я. Білоцерківський (Харків)

Одержано 18.10.88.

КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса. 1940 — 1987 гг. / Сост.: Г. И. Терещенко, И. Ф. Курас, Н. Г. Ничкало и др.

К.: Вища шк. Головное изд-во, 1988.—416 с.

Важливою умовою успішної перебудови історико-партійної науки є підготовка й публікація тематичних збірників партійних

і державних документів, присвячених актуальним проблемам розвитку радянського суспільства. Посилення зусиль наукової громадськості у цьому напрямі повністю відповідає рішенням XXVII з'їзду КПРС, XIX Всесоюзної партконференції про необхідність значного піднесення суспільних наук на основі марксистсько-ленінського світогляду, наукового використання партійних і державних документів. У резолюції останньої, зокрема, підкреслюється, що суспіль-

ні науки повинні «творчо розробляти актуальні та перспективні питання розвитку соціалізму, проблеми світового розвитку, підвищити реальну віддачу для політики, для суспільства»¹.

Дослідження складних питань, пов'язаних з підготовкою й вихованням молоді зміни робітничого класу потребує дальшого посилення зусиль учених до виявлення та публікації партійних і державних документів, присвячених актуальним проблемам розвитку радянського суспільства. Тому слід вітати появу рецензованого збірника, до якого ввійшло 163 найважливіші директивні документи, що відображають головні напрями розвитку професійно-технічної освіти.

Для плідної розробки питання про утвердження ленінської концепції партійного керівництва підготовкою кадрів робітничого класу, визначення етапів її формування і творчого розвитку в теорії й практиці КПРС важливе значення має публікація перших декретів Радянської влади з питань народної освіти, у підготовці яких брав участь В. І. Ленін. Вивчення цієї групи джерел дає можливість виділити головні принципи організації народної освіти, закладені в перші роки Радянської влади, простежити, як теоретичні висновки класиків марксизму-ленінізму щодо формування молоді зміни робітничого класу втілювались у життя, які особливості соціально-економічного розвитку країни тих років вплинули на розвиток професійно-технічної освіти.

Другий розділ рецензованого збірника містить документи КПРС і Радянської держави, прийняті у 1940—1987 рр. Ці історичні джерела відображають цілісний процес теоретичної роботи партії у розробці перспективних шляхів удосконалення профтехосвіти, формування головних завдань її розвитку на конкретно-історичних етапах будівництва радянського суспільства, розкривають героїчну історію системи державних трудових резервів у роки Великої Вітчизняної війни, в період відбудови народного господарства, свідчать про постійну увагу Комуністичної партії щодо формування всебічно розвиненої зміни робітничого класу.

Документи збірника розкривають велику роботу партійних і державних органів по визначенню перспектив розвитку цієї системи, пошуку найбільш доцільних форм поєднання загальної, політехнічної й професійної освіти, дають можливість простежити спадкоємність керівництва розвитком профтехосвіти, посилення уваги до функціонування всіх її ланок.

Разом з тим доводиться пошкодувати, що в збірнику вміщено далеко не всі документи партійних і державних органів, які націлювали партійні й громадські ор-

ганізації на створення матеріально-технічної бази, добір педагогічних кадрів для професійного навчання школярів тощо.

Поза увагою упорядників залишилися постанови червневого (1959 р.) та липневого (1960 р.) Пленумів ЦК КПРС про якісні зміни у підготовці робітничих кадрів на виробництві та ін. Такий підхід не дає можливості скласти уяву про місце і значення системи профтехосвіти в окремі конкретно-історичні періоди. Вміщені в збірнику документи кінця 60-х—початку 80-х років свідчать про посилення уваги з боку КПРС до всебічного розвитку молоді зміни робітничого класу, підвищення вимог до загальноосвітньої та професійної підготовки учнів ПТУ, вдосконалення форм і методів виховної роботи. Найявні матеріали розкривають, як теоретично обґрунтовувався курс на створення нового типу професійно-технічних закладів, які практичні шляхи, форми і методи партійної роботи накреслені для вирішення цього завдання. Заслужує позитивної оцінки те, що у другому розділі опубліковані документи не тільки з питань підготовки робітників з середньою освітою для провідних галузей промисловості, а й для сільського господарства, будівництва, легкої, харчової промисловості та ін.

Поряд з цим вивчення цих документів дає змогу виявити ознаки «механізму гальмування», що склався в 70-ті роки у системі профтехосвіти, гострі й злободенні проблеми навчання та виховання учнівської молоді, які не вдалося вирішити у цей період. Порівняння значної кількості схвалених ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР постанов (близько 60) з іншими історичними та історико-партійними джерелами дає можливість зрозуміти, чому гальмувалось їх втілення в життя, з яких причин рівень діяльності партійних організацій, форми й методи їх роботи не відповідали складним і масштабним завданням, що стояли перед суспільством.

Принципове значення має розробка питання про те, які нововведення в середніх профтехучилищах, що впроваджувалися партійними і державними документами 70-х років, мали необґрунтований, волюнтаристський характер, створювали перешкоди для підвищення рівня професійного навчання молоді. Тому аналіз партійних і державних постанов цих років з методологічних позицій XXVII з'їзду партії, лютого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС дає можливість також зрозуміти об'єктивні передумови реформи загальноосвітньої та професійної школи 1984 р., висвітлити перекручення суб'єктивного характеру, що гальмували її втілення в життя, вступали у суперечності з поступальним розвитком професійно-технічної освіти.

Документи Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР, наведені у третьому й четвертому розділах збірника, розкривають багаторічний процес зміцнення і розширення системи професійно-технічної освіти у республіці, свідчать про посилення уваги з боку керівних органів до підготовки робітничих кадрів для провідних галузей промислово-

¹ Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови: Резолюція XIX Всесоюзної конференції КПРС // Резолюції XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу, прийняті 1 лип. 1988 р.—К., 1988.—С. 10.

сті, дають змогу виявити специфічні риси, характерні особливості формування молоді зміни робітничого класу в Українській РСР. За допомогою наявних документів можна простежити, як важливі політичні завдання, сформульовані у постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, конкретизувались і перетворювались у план практичних дій для партійних організацій, Рад народних депутатів, громадських організацій республіки.

Вивчення комплексу постанов у порівнянні з іншими історичними джерелами по поліпшенню керівництва профтехосвітою, реорганізації управління цією системою, поширенню повноважень Держпрофосвіти СРСР і республіканського комітету, подоланню тенденції до децентралізації керівництва дасть можливість визначити причини зниження організаторської роботи цих відомств у 70-ті роки, ступінь втілення в життя демократичних основ управління.

Після XXVII з'їзду КПРС головним завданням дослідників проблеми формування молоді зміни робітничого класу є осмислення історичного шляху Комуністичної партії і радянського народу на рівні узагальнюючих висновків й оцінок, показ діалектики загальнопартійного і місцевого досвіду, подолання коментаторського і пропагандистського підходу до комплексу партійних документів. Вихід суспільствознавства на новий рівень мислення забезпечується теоретичним аналізом розвитку радянського суспільства у 70—80-х роках, зробленим на січневому та червневому (1987 р.) Пленумах ЦК КПРС, документи яких у рецензованому збірнику, на жаль, не наведені. Проте без їх ретельного вивчення не можна здійснити ґрунтовний аналіз процесу формування молоді зміни робітничого класу у минулі роки, всебічно висвітлити історичне значення лютневого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС, визначити перспективи розвитку професійної школи на шляхах перебудови.

Крім того, у передмові, на нашу думку, необхідно було б пояснити, чому документи третього та четвертого розділів охоплюють значно вужчий у хронологічному плані період — лише з кінця 50-х років?

Потребує уточнення й назва третього розділу, враховуючи, що постанови ЦК Компартії України, які включено до його складу, є одним з різновидів більш ширшого поняття «документи Компартії України». Цікаво було б знати і позицію авторів щодо визначення хронологічних рамок рецензованого збірника в цілому. Вважаємо, що створення Державної системи трудових резервів (1940 р.) є лише закономірним етапом у втіленні ленінської концепції формування молоді зміни робітничого класу. Цей процес має свої історичні корені, оскільки у 20—30-х роках теоретичною і практичною діяльністю керівних партійних та державних органів влади було закладено основи, які суттєво вплинули на підготовку кадрів робітничого класу в цілому, на розвиток системи профтехосвіти, сприяли не тільки її прогресивному розвитку, але й появі на окремих історичних етапах деформацій і застійних явищ.

Пояснення також потребує, чому у збірнику не використані положення третьої Програми партії, статті Конституції СРСР і УРСР, матеріали Пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України про підготовку кадрів робітничого класу? Чому надруковані витяги з документів партійних з'їздів, починаючи лише з XXIV з'їзду КПРС? Гадаємо також, що характер коментарів до розділів мав бути більш історичним і джерелознавчим, оскільки методичні рекомендації щодо використання документів у навчальному та виховному процесі не вичерпують призначення збірника.

Отже, вищеназвані недоліки певною мірою вплинули на загальне враження про збірник, але вони не перекреслюють у цілому великого позитивного результату здійсненої авторським колективом роботи. Бажано, щоб публікація найважливіших партійних і державних документів з різних проблем життя радянського суспільства набула на Україні широкого й систематичного характеру.

С. М. Клячук (Київ),
Н. В. Терес (Київ)

Одержано 10.01.89

Перебудова та історична наука.

Бібліографічний покажчик

В 1987—1989 рр. у пресі з'явилося багато дискусійних публікацій про нерозв'язані проблеми історичної науки. В них ставляться питання про теорію й методологію історії, її виховне значення, взаємозв'язок з літературою, організацію асоціації істориків, руйнування догматичних стереотипів, заповнення «білих плям» історії, періодизації радянського суспільства, створення підручника з історії, моральну чистоту особистості історика.

Складачі даного списку літератури прагнуть проінформувати науковців, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться істо-

рією, про основні публікації з цієї тематики.

У ЦК Компартії України: Секретаріат ЦК Компартії України розглянув питання про створення республіканської книги Пам'яті // Рад. Україна.— 1989.— 10 берез.

У ЦК Компартії України: Формувати історичну свідомість: [«Про розробку республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії Української РСР»: Вклад постанови] // Рад. Україна.— 1989.— 3 лют.; Під прапором ленінізму.— 1989.— № 4. — С. 3—4.

- Абуталипов Ч. А.** История партии и читатель // Вопр. истории КПСС.—1988.— № 8.— С. 46—49.
- Айдосов А. Х.** Надо ли опасаться дублирования?: [К дискус. по ст. Н. Н. Маслова «Каким должен быть новый учебник по истории КПСС?», опубл. в журн. «Вопр. истории КПСС», 1987, № 7] // Вопр. истории КПСС.—1987.— № 11.— С. 44—45.
- Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки: [Засідання «круглого столу»] // Укр. іст. журн.—1988.— № 2.— С. 5—64.
- Александров А. И.** Из опыта работы классов с углубленным изучением истории // Преподавание истории в шк.—1988.— № 4.— С. 64—67.
- Антипов Г. А.** Историческое прошлое и пути его познания. — Новосибирск: Наука, 1987. — 243 с.
- Ассоциации историков — быты!: [«Круглый стол», организованный Советом молодых ученых и специалистов ЦК ВЛКСМ] // Комс. правда.—1988.— 4 мая.
- Афанасьев Ю. Н.** Ответы историка: [Ответ на ст. «Вопросы историку» («Правда», 25 июня 1988 г.): о перестройке ист. науки] // Правда.—1988.— 26 июля.
- Афанасьев Ю. Н.** Перестройка и историческое знание // Лит. Россия.—1988.— 17 июня.
- Афанасьев Ю.** Понять себя сегодняшних: [Размышления над письмами читателей] // Наука и жизнь.—1988.— № 1.— С. 18—20.
- Барсенков А. С.** О периодизации истории советского общества // Вопр. истории.—1988.— № 10.— С. 178—180.
- Барсуков Н. А.** О переломных рубежах, основных периодах и этапах истории КПСС // Вопр. истории КПСС.—1987.— № 6.— С. 92—105.
- Баталов Э.** Перестройка сознания — императив истории // Общественные науки.—1988.— № 5.— С. 66—83.
- Беляков О. Б.** Актуальные вопросы историографии истории КПСС: [Заседание совета «Методология и историография истории КПСС» в Моск. высш. парт. шк.] // Вопр. истории КПСС.—1988.— № 8.— С. 148—152.
- Бестужев-Лада И.** Была ли альтернатива сталинизму?: О диалектике объективного и субъективного в истории советского общества // Полит. образование.—1989.— № 3.— С. 39—47.
- Бовыкин В. И.** Проблемы перестройки исторической науки и вопрос о «новом направлении» в изучении социально-экономических предпосылок Великой Октябрьской социалистической революции // История СССР.—1988.— № 5.— С. 67—100.
- Болотин И.** Пропаганда и социология: [Перестройка преподавания общественных наук] // Коммунист.—1987.— № 14.— С. 13—14.
- Бордюгов Г., Козлов В.** Время трудных вопросов: История 20—30-х годов и современная общественная мысль // Правда.—1988.— 30 сент.; 3 окт.
- Борисов В.** Потому, что мы верили Родине: [Отклик на ст. Волкова Г. Быть ли нам манкуртами? (Сов. культура, 4 июля 1987)] // Сов. культура.—1987.— 22 сент.
- Босенко А. В.** Становление, история, культура // Пробл. философии.—1987.— Вып. 72.— С. 96—103.
- Бутенко А.** Как подойти к научному пониманию истории советского общества // Наука и жизнь.—1988.— № 4.— С. 46—53.
- Бушуев В.** История глазами читателей: Обзор ред. почты // Коммунист.—1988.— № 11.— С. 87—96.
- Бычкова Р. А.** Общественные науки: проблемы развития в условиях перестройки // Науч. коммунизм.—1988.— № 3.— С. 3—9.
- В Отделении истории АН СССР и Научных советах: [Излож. доклада акад. С. Л. Тихвинского «О подготовке докладов-прогнозов по важнейшим направлениям развития ист. науки» до 2000 г. и прений по докладу] // Вопр. истории.—1988.— № 3.— С. 96—98.
- Вазюлин В. А.** Логика истории: Вопросы теории и методологии. — М.: Изд-во МГУ, 1988.— 328 с.
- Вандалковская М. Г., Емченко Е. Б.** XXVII съезд КПСС и задачи историографических и источниковедческих исследований // История СССР.—1988.— № 1.— С. 141—149.
- Варгатюк П. Л., Шморгун П. М.** «Білі плями», забуті імена, пошук істини: [Проблеми історії більшовицьких організацій України] // Комуніст України.—1989.— № 2.— С. 69—86.
- Варшавчик М. А.** Главный ориентир — правда истории: [К обсуждению ст. Н. Н. Маслова «Каким должен быть новый учебник по истории КПСС?», опубл. в журн. «Вопр. истории КПСС», 1987, № 7] // Вопр. истории КПСС.—1987.— № 10.— С. 78—90.
- Васильев Б.** Люби Россию в непогоду... // Известия.—1989.— 17, 18, 19 янв.
- Великая Отечественная война: факты и документ в исторических исследованиях и художественной литературе: Беседа историков и писателей за «круглым столом» // История СССР.—1988.— № 4.— С. 3—44.
- Взгляд на проблему: [По поводу ст. И. Клямкина «Какая улица ведет к храму?» в журн. «Новый мир», 1987, № 11, посвящ. спорным моментам сов. истории] // Лит. обозрение.—1988.— № 4.— С. 33—39.
- Викторов В. П.** Перестройка преподавания новейшей истории в высшей педагогической школе // Новая и новейшая история.—1988.— № 2.— С. 180—182.
- Виноградов В. А.** Информационное обеспечение обновления общественных наук в СССР и братских странах социализма // Вопр. истории КПСС.—1988.— № 2.— С. 47—58.
- Виноградов В. А.** Состояние и перспективы историко-экономических исследований // Вопр. истории.—1988.— № 4.— С. 3—12.
- Возианов В.** Судит память; Именем памяти // Правда Украины.—1989.— 3, 4, 5 марта.— (Правда истории).
- Волков В. С.** Не забывать о дидактических требованиях: [К дискус. по ст. Н. Н.

Маслова «Каким должен быть новый учебник по истории КПСС?», опубли. в журн. «Вопр. истории КПСС», 1987, № 7 // Вопр. истории КПСС.—1988. — № 1. — С. 36—44.

Волков Г. Быть ли нам манкуртами? [О перестройке ист. науки] // Сов. культура.—1987.—4 июля.

Волобуев О., Кулешов С. Знать прошлое во имя будущего: [Беседа с историками О. Волобуевым и С. Кулешовым о современном положении в ист.-парт. науке / Материал подгот. Ю. Сигаичев] // Полит. образование.—1988. — № 15. — С. 72—79.

Волобуев О., Кулешов С. Очищение: История и перестройка: Публицистические заметки.—М.: Изд-во АПН, 1989.—284 с.

Волобуев П. Обращаясь к великому опыту: Современные задачи и методология изучения Октября // Коммунист.—1988.—№ 16.—С. 90—101.

Волобуев П. В. Октябрь: история и историки: [Беседа с чл.-корр. АН СССР П. В. Волобуевым] // Сов. культура.—1988.—5 нояб.

Воскресенская Н. О. Создание Совета по координации научной деятельности [Отделение истории АН СССР] // Новая и новейшая история.—1988.—№ 1. — С. 124—128.

Галкин И. С. Интервью профессора И. С. Галкина: [О перестройке в сфере ист. образования] // Вопр. истории.—1988.—№ 8.—С. 178—179.

Горев В. К., Бедов А. В. Учебник правды, учебник жизни: [О новом учебнике по истории КПСС] // Вопр. истории КПСС.—1988.—№ 7.—С. 114—127.

Горошко С. И. За точность в трудах историков // Вопр. истории.—1988.—№ 2.—С. 174—176.

Горшков М. К. Общественное мнение: История и современность.—М.: Политиздат, 1988. — 384 с.

Градов К. Л. Ученые обсуждают проблемы истории Великой Отечественной войны: [Науч. конф. в Ин-те марксизма-ленинизма при ЦК КПСС: «Методологические вопросы истории Великой Отечественной войны». Москва, 12 авг. 1987 г.] // Вопр. истории КПСС.—1988.—№ 7.—С. 151—157.

Гребенник Г. П., Раннев П. И. Как преподавать историю партии? // Вопр. истории КПСС.—1987.—№ 11.—С. 35—37.

Гребенник Г. Критерий — правда // Коммунист.—1986.—№ 18.—С. 41—42.

Гулыга А. В. Что такое постсовременность?: [О состоянии общественного сознания, ищущего опоры в истории] // Вопр. философии.—1989.—№ 12.—С. 153—159.

Гуревич Л. Я. К вопросу о периодизации истории КПСС: [К дискус. на страницах журн. «Вопр. истории КПСС»] // Вопр. истории КПСС.—1988.—№ 3.—С. 55—60.

Диков Н. Н. Пересмотреть устаревшие концепции: [Вопр. периодизации истории сов. общества] // Вопр. истории.—1988.—№ 3.—С. 122—123.

Дискуссия о периодизации истории советского общества: [Выступления участников дискуссии в Ин-те истории СССР АН СССР 22 апр. 1987 г.: В сокращении] // История СССР.—1988.—№ 3.—С. 127—143.

Добродомова Л. Ф. Обновление — враг стереотипов: Перестройка преподавания истории КПСС // Вопр. истории КПСС.—1988.—№ 10.—С. 102—114.

Егоров Ю. В., Островский В. П. Заполняя «белые пятна» истории.—Л.: Лениздат, 1988.—80 с.

Ерыкалов Е. Ф. К вопросу о периодизации истории КПСС: [К дискус. по ст. Н. А. Барсукова «О переломных рубежах, основных периодах и этапах истории КПСС», опубли. в журн. «Вопр. истории КПСС», 1987, № 6] // Вопр. истории КПСС.—1988.—№ 1.—С. 30—35.

Ефимов П. Е. Необходимое уточнение: [В связи со ст. Н. А. Барсукова «О переломных рубежах, основных периодах и этапах истории КПСС» в журн. «Вопр. истории КПСС», 1987, № 6] // Вопр. истории КПСС.—1987.—№ 11.—С. 39—40.

Жемайтис А. В. Перестройка и общественные науки: проблемы и перспективы // Науч. коммунизм.—1988.—№ 2.—С. 90—95.

Заичкин И. А., Почкаев И. Н. За объективность в отечественной истории // Наш современник.—1988.—№ 5.—С. 186—188.

Зевелев А. И. Активизировать работу историографов: [Беседа с руководителем проблемной лаборатории «Методология и историография истории КПСС» на базе Моск. гос. ист.-арх. ин-та д-ром ист. наук А. И. Зевелевым] // Вопр. истории КПСС.—1988.—№ 12.—С. 103—108.

Зевелев А. Долгий путь к истине: Заметки историка партии по поводу постановления 1956 года «О преодолении культа личности и его последствий» // Известия.—1988.—4 нояб.

Зевелев А. И. К вопросу о периодизации истории КПСС: [К дискус. по ст. Н. А. Барсукова «О переломных рубежах, основных периодах и этапах истории КПСС», опубли. в журн. «Вопр. истории КПСС», 1987, № 6] // Вопр. истории КПСС.—1987.—№ 12.—С. 70—81.

Зубкова Е. 1956, 1965: уроки незавершенных поворотов // Коммунист.—1988.—№ 10.—С. 116—120.

Иного не дано: Судьбы перестройки: Вглядываясь в прошлое: Возвращение к будущему / Под ред. Ю. Н. Афанасьева.—М.: Прогресс, 1988.—678 с.

Искендеров А. А. История и историки: [Беседа с гл. ред. журн. «Вопр. истории» А. А. Искендеровым о ходе перестройки в ист. науке / Беседу вел Э. Гусейнов] // Известия.—1988.—16 сент.

Историки и писатели о литературе и истории: [Материалы конф. Москва, 27—28 апр. 1988 г.] // Вопр. истории.—1988.—№ 6.—С. 3—114.

Историки и писатели [об исторической науке и ее значении в обществе] / П. А. Жилин, Ю. М. Нагибин, П. В. Волобуев //

Встречи с историей. — М., 1987. — С. 76—82.

Историки отвечают на вопросы: Сб. — М.: Моск. рабочий, 1988.— 240 с.

Историки спорят: Тринадцать бесед.— М.: Политиздат, 1988.— 510 с.

Историческая наука в условиях перестройки: [По материалам обсуждения за «круглым столом» в ред. журн. «Вопр. истории» // Вопр. истории. — 1988. — № 3.— С. 3—57.

Историю нельзя переписать: [Пресс-конференция сов. историков в Агентстве печати «Новости», посвящ. ситуации в Европе в предвоенные годы] // Труд.— 1988.— 18 авг.

История и литература: Писатели и ученые о современном понимании нашего прошлого / Материалы подгот. к печати В. Верин // Лит. газ. — 1988. — 18 мая.

Исторична наука і сучасність: «Матеріали «круглого столу»: [Про засідання ред. «Укр. іст. журн.» разом з Ін-том історії АН УРСР. Березень, 1988 р.] // Укр. іст. журн. — 1988. — № 8. — С. 5—93.

Каким быть новому учебнику?: [К диску. по ст. Н. Н. Маслова «Каким должен быть новый учебник по истории КПСС?», опубли. в журн. «Вопр. истории КПСС», 1987, № 7] // Вопр. истории КПСС. — 1987. — № 12. — С. 82—97.

Калакура Я. С. Историко-партийная наука на путях перестройки и обновления // Науч. тр. по истории КПСС.— 1988. — Вып. 152. — С. 3—12.

Каросас Ю. Историческая действительность и социальная теория // Коммунист. — 1989. — № 1. — С. 8—14.

Категории исторических наук: Сб. статей.— Л.: Наука, 1988. — 172 с.

Келле В. Ж. История КПСС в системе обществоведения // Вопр. истории КПСС.— 1988.— № 7. — С. 58—67.

Ким М. П. О периодизации истории советского общества // Вопр. истории. — 1988. — № 6. — С. 115—130.

Кирмики В. И., Мовилану Н. Ф. Вопросы перестройки историко-партийной науки // Вопр. ист. КПСС. — 1988. — № 9. — С. 154—159.

Кищик Н. Знать и помнить: [О новых книгах, посвящ. нашей истории] // Известия.— 1988. — 8 нояб.

Климин И. И. Периодизация — ключ к раскрытию содержания: [О подгот. нового учебника по истории КПСС: К диску. на страницах журн. «Вопр. истории КПСС»] // Вопр. истории КПСС. — 1988. — № 3. — С. 66—68.

Клямкин И. Какая улица ведет к храму? [К изуч. пробл. сов. истории] // Новый мир.— 1987.— № 11.— С. 150—188.

Ковалев А. М. О некоторых назревших проблемах развития науки об обществе // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия.— 1988.— № 1. — С. 69—83.

Коваль М. В. «Будем честными до конца...»: [Беседа з голов. ред. «Укр. іст.

журн.» М. В. Ковалем / Беседа вів В. Портников] // Молодь України. — 1988. — 4 серп.

Ковальченко И. «Исследование истины само должно быть истинно»: Заметки о поисках ист. правды // Коммунист.— 1989.— № 2. — С. 86—96.

Ковальченко И. Д. Место истории в системе общественных наук // Вопр. истории.— 1987. — № 7. — С. 3—18.

Козлов В. А. Историк и перестройка: [Вопр. историографии истории СССР сов. периода] // Вопр. истории КПСС. — 1987. — № 5. — С. 110—122.

Козлов В. Социалистическая революция и человек: Заметки историка // Коммунист.— 1988.— № 4. — С. 104—114.

Козыбаев М. Объединим усилия историков // Соц. индустрия. — 1989. — 31 янв.

Колодицкий М. С. Уроки большевизма: [О преподавании истории КПСС в вузе] // Вестн. высш. шк.— 1987.— № 10. — С. 21—24.

Комплексная программа «Общие закономерности и особенности всемирно-исторического процесса» // История СССР.— 1988.— № 3. — С. 143—155.

Кондуфор Ю. Ю. Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС // Укр. іст. журн.— 1988. — № 4. — С. 5—20.

Кондуфор Ю. Ю. Згаєне — надолужувати // Культура і життя.— 1988. — 13 берез.

Кондуфор Ю. Ю. І невловима течія часу: [Іст. наука та перебудова: Розмова з директором Ін-ту історії АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором / Записав В. Десятников] // Рад. Україна.— 1987. — 20 листоп.

Конференція «Историческая наука и перестройка» / А. Г. Тимошенко, С. Г. Ким, А. Н. Нечухрин, С. П. Рамазанов // Вопр. истории. — 1988. — № 12. — С. 164—166.

Кораблев Ю. И. Пути перестройки и дальнейшего развития исторической науки // Преподавание истории в шк. — 1988. — № 2. — С. 2—8.

Кордонский С. Министерство правды: [О перестройке работы Ин-та общественных наук] // Век XX и мир.— 1989. — № 2. — С. 26—32.

Костюк М. Следовать правде истории: [Ист. наука Белоруссии в период перестройки] // Коммунист Белоруссии. — 1988. — № 1. — С. 36—41.

Красильщиков В. Эстафета мечты: История в лицах.— М.: Сов. Россия, 1988.— 188 с.

Крикунов В. П., Пестов Б. Е. Военно-историческую работу — на уровень современных требований // Воен.-ист. журн. — 1987.— № 9. — С. 12—16.

«Круглый стол» в ИМЛ при ЦК КПСС: [на тему «Об укреплении связей науки с практикой партийной работы»] // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 5. — 150—157.

(Далі буде)

В Археографічній комісії АН УРСР

Г. В. Боряк (Київ), О. В. Тодійчук (Київ)

Республіканська нарада «Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку»

На початку грудня 1988 р. у Києві відбулася республіканська нарада археографів, на якій був розглянутий сучасний стан і перспективи розвитку археографічної справи на Україні. Її організатором стала Археографічна комісія АН УРСР, яка нещодавно поновила свою діяльність для систематичної науково-видавничої роботи та її координації в межах республіки. В ході підготовки наради комісія розробила і надіслала до академічних установ гуманітарного профілю, центральних та обласних архівів, музеїв, бібліотек, вузів України матеріали для обговорення, підготувала анкети для врахування конкретних пропозицій, надрукувала тези доповідей її учасників і програму її роботи. Жваве і зацікавлене обговорення запропонованих питань, конструктивні пропозиції, які увійшли до перспективного плану видань джерел з історії та культури українського народу від найдавніших часів до наших днів, прийняте учасниками наради Рішення переконливо засвідчили, що вона стала значною подією в науковому й культурному житті республіки.

В роботі наради взяли участь більш як 150 фахівців з 19 міст Української РСР, представники Головархіву УРСР, Держкомвидаву УРСР і республіканських видавництв, вчені-історики з Москви, Ленінграда, Вільнюса та ін.

На пленарному засіданні були обговорені доповіді голови Археографічної комісії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР П. С. Соханя та голови Археографічної комісії АН СРСР, проф. С. О. Шмідта, чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченка (Ін-т історії АН УРСР), д-ра іст. наук Г. Л. Хорошкевич (Ін-т історії СРСР АН СРСР), виступи провідних фахівців Ін-ту історії АН УРСР (В. А. Смолій, В. Г. Сарбей, М. Ф. Котляр, С. В. Кульчицький), Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (М. Г. Жулинський, О. В. Мишанич), Ін-ту філософії АН УРСР (В. М. Нічик), Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського (О. Ю. Брицiana), Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (В. В. Німчук), Ін-ту археології АН УРСР (Г. Ю. Івакін), Центр. держ. іст. арх. УРСР у м. Києві (Л. З. Гісцова), Головархіву УРСР (В. М. Волковинський), Київ. держ. ун-ту

ім. Т. Г. Шевченка (В. О. Замлинський, В. І. Сергійчук), письменника В. О. Шевчука та ін. Промовці підкресливали, що обстановка гласності й демократизації в нашому суспільстві створює сприятливі умови для відродження в республіці археографічної справи, яка має надзвичайно важливе значення для об'єктивної та всебічної реконструкції історичного процесу, оскільки ліквідація так званих «білих плям» вітчизняної історії, вироблення нових підходів і трактувань, постановка нових проблем, розширення тематики і хронології досліджень можливі тільки на основі фундаментальної джерельної бази.

У виступах учасників наради з глибокою стурбованістю констатувався критичний стан сучасної української археографії, яка є однією з найзанедбаніших суспільних дисциплін. Догматизм, тенденційна односторонність, низький науковий рівень публікації джерел, диспропорційне співвідношення між історичними періодами і обсягом присвяченої їм едиційної продукції, що сформувалися в археографічній практиці в роки сталінщини і застою, нарешті, фактичне згортання видавничої роботи в республіці при повній бездіяльності колишньої Археографічної комісії АН УРСР призвели до того, що з поля зору дослідників випали цілі історичні епохи, різні аспекти багатовікового громадського та етнокультурного буття українського народу. На діяльності археографічних центрів України вкрай негативно позначилися погроми 30-х і початку 70-х років, які насильно переривали кращі традиції вітчизняної археографії. В останні десятиріччя стало особливо відчутним падіння престижу видавничої роботи, брак кваліфікованих кадрів археографів, з'явився своєрідний «антиджерельний» напрям в історичних дослідженнях.

На пленарному засіданні доповідачі висунули цілий ряд невідкладних організаційних проблем, розв'язання яких дало б можливість виправити становище в археографічній справі республіки. Серед них — складання перспективного плану публікації писемних пам'яток історії та культури і вироблення стрункої, науково обгрунтованої видавничої концепції; координація едиційної, інформаційно-довідкової і теоретичної роботи в галузі археографії в центральних і місцевих установах; погод-

ження відповідних позицій у планах науково-дослідних робіт інститутів Секції суспільних наук АН УРСР та установ Головархіву УРСР; розробка уніфікованих правил публікації пам'яток української писемності XV—XVIII ст. і джерел інших епох; широке використання засобів оперативної поліграфії та впровадження електронно-обчислювальної техніки, зокрема при підготовці науково-інформаційних видань. Серед першочергових називалися питання відповідного штатного, фінансового й правового забезпечення роботи Археологічної комісії, проблема видавничих лімітів і поліграфічної бази, перспективи видання друкованих органів — щорічника і науково-інформаційного бюлетеня комісії, можливості розширення підготовки спеціалістів з археології через вузівські кафедри та аспірантуру, створення регіональних археологічних центрів. Головний редактор «Українського історичного журналу» д-р іст. наук М. В. Коваль у своєму виступі зупинився на перспективах публікації джерел малого жанру на сторінках часопису істориків. Він підкреслив, що в археологічному доробку редакції останнім часом з'явилася пам'ятка вітчизняної історіографії — праця М. І. Костомарова «Мазапа.» На черзі — нові публікації, серед яких — «Київський літопис» початку XVII ст., протокол допиту ватажка гайдамацького руху Семена Гаркуші тощо.

На двох секціях наради було обговорено майже 100 повідомлень, які містили конкретні пропозиції щодо підготовки видань джерел з історії України XI—XX ст. Стрижневою проблемою секційної роботи стало формування видавничого плану комісії. Дискусія виявила різні підходи до цього питання: пропонувався хронологічний, тематичний і видовий принцип розробки едиційної програми. При безперечних достоїнствах кожного з них найбільш об'єктивним було визнано *видовий принцип* відбору пам'яток для публікації. Саме його і поклали в основу розробленого плану. В ряді виступів були представлені і обговорені розгорнуті програми видань різних *видів* джерел: зводу пам'яток давньоруського та українського літописання (Ю. А. Мицик), східних джерел з історії України X—XVIII ст. (Я. Р. Дашкевич), іноземних нарративних джерел XV—XVIII ст. (Д. С. Наливайко), масових статистичних джерел з історії Правобережної України XVI—XVIII ст. (М. Г. Крикун), джерел з історії української культури (О. М. Дзюба, І. З. Мицько), бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України» (В. О. Замлинський), історико-етнографічної та фольклорної спадщини XIX—початку XX ст. (Т. А. Скрипник, Т. М. Шевчук), картографічних джерел з історії України XV—XIX ст. (Л. А. Пономаренко, М. Г. Вавричин). З великим інтересом учасники наради зустріли комплексну програму публікації джерел з історії соціалістичного будівництва на Україні, до якої увійшли матеріали про кооперативне будівництво 1921—1928 рр., проведення суцільної колективізації 1929—1932 рр., голод на Україні в 1933 р., масо-

ві політичні репресії 30-х років, культурне життя і національне будівництво на Україні 20—40-х років (С. В. Кульчицький) тощо.

Надзвичайно перспективними були визнані публікації *корпусного* типу: архіву Коша Запорізької Січі (О. М. Апанович, В. В. Страшко), українського дипломатія XVI—XVIII ст. (Ю. А. Мицик), матеріалів переписів населення України XVI—XX ст. (А. Л. Перковський), Литовської й так званої Волинської метрик (Г. В. Боряк, О. В. Русина, П. Н. Кулаковський), матеріалів реконструйованого київського великокнязівського архіву X—XIII ст. (М. Ю. Брайтчевський), Галицько-Волинського князівства XIII—першої половини XIV ст. (О. А. Купчинський), суплік селян і міщан Правобережної України XVIII ст. (В. О. Маркіна), іконографічних джерел з історії міст України XVI—XVIII ст. (Я. Р. Дашкевич); *корпусні довідкові видання*: «Замки і фортеці України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» (О. Я. Мацюк), «Київський некрополь» (Л. А. Проценко), «Пам'ятки музичної культури України XVI—XVIII ст.» (Л. Ф. Корній, Ю. А. Ясиновський). В окремих виступах обґрунтовувалися *тематичні* публікації матеріалів з історії торгівлі (Р. В. Шиян) і цехів (Г. Н. Виноградов) на Україні XVI—XVII ст.; російсько-українських зв'язків XV—XVIII ст. (М. П. Ковальський, Ю. В. Назаренко); революційного руху на Україні в XIX — на початку XX ст. (Т. Б. Слюдинова). Обговорювалися також питання публікації *окремих пам'яток* історії та культури: «Хроніки польської, литовської, жемайтської і всієї Русі» М. Стрийковського (Р. Г. Івасів), «Хроніки Європейської сарматії» О. Гваньїні (О. А. Дячок), «Опис України» Г. Боплана (Я. І. Кравець), «Подорожі патріарха Макарія Павла Халєбського (Алеппського) (Я. Є. Полотнюк), «Киево-Печерського патерика» (Ю. А. Ісиченко), статистико-етнографічних альбомів Д. П. Деляфліза (С. Н. Кіржаєв) та ін.

Розгорнута програма підготовки *науково-інформаційних видань* — бібліографічних довідників, тематичних покажчиків, каталогів, оглядів, описів, путівників по архівних та бібліотечних зібраннях — була запропонована С. І. Білоконем, В. І. Ульяновським, Т. Ю. Гирич.

Беручи до уваги великий читацький попит на праці істориків, етнографів, фольклористів, інших діячів науки та культури XIX — початку XX ст., які становлять нині бібліографічну рідкість, багато учасників наради підкресливали необхідність факсимільного перевидання масовими тиражами цілого ряду пам'яток вітчизняної історіографії, етнографічної й фольклорної спадщини, а також альбомів та атласів ілюстративних і картографічних матеріалів з історії України XIV—XIX ст. Окремі видання пропонувалося здійснювати на гонорарних засадах, оформляти на замовлення та як передплатні. Серед найактуальніших напрямів едиційної роботи Ар-

хеографічної комісії учасники наради відзначили підготовку публікації джерел з історії України 20—30-х років ХХ ст.; запорізького козацтва та Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.; про суспільно-політичні рухи ХІХ — початку ХХ ст.

Більшість запропонованих видань увійшли до комплексного перспективного плану публікації джерел з історії України, який нині нараховує більш як 200 позицій. Видання згруповані в 17 серій, для підготовки яких сформовані відповідні проблемні групи з учасників наради. Це, зокрема, документи і матеріали з історії УРСР радянського періоду (керівники групи: С. В. Кульчицький, В. М. Волковинський); джерела з історії запорізького козацтва і Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. (Ф. П. Шевченко, В. А. Смолій); пам'ятки українського літописання (Ю. А. Мицик, О. В. Мишанич); матеріали з історії міжнародних зв'язків України: хроніки, мемуари, щоденники XV—XVIII ст. (П. С. Сохань, Д. С. Наливайко); джерела з історії української культури (Я. Д. Ісаєвич, М. Г. Жулинський, О. М. Дзюба); пам'ятки філософської культури українського народу (В. М. Нічик); матеріали з історії України в міжнародних зв'язках народів СРСР (Р. Г. Симоненко); східні джерела з історії України (Я. Р. Дашкевич); актові джерела (Н. М. Яковенко, В. В. Німчук); описово-статистичні джерела (Г. В. Боряк, М. Г. Крикун); пам'ятки української мови (публікації цієї серії, які успішно здійснює Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР з середини 60-х років, нараховують більш як 20 томів і донині є єдиним на Україні серійним виданням наукового типу) (В. В. Німчук); юридичні пам'ятки (О. М. Мироненко); картографічні джерела з історії України (О. Є. Маркова, Т. А. Балабушевич, Г. В. Боряк); пам'ятки вітчизняної історіографії (В. Г. Сарбей, В. О. Замлинський, І. Л. Бутич); етнографічно-фольклорна спадщина (Г. А. Скрипник, О. Ю. Бріцина); науково-довідкові видання (С. І. Білокінь).

Безперечно, сформований на підставі пропозицій учасників наради видавничий план не бездоганний; серії, з яких він складається, не завжди рівноцінні в хронологічному й територіальному відношеннях; деякі конкретні публікації джерел і довідкові видання, необхідність підготовки яких не викликає сумніву, на жаль, залишилися поки що не включеними до нього, оскільки не знайшли своїх виконавців. До їх числа належать літописи XVIII ст., похідні від літопису С. Величка і Г. Граб'янки, Густинський літопис, Український хронограф І-ї редакції, літопис Яна Бінвільського, Львівський і Київський літописи, Літопис Великого князівства Литовського (пропозиції Ю. А. Мицика); італійські джерела з історії України XV—XVIII ст. (Д. С. Наливайко), хроніки польські — Марціна та Йоахіма Бельських, Марціна Кромера та ін. (О. А. Дячок);

закарпатські грамоти XIV — XVII ст. (Ю. Думнич). Слід було б видати у перекладі з французької довідники М. Кордуби «Радянська українська історія та література 1917—1931» (Варшава, 1938) (Я. Р. Дашкевич) та І. Борщака «Україна в західноєвропейській літературі» (Париж, 1935). Саме з цього належало б розпочати роботу проблемної групи «Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники» (Я. Р. Дашкевич, Д. С. Наливайко), а також підготувати сучасні поактові описи книг Литовської метрики першої половини XVI ст. і зведеного хронологічного реєстру опублікованих актів Литовської метрики (Г. В. Боряк). Висловлювалися пропозиції видати літографовані курси лекцій українських істориків В. Антоновича, В. Ляскоронського (В. І. Сергійчук, Я. Р. Дашкевич), 13-томні «Мандри» Л. Яценка, які залишилися в рукопису, перевидати історичні праці О. Рігельмана, Д. Туптала, «Тератургіму» А. Кальнофойського (В. Шевчук), надрукувати в перекладі працю Д. Зубрицького «Історія міста Львова» (Я. Р. Дашкевич), перевидати праці українських істориків-марксистів академіків Всеукраїнської Академії наук М. Яворського та М. Слабченка (Я. Р. Дашкевич). Не лишилася поза увагою дослідників відсутність серій «З історії церкви на Україні» (І. З. Мицько), а також «Юридичних пам'яток», в якій поряд з відомими та неопублікованими пам'ятками (зокрема, «Права, по которым судится малороссийский народ», «Собрание малороссийских прав» 1807 р. та ін.) побачили б світ і дипломатичні матеріали, трактати між Україною і Росією, починаючи з часів Б. Хмельницького, цехові статуту, локаційно-магдебурзькі привілеї (Я. Р. Дашкевич), а також серії науково-популярних та учбових видань.

Окремі проблеми формулювалися промовцями надто загально, іноді просто декларувалися й тому не знайшли відображення в конкретних пропозиціях щодо видання відповідних комплексів джерел. Це стосується, зокрема, публікацій з історії суспільно-політичних рухів ХІХ ст. та інших проблем історії України періоду капіталізму, а також серії видань джерел з історії соціалістичного будівництва в республіці.

Разом з тим, складена під час роботи наради програма — результат колективного творчості археографів УРСР — має важливе достоїнство: вона в цілому реалістична і, при відповідному матеріально-фінансовому забезпеченні, увазі й підтримці всіх зацікавлених органів та установ, цілком може бути виконана. Про це свідчать і перші кроки Археографічної комісії АН УРСР по її здійсненню: найближчим часом під її грифом побачать світ публікації: «Опис Київського намісництва 70-х — 80-х років XVIII ст.», «Торгівля на Україні в XIV — середині XVII ст.» (видання підготовлені Центральним державним історичним архівом УРСР у м. Києві спільно з Ін-том історії АН УРСР), «Книга Київського підкоморського суду 1584—1644 рр.» (ЦДІА УРСР у м. Києві спільно з Ін-том

мовознавства АН УРСР), «Опис України» Г. Боплана і перший том академічного видання праці академіка Д. І. Яворницького «Історія запорізьких козаків» (Ін-т історії АН УРСР). Готуються до друку нові томи серійних видань комісії.

В ході наради її учасниками були висловлені конкретні пропозиції щодо організаційних питань роботи Археографічної комісії. Зокрема, наголошувалося на необхідності розширення потужностей поліграфічної дільниці Ін-ту історії АН УРСР, на базі якої засобами безнабірного друку можна започаткувати систематичну публікацію науково-довідкових видань; пропонувалося відновити друковані органи та періодичні й серійні видання попередників сучасної комісії («Український архів», «Український археографічний збірник», «За століття»); порушувалося питання про організацію закордонних археографічних відряджень і створення максимально сприятливих умов для фахівців, які працюють за завданням комісії в архівах країни.

У виступах неодноразово йшлося про неприпустимість зволікання у справі повернення на Батьківщину невід'ємної складової частини нашої культури — творчої спадщини співвітчизників, які жили і працювали за кордоном. Так, йшлося про архів відомого історика Іллі Борщака, який ще у 1924 р. заповідав його Українській Академії наук; археографічний доробок Афанасія Великого, який за 32 роки видав у Римі 57 томів джерел до історії України з уніатського архіву загальним обсягом 1325 друк. арк.

Нові умови суспільного буття, як відзначали учасники наради, відкривають широкі перспективи для впровадження госпрозрахункових засад у підготовку видань комісії. Висловлювалися пропозиції оголосити збір коштів на видання праць, яких з нетерпінням чекає громадськість республіки, зокрема «Історії України-Руси» М. С. Грушевського та архіву Коша Запорізької Січі.

Особливо наголошувалося на забезпеченні високого наукового рівня та археографічної культури видань комісії; прискоренні апробації проекту уніфікованих правил передачі тексту україномовних пам'яток (Н. М. Яковенко). На черзі — опрацювання методики скороченої публікації масових статистичних та інших джерел: Генерального опису Лівобережної України 1765—1769 рр., Йосифінської та Францисканської метрик, закарпатських поземельних кадастрів, звітів губернаторів XIX ст. тощо.

Зокрема, пропонувалося запозичити набутий чеськими археографами досвід публікації урбаріїв (Я. Р. Дашкевич).

Важливою проблемою, за одностайною думкою учасників, є встановлення наукових контактів із зарубіжними українознавчими центрами. Серед можливих напрямів творчого співробітництва з ними називалися: підготовка бібліографій праць з історії України, виданих за кордоном; участь у спільних виданнях джерел (таких, як так звана Волинська метрика, українка з турецьких архівів тощо); виявлення джерел

з історії України у зарубіжних архівосховищах і бібліотеках.

Під час роботи наради було обговорено Положення про Археографічну комісію АН УРСР, прийняте Рішення. Згідно з пропозиціями її учасників вирішено створити комісію по вивченню творчої спадщини видатного українського історика акад. М. С. Грушевського і перспектив репринтного перевидання його праць. Для розширення та активізації археографічної роботи на місцях визнано за доцільне створити регіональні відділення комісії у Дніпропетровську і Львові.

* * *

В січні цього року відбулося засідання розширеного бюро Археографічної комісії АН УРСР, на якому були затверджені доопрацьований варіант перспективного плану видань комісії на період до 2000 р., плани редакційної підготовки видань на 1990 р. у видавництві «Наукова думка» і ротапінтних науково-довідкових видань поліграфічної дільниці Ін-ту історії АН УРСР на 1989 р. Бюро затвердило розгорнуту програму видань східних джерел з історії України, представлену керівником групи Я. Р. Дашкевичем.

У лютому цього року з метою апробації та конкретизації відповідних програм серійних видань комісії проведені засідання п'яти проблемних груп по підготовці до видання: актових, описово-статистичних, картографічних джерел, джерел з історії запорізького козацтва та Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.; хронік, мемуарів, щоденників.

Нижче подається Рішення республіканської наради. У найближчих номерах «Українського історичного журналу» будуть надруковані Положення про Археографічну комісію АН УРСР, програми роботи проблемних груп, які складають перспективний план видань Археографічної комісії АН УРСР на період до 2000 р., а також програма роботи комісії по вивченню творчої спадщини М. С. Грушевського, перше засідання якої вже відбулося.

Р І Ш Е Н Н Я

республіканської наради археографів
Української РСР

Республіканська нарада археографів Української РСР (Київ, 6—8 грудня 1988 р.) відбулася в умовах великого духовного, культурного і патріотичного піднесення, викликаного революційною перебудовою радянського суспільства, рішеннями XXVII з'їзду КПРС, XIX Всесоюзної партійної конференції.

Нарада представлена фахівцями різних галузей археографії з академічних установ, вузів, архівів, музеїв і бібліотек республіки. У ній взяли участь представники Головархіву УРСР, Держкомвидаву УРСР, Археографічної комісії АН СРСР, Інституту історії СРСР АН СРСР.

У доповідях та повідомленнях про стан і перспективи розвитку археографічної спра-

ви в республіці порушені актуальні питання, пов'язані з необхідністю кардинального зрушення в галузі археографічної роботи в республіці. Відзначено, що обстановка гласності і демократизації створює сприятливі умови для її всебічного розгортання. Глибоко усвідомлюючи тісний зв'язок своєї діяльності з відповідальними завданнями, поставленими перед суспільством, учасники наради схвалюють відновлення роботи Археографічної комісії АН УРСР, яка продовжує традиції вітчизняної археографії.

Враховуючи зростаючий інтерес громадськості до історичних знань та необхідність об'єктивного висвітлення «білих плям» вітчизняної історії, розширення джерельної бази історичних досліджень, нарада постановляє:

1. Затвердити Положення про Археографічну комісію АН УРСР, врахувавши конкретні зауваження та пропозиції учасників обговорення.

2. Археографічній комісії АН УРСР протягом найближчого часу скласти оптимальний реалістичний план видань джерел з урахуванням пропозицій, висловлених учасниками наради, і розіслати його всім зацікавленим установам і особам.

3. З метою чіткої організації і координації роботи по підготовці видань створити проблемні групи з числа фахівців.

4. Створити комісію для вивчення історичної спадщини М. С. Грушевського та можливостей фототипічного перевидання його праць.

5. Узгодити з Головним управлінням геодезії та картографії при Раді Міністрів СРСР перспективи публікації картографічних джерел XV—XIX ст. з історії України.

6. Для розширення і активізації археографічної роботи на місцях вважати за доцільне створення регіональних відділень Археографічної комісії АН УРСР у Дніпропетровську і Львові, а надалі, при наявності кадрів — і в інших місцях.

7. Враховуючи гостру потребу в кваліфікованих кадрах археографів, звернутися до Мінвузу УРСР з рекомендаціями щодо розширення підготовки спеціалістів через вузівські кафедри і аспірантуру.

8. Порушити перед відповідними інстанціями питання про укомплектування Археографічної комісії АН УРСР штатними одиницями, спеціальне фінансування для їх утримання та видавничої роботи, а також про виділення щорічного ліміту паперу обсягом не менше двохсот друківаних аркушів.

9. Доручити Археографічній комісії АН УРСР звернутися до Президії АН УРСР і Держкомвидаву УРСР з питанням про видання щорічника Археографічної комісії — «Українського археографічного збірника», а також неперіодичного науково-інформаційного бюлетеня Археографічної комісії. Рекомендувати Головархіву УРСР порушити аналогічне клопотання про відновлення щорічного видання Головархіву «Історичні джерела та їх використання».

10. Зважаючи на необхідність створення науково-інформаційної бази як основи подальшої успішної археографічної роботи, рекомендувати Відділу наукової інформації Секції суспільних наук АН УРСР, керівництву ЦНБ та ЛНБ АН УРСР, а також Державній історичній бібліотеці УРСР включити до планів їх роботи підготовку генерального бібліографічного довідника публікації джерел та літератури з історії України і видання відповідних каталогів та покажчиків.

11. Вивчити питання про можливість впровадження електронно-обчислювальної техніки для створення «банку даних» джерельної інформації.

12. Регулярно раз на два роки проводити республіканські археографічні наради. Чергову нараду провести у м. Дніпропетровську на базі регіонального відділення Археографічної комісії.

13. Археографічній комісії АН УРСР спільно з Головархівом УРСР вжити заходів до встановлення наукових контактів із зарубіжними археографічними і архівними центрами, зокрема з метою систематичного виявлення джерел з історії та культури України в зарубіжних архівосховищах.

14. Для пропаганди історичних знань широко використовувати науково-популярну і літературно-громадську періодику.

О. Я. Красівський (Львів), І. В. Пилипів (Івано-Франківськ)

Конференція, присвячена 70-річчю КПЗУ

3—4 березня 1989 р. у Львові відбулася спільна радянсько-польська наукова конференція, присвячена 70-річчю утворення Комуністичної партії Західної України. Вона була організована Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститутом історії робітничого руху Академії суспільних наук ПОРП, Львівським обкомом Компартії України, Львівським державним університетом ім.

Ів. Франка, Інститутом суспільних наук АН УРСР. Учасниками конференції стали вчені з Москви, України і Білорусії, їх колеги з Польської Народної Республіки, партійний і господарський актив Львівської області, колишні члени КПЗУ, ветерани комуністичного і робітничого руху на західноукраїнських землях.

У роботі цього наукового форуму взяли також участь член Політбюро, секретар ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко,

кандидат в члени Політбюро ЦК Компартії України, перший секретар Львівського обкому партії Я. П. Погребняк, завідувачий відділом ЦК Компартії України А. В. Меркулов, секретар Львівського обкому партії В. Є. Гончарук, зав. консульським агентством ПНР у Львові, консул В. Восковський.

Вступним словом конференцію відкрив Ю. Н. Єльченко. Він відзначив, що утворення пролетарської партії нового типу в західному регіоні України стало явищем історичного значення для всього українського народу. Цього року відзначаються дві пам'ятні для нашого народу події — 70-річчя утворення КПЗУ і 50-річчя возз'єднання українських земель. Доповідач спинився на основних історичних аспектах виникнення і революційної діяльності Комуністичної партії Західної України, яка, використовуючи досвід більшовицької партії, високо тримала прапор марксизму-ленінізму і згуртувала навколо себе всі демократичні сили краю, очоливши масові виступи трудящих. Однак у роки культу особи майже весь керівний склад КПЗУ, як і Компартії Польщі в цілому, був репресований, а постановою Виконкому Комінтерну 1938 р. ці партії розпущені. Усе це завдало величезної шкоди революційно-визвольному руху трудящих Західної України. Проте ніщо не змогло спинити їх боротьби за соціальне і національне визволення.

Ю. Н. Єльченко охарактеризував стан вивчення історії КПЗУ. Її діяльність після розпуску замовчувалася, а якщо й висвітлювалася, то надто тенденційно. Після XX з'їзду КПРС, коли делегації комуністичних партій Радянського Союзу, Фінляндії, Болгарії та Італії оголосили декларацію про необґрунтований розпуск Компартії Польщі, почалося інтенсивне дослідження історії КПЗУ та її ролі в організації революційного руху трудящих та керівництві ним. Однак у період застою цей процес був загальмований.

Вказуючи на необхідність глибокого дослідження історії КПЗУ, а також Комуністичної партії Польщі, Ю. Н. Єльченко висловив міркування щодо дальшої спільної роботи істориків України і Польщі по її вивченню та публікації документів та матеріалів, на що націлює Програма співробітництва ЦК Компартії України і ЦК Польської об'єднаної робітничої партії, підписана в 1988 р. Конкретним кроком на шляху реалізації цієї програми стало укладення договору про наукове співробітництво між Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — і Інститутом історії робітничого руху Академії суспільних наук ПОРП.

З доповіддю «Історія КПЗУ: нове бачення проблеми наукових досліджень» виступив директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, д-р філос. наук Ф. М. Рудич*.

* Стаття Ф. М. Рудича друкується в цьому номері журналу.

Директор Інституту історії робітничого руху Академії суспільних наук ПОРП, д-р іст. наук Димек Бенон зробив доповідь «КПЗУ — складова автономна частина Компартії Польщі». Він показав, що незгоди між КРПП і КПСГ, а також внутрі КПСГ були остаточно ліквідовані на II з'їзді КРПП в 1923 р., зокрема в питаннях союзу робітничого класу і селянства, аграрному, національному. II з'їзд КРПП творчо застосував до польських умов резолюції IV конгресу Комінтерну 1922 р. Однак вони не набули поширення, оскільки частина діячів КРПП піддавалась гострій критиці за лівацькі погляди. Доповідач проаналізував взаємовідносини, що склалися в 1924—1925 рр. між Сталіним, Зінов'євим і КРПП, які тією чи іншою мірою відбилися і на КПЗУ як складовій автономній частині Компартії Польщі. В доповіді також проаналізована діяльність КПП і КПЗУ після травневого перевороту Пилсудського 1926 р. Доповідач відзначив, що на ситуацію в КПП і КПЗУ мали вплив відносини у ВКП(б) (культ особи Сталіна, його боротьба з правим ухилом Бухаріна, Рикова і Томського) і КП(б)У (проведення українізації і звинувачення Шумського в націоналізмі).

«ВКП(б) і Комінтерн: актуальні проблеми історії» — такою була тема доповіді старшого наук. співроб. Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, д-ра іст. наук Е. І. Хава нова. Він наголосив на необхідності оцінити позитивний і негативний досвід діяльності Комінтерну, щоб глибше зрозуміти проблеми розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху наших днів.

З доповіддю «КПЗУ — політичний авангард трудящих мас» виступив зав. відділом Інституту суспільних наук АН УРСР, д-р іст. наук Ю. Ю. Сливка. Зав. кафедрою Білоруського Інституту фізичної культури, д-р іст. наук В. Ф. Ладисев і зав. сектором історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії Білорусії, канд. іст. наук М. С. Сташкевич проаналізували боротьбу західнобілоруських комуністів за демократичні права і свободи проти соціального і національного гноблення.

На конференції з повідомленнями виступили: ректор Львівського держуніверситету, д-р іст. наук В. П. Чугайов («Інтернаціональна єдність Компартії Польщі і КПЗУ в боротьбі за соціальне й національне визволення трудящих»), д-р іст. наук (ПНР) Люціан Кещинський («Комуністична робітничая партія Польщі і українські проблеми»); проф. Івано-Франківського педінституту, д-р іст. наук О. Ю. Карпенко («Утворення комуністичної партії Східної Галичини»); старший наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р іст. наук, проф. П. Л. Варгатюк («Російська революційна соціал-демократія і революційний рух на західноукраїнських землях»); проф. Львівського держуніверситету, д-р іст. наук Я. Т. Цьох («Комуністична преса Західної України»); д-р іст. наук, проф. (ПНР) Ришард Назаревич («Поль-

сько-українське співробітництво в боротьбі проти гітлерівських окупантів»); старший наук співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р іст. наук, проф. М. І. Панчук («Боротьба КПЗУ за консолідацію своїх рядів»); колишній член КПЗУ, д-р іст. наук Ю. Г. Гошко («Компартія Східної Галичини в боротьбі за організаційну і ідеологічну єдність своїх рядів»); зав. кафедрою Львівського держуніверситету, д-р іст. наук С. А. Макаруч («Проблема возз'єднання Західної України як основне завдання національної програми КПЗУ»).

Питанням інтернаціональної солідарності трудящих Західної України і Західної Білорусії у революційно-визвольній боротьбі були присвячені виступи доц. Мінського педінституту ім. О. М. Горького, канд. іст. наук С. В. Кобяка та викладача Івано-Франківського педінституту, канд. іст. наук І. В. Пилипіва. Проблеми радянської, польської історіографії КПЗУ та джерелознавства розкрили у своїх виступах зав. кафедрою Івано-Франківського медичного інституту, канд. іст. наук С. М. Чапуга, зав. кафедрою Білоруського університету, д-р іст. наук І. Й. Царюк, канд. іст. наук Герсеон Іваньський (ПНР), аспірант Київського університету С. М. Дерев'яко. Були заслухані також повідомлення старшого наук. співроб. Інституту суспільних наук, канд. іст. наук І. Г. Патера «Вплив соціалістичного будівництва в СРСР на розвиток революційно-визвольного руху в Західній Україні», проф. Львівського сільськогосподарського інституту В. В. Добрецової «Боротьба КПЗУ проти клерикалізму», проф. Львівського держуніверситету І. К. Васюти «Боротьба КПЗУ за зміцнення союзу робітничого класу і селянства», старшого викладача Івано-Франківського педінституту, канд. іст. наук М. В. Когутяка та старшого викладача Львівського політехнічного інституту, канд. іст. наук В. О. Лилика «Селянське питання в діяльності КПЗУ», викладача Львівського лісотехнічного інституту О. Ю. Зайцева «Парламентська діяльність КПЗУ».

З новими матеріалами про діяльність КПЗУ в профспілковому русі присутніх ознайомили зав. кафедрою Львівського держуніверситету д-р іст. наук К. К. Кондратюк та доц. Львівського держуніверситету, канд. іст. наук В. А. Савинець. Проблемам діяльності Комуністичної спілки молоді Західної України і Комуністичної спілки молоді Польщі присвятили свої виступи канд. іст. наук Маріуш Едгаро (ПНР) та декан історичного факультету Івано-Франківського педінституту, канд. іст. наук І. М. Шумейко.

«КПЗУ і події на Західній Україні в 1930 р.» — тема виступу провідного наук. співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР, д-ра іст. наук М. М. Швагуляка; «З досвіду боротьби КПЗУ за Народний фронт» — старшого наук. співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР, канд. іст. наук Я. С. Ляльки. Зав. кафедрою історії КППС Білоруського університету П. Й. Зелінський розповів про долю людей, до кінця відданих справі революції, наук. співроб. Інституту суспільних наук, канд. іст. наук М. Р. Литвин — про установи й організації КПЗУ на Радянській Україні, директор Малинської СШ № 3 Житомирської області В. І. Тимошенко — про утворення і діяльність закордонного Бюро допомоги КПЗУ. На конференції виступили колишні члени КПЗУ, активні діячі революційного руху І. Ф. Сивошіп, Ф. А. Васинчук, К. П. Пильо, М. Д. Попич, М. М. Гамулець, М. М. Шемердяк, І. І. Стороняк, С. С. Варивода.

Учасники конференції прийняли рекомендації щодо поглибленого дослідження історії КПЗУ, КСМЗУ, видання документів і матеріалів з'їздів КПЗУ, публікації спогадів ветеранів партії, увічнення пам'яті учасників революційно-визвольного руху Західної України.

На засіданні «Круглого столу», де виступили Ф. М. Рудич, М. І. Панчук та колишні члени КПЗУ, було порушено актуальні питання вивчення історії революційно-визвольного руху на західноукраїнських землях.

В. В. Румянцева (Київ)

Перша всесоюзна конференція з генеалогії

З 31 січня по 3 лютого 1989 р. у Москві проходила перша всесоюзна наукова конференція, присвячена проблемам генеалогії, її джерелам та методам дослідження. Ініціатором конференції став Московський державний історико-архівний інститут (МДІАІ).

У вступному слові ректор МДІАІ проф. Ю. М. Афанасьєв констатував, що довгі роки наша вітчизняна історія перенасичувалася прізвиськами, але людей в ній не було. Посилена увага до генеалогії, що

спостерігається останнім часом, викликає різко зростаючим інтересом до ролі людини в історії.

Голова Археографічної комісії проф. С. О. Шмідт розповів про основні напрями і тенденції розвитку генеалогії у радянський час, зокрема про те, якого політичного удару було завдано генеалогії у 30-ті роки, коли внаслідок сталінських репресій переривалися родинні зв'язки, знищувалися сімейні документи. Вчений із задоволенням відзначив, що нині значно

зріс інтерес до людського фактора і у зв'язку з цим відроджується інтерес найширших верств трудящих до історії своєї сім'ї, до свого походження.

На конференції було заслухано 65 доповідей, які представили об'єктивну картину стану вивчення генеалогії в роки перебудови. Значну увагу було приділено традиційним дослідженням історії класу феодалів: новгородського дворянства в XVII ст. (В. М. Воробйов), смоленської шляхти в XVII—XVIII ст. (С. В. Думін), ростовських дворян у XVII ст. (В. А. Кадік), російського боярства і дворянства XVI—XVIII ст. (О. П. Павлов), дітей боярських «двора» Івана III (А. Н. Котляров), династії кримських Гіреєв другої половини XV — першої половини XVI ст. (Н. Є. Кольцова), дворянства Тверської губернії кінця XVIII ст. (Л. А. Бикова) та ін.

Результатами джерелознавчого аналізу Дворового зошити, Боярських і родовідних книг поділилися В. Д. Назаров, М. Є. Бичкова, М. В. Катагощина.

Ряд виступів було присвячено династіям промислової буржуазії та купецьким родам: «Генеалогія найбільших торгових прізвищ Новгороду XVIII ст.» (В. А. Варенцов), «Походження, склад купецтва підмосковного міста в кінці XVII — на початку XVIII ст.» (В. В. Шілов), «Родинні зв'язки промисловиків Морозових» (М. М. Дроздов) та ін.

Цікаві дослідження з генеалогії інтелігенції та її окремих представників провели Л. А. Булгакова — про становлення професійних династій російської інтелігенції, Л. О. Демченко — про генеалогію М. Г. Чернишевського, В. О. Черних — про родовід Анни Ахматової, сторіччя з дня народження якої відзначається цього року. В роботі конференції певне місце зайняли доповіді, присвячені дослідженню родоводів окремих родів та сі-

мей. Наприклад, про історію старовинного литовського роду Нарбутів, до української гілки якого належав український художник Г. І. Нарбут, розповів один з його нащадків проф. А. М. Нарбут.

Слід відзначити, що серед доповідачів, поряд з професійними істориками, були люди різних професій, які із захопленням вивчають свої власні роди. Цей відродний факт свідчить про моральне відродження людей.

У виступах В. Б. Кобріна, І. В. Сахарова, В. В. Румянцевої, С. В. Думіна говорилося про стан і перспективи розвитку генеалогічних досліджень. Зокрема, І. В. Сахаров наголосив на тому, що генеалогія, як ніяка інша історична дисципліна, стосується кожного з нас і може стати елементом самосвідомості кожної людини. Відзначаючи неблагополучний стан генеалогічних досліджень, недостатнє використання їх даних у працях з історії України, В. В. Румянцева вважає, що причина цього — обмежена спеціальна підготовка істориків в університетах і вузах республіки. В. Б. Кобрін запропонував використовувати генеалогічні методи при дослідженні соціального складу радянського партійного, державного і військового апарату в різні часи для того, щоб простежити його еволюцію, виявити соціальні корені сталінізму і соціально-класову сутність нашої держави у 30—50-і роки. На конференції також приділялася увага питанням вдосконалення методики генеалогічних досліджень, використання ЕОМ та комп'ютерів у роботі над джерелами.

У роботі конференції взяли участь 200 чол. Доповіді й повідомлення, заслухані на ній, представили об'єктивну картину стану вивчення генеалогії. Учасники конференції одностайно відзначили, що дослідження дисципліни має не тільки політичне, а й велике культурне і соціальне значення.

Т. В. Вронська (Київ)

Чергове засідання міського дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР на тему «Маловідомі сторінки історії Великої Вітчизняної війни»

9 лютого 1989 р. у конференц-залі Секції суспільних наук АН УРСР відбулося чергове засідання міського дискусійного центру. Засідання проводив відділ історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР.

Серед присутніх було чимало ветеранів війни, що зумовило гостру й жваву розмову. Адже це — люди, які не тільки були свідками тих подій, а й мають власне, до того ж і специфічне бачення та розуміння тих чи інших проблем Великої Вітчизняної війни.

Вступним словом зустріч відкрив завідуючий цим відділом, д-р іст. наук М. В. Коваль, який ознайомив присутніх з основними напрямками розвитку історичної науки періоду війни, охарактеризував досягнення й прорахунки дослідників, спинився на так звані «білі плями», зокрема на висвітленні передвоєнної зовнішньої політики тодішнього керівництва країни, фальшивості тези про «раптовість» фашистської агресії, причинах непідготовленості СРСР і Червоної Армії до війни, оцінці її першого періоду, ролі Сталіна як

полководця, важливого питанні про «ціну перемоги», на завданнях радянських істориків. Було порушено також питання про брак необхідної джерельної бази для новаторських досліджень, що пов'язано у значній мірі з обмеженістю доступу до архівних фондів спеціального зберігання.

На запитання присутніх відповідали: зав. відділом Великої Вітчизняної війни, д-р іст. наук М. В. Коваль, головний наук. співроб., чл.-кор. АН УРСР В. І. Клоков, провідний наук. співроб., д-р іст. наук В. І. Кучер, старші наук. співроб., кандидати іст. наук Л. В. Кондратенко й О. В. Буцько, наук. співроб., канд. іст. наук Т. С. Першина.

Чл.-кор. АН УРСР, голова Ради ветеранів війни і праці УРСР Герой Радянського Союзу В. І. Клоков зосередив увагу на джерелах перемоги, труднощах і негативних явищах, які мали місце. Зокрема, він охарактеризував причини поразок радянських військ у перший період війни, спинився на згубних наслідках культу особи Й. В. Сталіна. Певну увагу він приділив міжнародному аспекту, відносинам між країнами-союзниками.

Питання, що надходили із залу, здебільшого торкалися маловідомих сторінок історії війни. Так, кілька записок містили одне й те ж запитання про долю 37-ої армії, яка була сформована у середині серпня 1941 р. з військ Київського укріпленого району і брала участь в обороні Києва. У відповіді було зазначено, що ця армія, як й інші, які обороняли місто, спіткала спільна доля: вона опинилася в оточенні й була розгромлена. Ряд запитань стосувався співвідношення сил Радянського Союзу та Німеччини напередодні і в перші дні війни. У відповідь було наведено новітні дані про чисельний склад збройних сил обох сторін.

Присутні цікавилися долею радянських солдатів, яких фашистські окупанти у перші місяці війни звільняли з полону. В зв'язку з цим було пояснено, що, дійсно, на окупованій території України відомі численні випадки, коли рядових (українців за національністю), до того ж безпартійних, випускали з таборів військовополонених. Це було зумовлено прагненням посіяти розбрат між людьми різних національностей, а також потребою робочої сили в окупованих районах. Здебільшого їх викристовували на сільськогосподарських роботах, а також намагалися завербувати у поліцію. Згодом основну масу звільнених з полону червоноармійців повернули до таборів і їх спіткала жахлива доля всіх полонених фашистського «рейху».

Один з присутніх на зустрічі запитав про долю партизанів після війни. За його твердженням, у післявоєнний час багато учасників партизанського руху на Україні було репресовано. В. І. Клоков (сам у минулому партизан) у своїй відповіді зазначив, що, дійсно, окремих партизанів було репресовано. Стосувалося це лише тих, підкреслив він, хто наприкінці війни вступив до партизанських загонів, а до того воював у складі фашистських військ або каральних сил.

Присутні цікавилися евакуацією промислових підприємств на Схід країни, працею трудящих республіки у тиллових районах, вкладом республіки у створення економічного фундаменту Перемоги. «Тридцятиразове перевиконання виробничих норм на евакуйованих підприємствах — це реальність, чи легенда? Чи так вже організовано проходив процес евакуації?», — запитували присутні. У відповідях підкреслювалося, що одній людині в складних умовах воєнного часу, тим більше, що й норми були підняті до дуже високого рівня, безумовно, не під силу в тридцять разів перевищити виробничі завдання.

Вирішальну роль у цій справі відігравав виробничий колектив, коли одному працюючому так чи інакше допомагала вся бригада. Під час війни продовжувала діяти практика «плекання» героїв праці для позитивного наслідування. Евакуація промислових потужностей на Схід країни під час навального просування ворога, загрози окупації промислових центрів — це незнана в історії епопея. Завдяки організованій і злагодженій роботі партійних та господарських органів, героїчній праці робітників удалося в досить короткий час перебазувати обладнання й спеціалістів. У відповідях підкреслювалося, що можна було б досягти більшої злагодженості й запобігти значним втратам, якби не безпідставна впевненість найвищого керівництва країни, що Радянському Союзу ніколи не доведеться вести воєнні дії на власній території. Перебудова економіки на воєнний лад відбувалась у досить складній обстановці. Це було зумовлено не тільки війною, а й невідомістю країни, економіки зокрема. Це призвело до втрати важливих промислових підприємств України, які не вдалося евакуювати.

Гіркий досвід початкового етапу і першого періоду війни необхідно враховувати в екстремальних ситуаціях, що виникають в наші дні. Відсутність механізму «швидкого реагування», психологічна розгубленість, навіть безпорадність завдають значних втрат суспільству. Так, наприклад, сталося під час Чорнобильської аварії, землетрусу у Вірменії.

Було дано змістовну відповідь на запитання щодо Катинської трагедії, яка сталася під Смоленськом. У квітні 1943 р. засоби фашистської пропаганди повідомили, що неподалік від Смоленська у Кагицькому лісі знайдені залишки кількох тисяч людей. За твердженнями фашистів, це були інтерновані у 1939 р. польські офіцери, страчені у 1940 р. органами НКВС. Нині черговим розслідуванням «Катинської справи» займається спеціально створена комісія радянських і польських істориків по вивченню «білих плям». Слід відзначити, що досі немає ґрунтовних доказів, які б свідчили на користь певної точки зору. Проте, як відомо з юридичної практики, при відсутності прямих доказів вдаються до побічних. У цьому зв'язку звертає на себе увагу, що на той час було припинене інтендантське забезпечення інтернованих польських військовослужбовців, а також листування з ними. Робота комісії триває.

Але вже тепер прийняте рішення по увічненню пам'яті загиблих.

Інтерес у присутніх викликала історія вибухів і пожеж у будинках на Хрещатику та ряді інших вулиць в перші дні окупації Києва. На це та інші питання відповіли співробітники відділу.

Крім вже звичних для такого роду дискусій запитань і відповідей, виник і живий обмін думками між присутніми у залі ветеранами Великої Вітчизняної війни. Так, свій погляд на причини поразок радянських військ у перший період війни висловив голова Київської групи ветеранів 6-ої Ровенської гвардійської стрілецької дивізії Г. П. Бондаренко. Одну з головних причин він вбачає в репресіях щодо командного складу Червоної Армії напередодні війни. Підполковник у відставці

П. Є. Кімнатний гостро заперечив це твердження й зазначив, що, на його думку, найголовнішою причиною було суттєве відставання Радянських Збройних Сил в озброєнні. Своїми міркуваннями поділились учасники Великої Вітчизняної війни О. П. Полудень, Ф. Ф. Шапочка, д-р іст. наук К. І. Стецюк.

Полеміка, яка виникла між присутніми на дискусії, ще раз підтвердила, що перед співробітниками відділу, і загалом перед істориками, які займаються періодом Великої Вітчизняної війни, стоїть складне й важливе завдання — проаналізувати, правдиво висвітлити питання, що турбують не тільки ветеранів, а й всю громадськість країни. Існування різних думок і поглядів не повинно ставити у безвихідь дослідників цього періоду, воно має стимулювати пошук історичної правди.

Я. Й. Грицак (Львів)

Молодіжний науковий семінар, присвячений Товариству ім. Шевченка у Львові

Наприкінці грудня минулого року у Львові працював молодіжний науковий семінар, присвячений 115-й річниці утворення Товариства ім. Шевченка. Ініціаторами його проведення були Рада молодих учених Інституту суспільних наук АН УРСР та Львівська асоціація молодих істориків. В його роботі взяли участь близько 100 чоловік — працівники науково-дослідних інститутів, архівів, музеїв, викладачі вузів, учителі шкіл зі Львова, Івано-Франківська та Тернопільської області.

Із вступним словом виступив в. о. директора Інституту суспільних наук АН УРСР, канд. іст. наук Ф. І. Стеблій. Він підкреслив необхідність розрізняти наукові, політичні та ідеологічні аспекти при виробленні загальної оцінки творчого доробку вчених — членів НТШ.

З доповіддю «Виникнення та розвиток Товариства ім. Шевченка на тлі суспільно-політичного та культурного життя України наприкінці XIX — на початку XX ст.» виступив канд. іст. наук Я. Й. Грицак (Ін-т сусп. наук АН УРСР). Найголовнішою заслугою НТШ, підкреслив доповідач, було формування української академічної науки як важливої структурної ланки національної культури, без якої неможливе повноцінне функціонування жодної культури у світі.

Зв'язки НТШ з Радянською Україною проаналізував канд. іст. наук М. Р. Литвин (Ін-т сусп. наук АН УРСР). У своїй доповіді він розповів про те, що після реорганізації ВУАН у 1931 р. співробітництво Товариства з науковими центрами УРСР було зведене до мінімуму. В 1938 р.,

коли було розпущено Комуністичну партію Західної України, контакти між прогресивною інтелігенцією краю та Радянською Україною практично припинились.

Історію реорганізації НТШ висвітлив канд. іст. наук Б. В. Грабовецький (Ін-т сусп. наук АН УРСР). Зокрема, він порушив питання про безпідставне розформування восени 1946 р. львівських відділень академічних установ, що виникли у 1940 р. на базі відповідних структурних підрозділів Товариства. Продовжувачем кращих традицій НТШ став Інститут суспільних наук АН УРСР, створений у 1951 р.

Основна частина доповідей була присвячена внескові НТШ у розвиток окремих галузей науки. Діяльність друкарні, бібліотеки та архіву НТШ проаналізували Б. З. Якимович (Ін-т сусп. наук АН УРСР), Л. М. Гейко (Львів. наук. бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР), Г. І. Сварник (Центральний державний історичний архів УРСР у Львові). Тема виступу канд. іст. наук Т. С. Полещук (Львів. ун-т ім. І. Франка) — зв'язки НТШ з болгарськими науковими установами. У повідомленнях Д. Ю. Павліва, Ю. В. Лукомського (Ін-т сусп. наук АН УРСР) та М. С. Бандрівського (Львів. музей історії релігії й атеїзму) було коротко охарактеризовано наукову діяльність окремих членів Товариства.

У прийнятих молодіжним семінаром рекомендаціях ідеться про необхідність активізації дальших досліджень з історії НТШ.

Одержано 16.03.1989.

Г. В. Жовтобрюх (Київ)

Зустріч в Інституті історії АН УРСР з кореспондентом західнонімецького журналу «Штерн»

15 березня 1989 р. в Ін-ті історії АН УРСР відбулася зустріч співробітників відділу історії Великої Вітчизняної війни з московським кореспондентом західнонімецького журналу «Штерн» Петером Біром.

У зустрічі взяли участь: зав. відділом, д-р іст. наук М. В. Коваль, д-р іст. наук В. І. Кучер, кандидати іст. наук Л. В. Кондратенко і Н. М. Руденко, а також перший секретар МЗС УРСР В. П. Інгульський.

Гість подякував за надану можливість відвідати Ін-т історії АН УРСР, підкресливши, що «Штерн» зацікавлений у висвітленні питань історії другої світової війни на своїх сторінках. Багато чесних німців, сказав далі П. Бір, відчувають себе винними перед радянським народом за злочини, які чинили фашисти на радянській землі, і хотіли б сприяти зближенню наших народів.

На прохання західнонімецького кореспондента М. В. Коваль та інші товариші розповіли про завдання відділу історії Великої Вітчизняної війни, охарактеризували його співробітників, коротко спинилися на ретроспективному аналізі розвитку історіографії Великої Вітчизняної війни. Було зазначено, що історія минулої війни вивчається у інституті вже майже 45 років. Видано значну кількість монографій, брошур, збірників документів. Разом з тим історична наука у зв'язку з викривленнями у суспільствознавстві за часів культу особи Сталіна та застійного періоду зазнала значних втрат. Нині багато відомих фактів необхідно інтерпретувати по-новому, більш достовірно, вичерпно, залучаючи нові архівні документи. До того ж у радянських людей надзвичайно зріс інтерес до історії, особливо до питань, які пов'язані з підготовкою та початком гітлерівської агресії проти СРСР. У минулому історики приділяли мало уваги труднощам та іншим складним проблемам періоду війни, а більше писали про подвиги, героїзм і перемоги. Через те утворився певний перекис у достовірному висвітленні іс-

торії війни, над виправленням такого становища працюють нині радянські історики.

Продовжуючи бесіду, гість зазначив, що, наприклад, між ФРН та ПНР розвивається така форма співробітництва, яка робить можливим відвідання західними німцями пам'ятників війни у Польщі. У зв'язку з цим його цікавило питання, які конструктивні пропозиції мають науковці відділу щодо зближення народів СРСР і ФРН. Як одну із форм дружніх міжнародних зв'язків П. Бір запропонував провести зустріч ветеранів минулої війни. Виступаючи зазначали, що радянські люди не тільки тепер, а й у часи фашистської агресії розрізняли членів нацистської партії від простих німців, зберігають пам'ять й про німців-інтернаціоналістів, які брали участь у боротьбі проти «коричневої чуми». Співробітники відділу історії Великої Вітчизняної війни навели приклади, коли немало чесних німців, не бажаючи воювати проти радянського народу, переходили на бік партизан, надавали їм посильну допомогу.

Що ж до конкретних пропозицій про форми зближення народів ФРН та СРСР, то такими, дійсно, могли б стати зустрічі колишніх солдатів. Нині вони вже люди похилого віку, з великим життєвим досвідом. Одні з них, треба сподіватися, усвідомили свої помилки, інші — пізнали благородні поривання у справедливій справі захисту своєї Вітчизни від фашистської агресії. Така зустріч могла б бути повчальною для молодого покоління прихильників миру на Землі.

Співробітниками відділу було дано вичерпну відповідь на запитання П. Біра, пов'язані з партизанським рухом на Україні, евакуацією промислових об'єктів та економічних ресурсів на схід та ін.

В кінці зустрічі П. Бір висловив подяку науковцям відділу історії Великої Вітчизняної війни за допомогу у підготовці матеріалів для спеціального номеру журналу «Штерн», присвяченого наступному візиту Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР М. С. Горбачова до ФРН.

С. П. Колодєзева (Київ)

Захист докторської дисертації Л. І. Євселевським

27 січня 1989 р. на засіданні спеціалізованої ради при Ін-ті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом Кременчуцького філіалу Харківського політехнічного інституту Л. І. Єв-

селевським на тему: «Історія промислових підприємств Української РСР: Історіографія проблеми (1917—1987 рр.)».

Офіційні опоненти: доктори іст. наук, професори А. В. Митрофанова (Ін-т історії СРСР АН СРСР); Я. С. Кала-

кура (Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка); А. В. Санцевич (Ін-т історії АН УРСР); В. Ф. Панібудьласка (Київ. інженерно-будівельний ін-т) відзначили високий науково-теоретичний рівень дисертації.

У відгуках на дисертацію і автореферат, які надіслали Харківський держ. ун-т, Донецький держ. ун-т, Ростовський держ. ун-т, Ін-т історії АН УРСР, Ін-т історії, філології та філософії Сибірського відділення АН СРСР, Ленінградський ін-т текстильної промисловості ім. С. М. Кірова підкреслювалося, що Л. І. Євселевський на прикладі вивчення літератури з історії

промислових підприємств Української РСР узагальнив досягнення історичної науки в галузі вивчення історії окремих підприємств. Це новий напрям проблемної історіографії, який передбачає комплексне вивчення стану досліджень найважливіших сторін діяльності трудових колективів.

В дискусії взяли участь члени наукової ради: акад. АН УРСР, д-р іст. наук П. Т. Тронько, чл.-кор. АН УРСР В. І. Клоков, д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей.

Спеціалізована рада ухвалила рішення порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження Л. І. Євселевському вченого ступеня доктора історичних наук.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

Анонс!

Протягом другого півріччя 1989 і в 1990 р. «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ» планує надрукувати;

- розділи з нового видання «Нарисів історії Компартії України»;
- методичні поради для вчителів середньої школи з курсу «Історія Української РСР»;
- нові дані про демографічний стан Української РСР у 30—40 рр.;
- статті, що проливають нове світло на історію колективізації сільського господарства на Україні;
- сторінки трагедії керівників комсомолу України 30-х років;
- архівні документи про голод 1931—1933 рр., про трагедію 1941 р.;
- нове свідчення про вбивство Л. Пятакова у 1918 р.;
- публіцистичні нариси «Антигерої вітчизняної історії» (С. Петлюра, Н. Махно, Г. Григор'єв та ін.);
- спогади про Й. Е. Якіра;
- мемуари учасника Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941 р.;
- портрети істориків минулого — М. Грушевського, І. Лучицького, Д. Бантиш-Каменського, Ю. Гуци-Венеліна, С. Мишецького та ін.;
- інтерв'ю редакції «УІЖ» з публіцистом Роем Медведевим «Як я працюю»;
- наукові розвідки: «Радянсько-німецький договір 1939 р.», «Радянсько-фінська війна», «Радянське військове мистецтво напередодні Великої Вітчизняної війни», «Київський військовий округ у переддень фашистської агресії», «Сталін і Югославія» та ін.;
- унікальну слідчу справу гайдука С. Гаркуші (XVIII ст.);
- твори М. І. Костомарова «Мазепа» та «Руїна»;
- інші оригінальні документальні та наукові матеріали.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Курсом обновления социализма

- XIX Всесоюзная конференция КПСС и проблемы совершенствования международных отношений (Раздумья участников «круглого стола» накануне Пленума ЦК партии) (окончание) 3
Сиволоб Ю. В. Рабочую инициативу — перестройке 23

К 50-летию воссоединения Западной Украины с УССР

- Рудич Ф. М. История КПЗУ: новое видение проблем научных исследований 35

70-летие ЛКСМУ

- Цыбух В. И. Перестройка и проблемы молодежи 44

* * *

- Мерцалов А. Н. (Москва). Сталин, сталинизм и Великая Отечественная война (окончание) 52

СООБЩЕНИЯ

Малоизвестные страницы истории

- Солдатенко В. Ф. К оценке организаций «украинских большевиков» 62
Ватуля Ю. А. (Херсон). К вопросу о деятельности польских комиссарнатов на Украине в годы гражданской войны 69

* * *

- Рычка В. М. Духовенство в классово-становой структуре древнерусского общества 76

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Калакура Я. С. Основные итоги и уроки исторического пути и опыта КПСС (Заключительная лекция) 88
Стовбун Р. И. (Полтава). О совершенствовании методики изучения и использования произведений В. И. Ленина в курсе истории СССР периода империализма на истфаках пединститутов 100

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Горлов В. М. Я. Б. Гамарник на Украине 110

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Материалы к биографиям видных деятелей Октябрьской революции и гражданской войны на Украине

- М. К. Владимиров 118

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Пивовар С. Ф. 70-летие ленинского декрета «Об изобретениях» 122
Смолий В. А. 200-летие восстания крестьян в с. Турбаях 124

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Костомаров Н. И. Мазепа (продолжение) 130

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Белоцерковский В. Я. (Харьков). Г. С. Брега, Н. Н. Варварцев, Н. В. Комаренко, Ю. А. Курносков, Л. И. Ткачева, В. Н. Шейко. Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методология исследования 139
- Клапчук С. Н., Терес Н. В. КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса (1940—1987 гг.) 140
- * * *
- Перестройка и историческая наука. Библиографический указатель 142

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

В Археологической комиссии АН УССР

- Боряк Г. В., Годийчук О. В. Республиканское совещание «Украинская археология: современное состояние и перспективы развития» 146
- Красовский О. Я. (Львов), Пилипив И. В. (Ивано-Франковск). Конференция, посвященная 70-летию КПЗУ 150
- Румянцева В. В. Первая всесоюзная конференция по генеалогии 152
- Вронская Т. В. Очередное заседание городского дискуссионного центра при Институте истории АН УССР на тему «Малонизвестные страницы истории Великой Отечественной войны» 153
- Грицак Я. И. (Львов). Молодежный научный семинар, посвященный Обществу им. Шевченко во Львове 155
- Жовтобрюх Г. В. Встреча в Институте истории АН УССР с корреспондентом западногерманского журнала «Штерн» 156
- Колодезева С. П. Защита докторской диссертации Л. И. Евселевским 156

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

НОВІ КНИГИ

- XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза. 28 июня — 1 июля 1988 года: Стеногр. отчет: В 2 т. Т. I. — М. — Политиздат, 1988.— 352 с.**
- БЕЛЫЙ П. Ф., ДЫШЛЕВЫЙ П. С. Единство действий в защиту завоеваний революции: Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулац. вооруж. контрреволюции [конец 1920—1922 гг.]. — К.: Вища шк., 1988.— 155 с.**
- БОВИН А. Мирное сосуществование: История, теория, политика.— М.: Междунар. отношения, 1988.— 136 с.**
- ВАСЮТА І. К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні, 1921—1939. — Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1988.— 174 с.**
- ГРИГУЛЕВИЧ Й. Р. Папство. Століття XX.— К.: Політвидав України, 1988.— 544 с.**
- Древности славян и Руси. — М.: Наука, 1988.— 288 с.**
- ДЯКИН В. С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911—1914 гг.: Разложение третьимьянской системы. — Л.: Наука, 1988. 229 с.**
- За власть Советов на Украине: Из истории борьбы большевист. орг. (1917—1920 гг.). — К.: Политиздат Украины, 1988.— 315 с.**
- ЗНАМЕНСКИЙ О. Н. Интеллигенция накануне Великого Октября [февраль—октябрь 1917 г.]. — Л.: Наука, 1988.— 351 с.**
- ИВЛЕВ И. А., ЮДЕНКОВ А. Ф. Оружием контрпропаганды: Сов. пропаганда среди населения оккупированной территории СССР, 1941—1944 гг.— М.: Мысль, 1988.— 287 с.**
- Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів. — Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1988.— 238 с.**
- КУРАС И. Ф., КЕНТИЙ А. В. Штаб непокоренных: [Укр. штаб партиз. движения в годы Велик. Отеч. войны].— К.: Политиздат Украины, 1988.— 330 с.**
- Курс КПРС на прискорення соціально-економічного розвитку суспільства. — Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1988.— 166 с.**
- Літописні оповіді про похід князя Ігоря.— К.: Наук. думка, 1988.— 191 с.**
- Маршал Жуков: полководец и человек: В 2 т.— М.: Изд-во АПН, 1988.— Т. 1. — 383 с.; Т. 2.— 255 с.**
- Массовые организации трудящихся в социалистической революции. — Л.: Лениздат, 1988.— 270 с.**
- МУСИЕНКО Н. Б., ЯКОВЕНКО П. Г., ГОЛУБЬ Е. Е. Буржуазная «массовая» культура: новые времена, старые проблемы: Очерки.— К.: Мистецтво, 1988. — 206 с.**
- Народное хозяйство СССР в 1987 году: Стат. ежегодник.— М.: Финансы и статистика, 1988.— 735 с.**
- ОЛЕЙНИКОВ А. А. Борьба трудящихся Украины против интервентов и белогвардейцев в годы гражданской войны. — К.: Вища шк., 1988.— 134 с.**
- ОНИЩЕНКО Н. Н. Становление и развитие источников советского права на Украине.— К.: Наук. думка, 1988.— 110 с.**
- Отечественная общественная мысль эпохи средневековья: Ист.-филос. очерки: Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1988.— 324 с.**
- Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1917—1929 гг.— М.: Наука, 1988.— 536 с.**
- РАПОВ О. М. Русская церковь в IX—первой трети XII в. Принятие христианства.— М.: Высш. шк., 1988.— 416 с.**
- Советская журналистика на путях перестройки.— К.: Вища шк., Изд-во при Киев. ун-те, 1988.— 192 с.**
- Советские полководцы и военачальники: Сб.— М.: Мол. гвардия, 1988.— 362 с.**
- СКРЫННИКОВ Р. Г. Смута в России в начале XVII в. Иван Болотников. — Л.: Наука, 1988.— 255 с.**
- СОЛОВЬЕВ С. М. Сочинения: В 18 кн. Кн. 2.— М.: Мысль, 1988.— 765 с.**
- Соціальна активність робітничого класу Української РСР (70—80-ті роки). — К.: Наук. думка, 1988.— 246 с.**
- СССР в борьбе за безопасность и сотрудничество в Европе, 1964—1987: Сб. док.— М.: Междунар. отношения, 1988.— 544 с.**
- Страны мира: Крат. полит.-экон. справочник.— М.: Политиздат, 1988.— 478 с.**
- ТАРЛЕ Г. Я. Движение сторонников мира в СССР.— М.: Наука, 1988.— 238 с.**
- ЦВЕТКОВ Г. Н. СССР и США: отношения, влияющие на судьбы мира. — К.: Вища шк., 1988.— 271 с.**
- Чернигов и его округа в IX—XIII вв.: Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1988.— 184 с.**
- ЧИЖИКОВА Л. Н. Русско-украинское пограничье: История и судьбы традиционной бытовой культуры [XIX—XX века].— М.: Наука, 1988.— 254 с.**
- ЧИСТЯКОВА Е. В., БОГДАНОВ А. П. «Да будет потомкам явлено...»: Очерки о рус. историках второй половины XVII в. и их трудах.— М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1988.— 136 с.**